

809
706

Е. ЗОЛІА
ТВОРИ
Х

ДОКТОР
ПАСКАЛЬ

Державне видавництво
України

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

ТОМ X

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

ДОКТОР ПАСКАЛЬ

LE DOCTEUR PASCAL

1893

РОМАН

ПЕРЕКЛАД З ФРАНЦУЗЬКОЇ

Л. ФІДРОВСЬКОЇ та М. ВІНОГРАДОВОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книгу вміщено в „Літописі Україн-
ського Друку” та „Мартітовому репер-
туарі” Української Книжкової Палати.

Обкладинка худ. Є. Глускіна.

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ-ДРУК“
на замовлення
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА
УКРАЇНИ.

Державний Трест „Київ-Друк”.
4-та друкарня, вулиця Воровського, № 42.
Укрголовліт № 1382 (1677). 1929

Зам. 1240—5.000.

I.

В пополудневу спеку жаркого липневого дня в залі із щільно зачиненими віконницями панував великий спокій. З трьох вікон падали, крізь шпари старих віконниць, тільки вузькі смужки світла, ніжно освітлюючи речі в лагідній півтмї покою. Рівняючи до задушливої спеки надворі, де сонце пекло немилосердно, тут було досить прохолодно.

Стоячи перед шафою, проти вікон, доктор Паскаль шукав замітки, по яку прийшов сюди. Ця величезна шафа різбленого дуба, роботи минулого століття, міцно й гарно окута залізом, була широко розчинена і в глибині її на полицях видно було силу-силенну паперів, жмутків документів, рукописів, напханих мішма, безладно.

Вже більш як тридцять років доктор кидав туди все, що тільки писав, від коротеньких заміток до повних текстів своїх великих праць про спадковість. Тож не завжди було легко знайти там щонебудь. З великою терпливістю копався він у шахві і коли, кінець-кінцем, знайшов, посміхнувся.

Ще хвилинку лишивсь він коло шахви, читаючи замітку, під золотим промінем, що падав з середнього вікна.

У цьому блідому, мов досвітньому освітленні, він сам, з білими, як сніг, волоссям і бородою, повний сили, хоч мав вже під шістдесят, з таким свіжим обличчям з делікатними рисами, з ясними й досі очима, здавався у своїй коричневій оксамитовій куртці, таким молодим, що сказав би, що бачиш юнака з напудрованими кучерями.

— Ну, Клотильдо,— сказав він нарешті,— ти переписеш оцю замітку. Рамон ні за що не вчитав би мого гаспидського писання.

І він поклав папір перед молодого дівчиною, що працювала, стоячи за високим бюрком в амбразурі правого вікна.

— Добре, вчителю! — відповіла вона.

Вона навіть не повернулася, захоплена цілком пастеллю, яку в тій хвилі малювала широкими штрихами. Коло неї стояли у вазі розквітлі дикі рожі дивного фіолетового кольору з жовтими смужками. Але виразно було видно профіль її круглої голівки з білявим, коротко обстриженим волоссям, чудовий та серйозний профіль, з рівним чолом, наморщеним від уваги, з блакитним, як небо, оком, з тонким носом та кріпким підборіддям. Її схилена шия була особливо чарівно молода, свіжа, біла, як молоко, під золотим буйним волоссям. У своїй довгій чорній блюзі вона була дуже висока, з тонким станом, тонкою шиєю, гнучка така, як ті божественні постаті Відродження. Не вважаючи на те, що їй було двадцять п'ять літ, вона здавалася дуже молодого, ледве вісімнадцятилітнього.

— І прибери трохи у шафі,— додав доктор.— Там вже нічого не можна знайти.

— Добре, вчителю,— повторила вона, не підводячи голови.— Зараз.

Паскаль знову сів до свого бюро на другому кінці залі, коло лівого вікна. Це був простий стіл чорного дерева, теж увесь закладений паперами та всякими брошурами. І знову запанувала тиша, цей великий спокій у півтьмі, серед задушливої спеки надворі. У великій кімнаті, метрів із десять завдовжки і шість завширшки, окрім згаданої вже шафи, було ще дві книжні шафи, повнісінькі книжок. Старовинні стільці й крісла стояли якпопада, а по стінах, обклеєних старовинними шпалірами салонового стилю ампір, з розетками, замість усяких окрас, висіли пастелі квітів дивовижних кольорів, які було трудно роздивитись. Трое половинчастих дверей — одні до сіней і двоє інших, в протилежних кінцях покою, до докторової й до дівчиноюї

кімнати — були з доби Людовика XV, так само, як і карниз потемнілої стелі.

Добру годину тиші не переривав ніякий шум, жадне зідхання. Аж ось Паскаль, щоб перепочити від своєї роботи, розірвав бандероль забутого на столі часопису „Temps“, і тихо скрикнув.

— Маєш! Твого батька наставлено директором „Epoque“, республіканського часопису, що має великий успіх, де оголошується документи Тюїльрі!

Новина ця була для нього, очевидно, несподівана, бо він зашміявся добрим сміхом, одночасно задоволений і засмучений.

— Слово честі! — казав він далі пів-голосом, — такого, і схотів би, так не вигадаеться... Життя — дивна річ... Ось тут дуже цікава стаття.

Клотильда не відповідала, мов те, що сказав її дядько, було не знать як далеко від неї. І він більше не говорив; узяв ножиці, вирізав, прочитавши попереду, статтю, наклеїв на аркуш паперу, де занотував її своїм великим нерівним письмом. Тоді знову пішов до шафи, щоб покласти туди нову замітку. Але мусів стати на стілець, бо верхня полиця була так високо, що він, хоч і був високого зросту, не міг інакше достати до неї.

На цій верхній полиці лежало в доброму порядку чимало здорових паперів, методично клясифікованих. Це були різні документи, рукописні листки, щось писане на гербовому папері, повирізувані з часописів статті, поскладані до купи в обгортки з грубого синього паперу; на кожній обгортці великими літерами було написано якесь ім'я. Знати було, що до цих документів ставляться з ніжністю, раз-у-раз виймають їх і знов обережно кладуть на місце, бо в цій шафі тільки ця полиця була в порядку.

Коли, ставши на стільця, Паскаль знайшов потрібні йому папері, одну з найдужче напхатих пачок, з написаним на ній ім'ям „Сакар“, він поклав туди нову замітку і знову поклав пачку на місце під належну літеру алфавету. Ще хвилину задержався, старанно поправляючи стіс паперів, що був розсунувся. Нарешті, зіскочивши з стільця, сказав дівчині:

— Чуєш, Клотильдо! — коли прибиратимеш, не займай цих паперів угорі.

— Добре вчителю! — покірно відказала вона втретє. Він знову засміявся.

— Це заборонено.

— Знаю, вчителю!

Він знову замкнув шафу на ключ і вкинув ключ в одну з шухляд свого робочого стола. Дівчина була досить у курсі його дослідів, щоб трохи впорядкувати його рукописи. Він охоче користувався роботою її і яко секретаря, коли треба було переписати щось, як котрийсь з колег чи приятелів його, як-от доктор Рамон, прохав дати йому якийнебудь документ. Але вона зовсім не була вчена, він просто забороняв їй читати те, знати що вважав для неї непотрібним.

Нарешті, його вразило, що увага її уся прикута до чогось.

— Що з тобою, що ти й рота не розкриєш? Копіювання оцих квітів так захопило тебе?

Це була теж одна з робіт, що він часто доручав їй — малюнки, акварелі, пастелі, якими він ілюстрував свої праці. Так, протягом вже п'яти літ він робив цікаві спроби з колекцією диких рож, одержав, штучним обпилкуванням, цілий ряд нових кольорів. В цих малюнках вона так надзвичайно точно копіювала форму й барви оригіналу, що він аж дивувався такій сумлінності і казав їй, що її „кругла голівка ясна й надійна“.

Але цей раз, підійшовши, щоб подивитися через її плече на роботу, він скрикнув з комічним жахом:

— О! ти глузуєш! ти забралася у невідоме!.. В тій хвилі порви мені це!

Вона випрямилась; кров ударила їй в лице, очі світилися пристрастю до свого твору; тонкі пальці були вмазані в червону й синю пастелі, що вона роздавила нервовим рухом.

— О! вчителю!

І в цьому „вчителю!“ такому ніжному, такому пестливо-покірному, в цьому виразові повної відданости, з яким вона зверталася до його, щоб не вживати слів „дядько“ або „хрещений батько“, які вона мала за

дурні, уперше почулося полум'я бунту, упоминання за свої права істоти, що стала свідома себе і себе затверджує.

Вже годин зо дві, як вона відсунула набік точну й старанну копію диких рож і, на іншому аркуші, малювала ціле гроно фантастичних квітів, квітів мрії, незвичайних і пишних. В неї інколи бували такі несподівані вибухи, серед найточнішого копіювання щось примушувало її віддатися шаленій фантазії. Вона зразу й задовольняла себе, завжди повертаючись до малювання цієї надзвичайної рослинності, такої барвистої, такої фантастичної, що не повторювалася ніколи; вона утворювала троянди з кривавим серцем, що плакали слізьми страждання, лілеї, подібні до кришталевих урн, а то й невідомої форми квіти, проміясті, мов зорі, з віночками, що вихорилися, мов хмари. Цей раз на папері, накреслена широкими штрихами чорного олівця, була ціла злива блідих зірок, цілий потік пелюстків, невимовно ніжних; а в одному куточку — невиданий розквіт — розкривався пуп'янок з незайманими покривцями.

— Це ще одна, що ти мені повісиш отам! — сказав доктор, показуючи на стіну, де вже висіло чимало таких самих дивовижних пастелів. — Та тільки кажи мені, що це має зображати?

Вона лишилася дуже поважною і відхилилася трохи, щоб краще бачити свій утвір.

— Цього я не знаю, це — прекрасне.

В цій хвилі увійшла Мартина, єдина служниця, що, вже років з тридцять служила в доктора і зробилася справжньою господинею в домі. Хоч їй і було вже за шістдесят, а й вона теж зосталася молода на вигляд, діяльна й мовчазна, завжди в чорному убранні й білому чепці, з блідим і свіжим обличчям, з немов погаслими попелястими очима.

Не сказавши слова, вона сіла долі коло одного крісла, в якого з дірки старого оббиття повилазило волосіння, витягла з кешені голку й моток вовни і стала церувати. Вже три дні старалася вона знайти вільну годину, щоб це зробити.

— Поки ви тут, Мартино,— сказав Паскаль жартовливо, беручи обома руками бунтівливу Клотильдину голову,— зашійте мені за одним заходом і оцю голівку, бо в ній є шпарки.

Мартина звела бліді очі й подивилася на свого пана з властивим їй виразом ревного кохання.

— Чому пан мені це кажуть?

— Тому, голубко, що я гадаю, що це ви, із вашою побожністю, набили цю розумну круглу голівку, ясну й статечну, ідеями іншого світу.

Обидві жінки переглянулися поглядом взаємного розуміння.

— О, пане, релігія ніколи нікому зла не зробила... А коли в людей неоднакові думки, краще їм про їх не говорити, правда!

Настало ніякове мовчання. Це була єдина річ, де вони не сходились, що часом призводило до суперечок ці три істоти, що жили так дружньо, у такій щирій згоді. Мартині було допіру двадцять дев'ять літ, на рік більше, ніж докторові, коли вона найнялась до нього, в той час, як він почав практикувати, як лікар, у Плассані, оселившись у світлому домикові нового міста. Коли через тринадцять років Сакар, брат Паскалів, поховавши жінку і оженившись з другою, прислав йому свою семилітню доньку Клотильду, дитину стала виховувати Мартина, водячи її до церкви, передаючи їй трохи того побожного полум'я, яким завжди горіла сама. Доктор же, людина широкого розуму, не ставав на перешкоді їхній втісі вірити, бо не вважав, що має право позбавляти когось щастя віри. Він вдовольнився тим, що дбав за освіту дівчини, давав їй про все точні й здорові поняття. І так жили вони утрьох вже років вісімнадцять. У Сулеяді, пригородній маєтності, чверть години ходу від собору св. Сатурніна, жилося їм щасливо. Проте, зайняті великими, нікому невідомими працями, вони де-далі більше бентежились все дужчими сутичками їхніх вірувань.

Хвилину Паскаль нахмурений ходив сюди й туди по покою. Далі, як людина, що висловлюється прямо, сказав:

— Бачиш, моя кохана, уся ця фантазмагорія таємниці зіпсувала твій гарний мозок... Твоєму богові тебе було не треба, я мусів би був зберегти тебе тільки для себе самого, і тобі від цього було б тільки краще.

Але Клотильда, вся тремтячи, сміливо дивилася йому просто в вічі і не вступалася.

— Це тобі, вчителю, було б краще, коли б ти дивився не самими тілесними очима... Є щось інше, чому ти не хочеш цього бачити?

Мартина піддержала її, кажучи:

— Правда, пане, така свята людина, як ви,—я завжди це скажу — мусіла б ходити з нами до церкви... Немає сумніву, господь спасе вас. Та коли я здумаю, що ви можете попасти не просто у рай, то на мені усе тремтить.

Він спинився — вони обидві цілком збунтувалися, вони, такі слухняні, звичайно у ніг його, з ніжністю жінок, упокорених його добрістю й веселістю. Він вже розкрив був рота, щоб різко відповісти їм, коли збагнув безцільність суперечки.

— Ну, годі! дайте мені спокій. Краще я піду робити... Та й взагалі не заважайте мені!

Він швидко пішов до кімнати, де зробив ніби лябораторію, і зачинився в ній. Туди було формально заборонено увходити. Тут він робив спеціальні препарати, про які не говорив нікому. Майже зразу звідти стало чути рівний і повільний шум товкача у ступці.

— Ну,—сказала Клотильда, всміхаючись,—тепер він у своїй бісовій кухні, як каже бабуся.

І вона поважно узялася знову копіювати гілочку дикої рожі. З математичною точністю малювала вона форму квітів, знаходила правдивий тон із жовтими смужками фіолетових пелюстків, віддаючи найделікатніші відтінки.

— Ох! — бідкалася по хвилині Мартина, сидячи знову долі й церуючи крісло,—яке то нещастя, що така свята людина отак марно губить свою душу!.. Бо що й казати, я ось тридцять років знаю його, і нікому ніколи він навіть неприємности не зробив. Справді золоте серце — од свого рота ладен шматок хліба одірвати...

І лагідний до того, і завжди в доброму здоров'ї, завжди веселий — справжня благодать!.. Це ж гріх, що він не хоче поєднатися з богом. Тадже правда, панночко, треба буде його примусити?

Клотильда, здивована тим, що вона одразу так багато сказала, відповіла серйозно:

— Правда, Martino, згода. Ми примусимо його.

Вони знову замовчали. Нараз задзвенів унизу в прихожій дзвінок. В них був дзвінок у прихожій, бо дім, де вони жили, був надто великий на їх трьох, і вони могли б не почути, коли хтось стукав до них. Служниця, здавалося, була здивована й невиразно буркнула: хто б це міг прийти в таку спеку? Вона устала, відчинила двері, перехилилася через баляси, і повернулася, кажучи:

— Це пані Фелісіте.

Стара пані Ругон увійшла швидкою ходою. Не зважаючи на свої вісімдесят літ, вона зійшла по сходах легко, як молода дівчина; вона теж лишилася колишнім „польовим коником“, смаглява, худа, цокотуха. Коли б глянути на неї з-заду, таку елегантну зараз, у чорному шовковому вбранні, з тонким станом, можна б подумати, що це якась гарна закохана поспішає до свого милого. Глянувши ж спереду, побачив би, що очі на висхлому обличчі зберегли свій колишній вогонь і усмішка її, коли вона того хотіла, була гарна.

— Це ти, бабуся! — скрикнула Клотильда, йдучи їй назустріч.— Та на сонці ж спектися можна!

Фелісіте, цілуючи її в лоб, засміялася.

— О! сонце — мені друг!

Вона швидко подріботіла до вікна і відщепнула віконницю.

— Та відчиніть же хоч трохи! та ж надто сумно жити отак у п'ятьмі... У себе я впускаю в хату сонце.

Вона відхилила віконницю і в хату ввірвався сніп гарячого світла, потік танцюючих іскор. За вікном, під фіялково-блакитним, як під час пожегу, небом, стелилося широке спалене сонцем поле, сонне й мертве у цій „печі огненній“; а праворуч над рожевими дахами підносила в сліпучому сяйві дзвіниця св. Сатурніна, позолочена башта з біленими боками.

— Так,— казала далі Фелісіте — розуміється, я вибираюся зараз до Тюлету і хотіла довідатись, чи Шарль у вас, щоб узяти його туди з собою... Його, бачу, тут немає. Ну, хай колись іншим разом.

Але в той час, як вона так пояснювала свою візиту, її пронизуваті очі оббігали кругом кімнату. Проте, вона зразу заговорила за свого сина Паскаля, почувши ритмічний шум товкача, що не вгавав в сусідньому покої.

— А! він усе в своїй бісовій кухні!.. Не займайте його, я нічого не маю йому сказати.

Мартина, що знову взялася до свого крісла, кивнула головою на знак, що вона не мала найменшого наміру турбувати свого хазяїна; і знову всі замовкли; Клотильда витирала рушником свої вмазані пастелями руки, а Фелісіте знову задріботіла по кімнаті, мов щось висліджуючи.

Стара пані Ругон вже десятий рік, як овдовіла. Чоловік її, розтовстівши так, що вже не міг рушатися, помер від нестравности шлунку 3 вересня 1870 року, в ніч того дня, як почув про Седанську катастрофу. Загибель режиму, за одного з фундаторів якого він вважав себе, здавалося, вразила його. Фелісіте вдавала, що не займається політикою і жила з того часу, мов королева, що покинула трон. Усім було відомо, що 1851 року Ругони врятували Плассан від анархії, спричинившись до тріумфу державного перевороту 2 грудня, і що кілька років по тому, вони знову завоювали його, перемігши кандидатів легітимістів і республіканців, щоб віддати його бонапартистському депутатові. До війни місто було суто імперіялістське, до тої міри, що під час плебісциту за імперію голосувала величезна більшість. Але з часу поразок місто стало республіканським. Квартал св. Марка взявся за темні роялістські інтриги, а старий квартал і нове місто послали до Палати ліберального представника, злегка забарвленого орлеанізмом, ладнісінького стати на сторону Революції, коли б вона перемогла. Ось чому Фелісіте, жінка дуже розумна, одсторонилася й воліла бути тільки розвінчаною королевою старого режиму.

Та це ще було високе становисько, овіяне всією поезією меланхолії. Вісімнадцять років царувала вона. Легенда про її два сальони — жовтий, де достиг державний переворот, пізніш — зелений сальон, нейтральне місце, де довершено завоювання Плассану, — прикрашалося одлиском минулих часів. Крім того, вона була дуже багата. Далі, казали, що вона в своєму упадкові заховується з великою гідністю, без наріканнів, без скарг, маючи за собою за своє восьмидесятилітнє життя стільки безмежних апетитів, огидних діл і безоглядного задоволення себе, що ставала в цьому величною. Тепер єдиною втіхою її було користатися величезним своїм багатством та згадувати своє колишнє царювання, а з пристрастей лишилася тільки одна — боронити свою історію, усуваючи все, що могло б з часом сплямувати її. Її гордість, що живилася подвійним подвигом, про який обивателі говорили й досі, примушували її ревне пильнувати, щоб zostалися самі добрі документи, щоб осталася та легенда, яка примушувала людей, коли вона йшла містом, вітати її, як колишню королеву.

Вона підійшла до дверей кімнати, послухала шум товкача й нахмуривши чоло наблизилась до Клотильди.

— Та що ж він там фабрикує, господи! Ти знаєш, що він страшенно шкодить собі своїми новими ліками. Мені розказували, що цими днями він мало не одправив на той світ одного з своїх пацієнтів.

— О! бабусю! — скрикнула дівчина.

Але вона розійшлася.

— Так, правда, жінки розказують ще чимало чого... Піди, розпитай їх, отам, у передмістю. Вони тобі скажуть, що він товче кістки мерців у крові новонароджених.

На цей раз, коли навіть Мартина запротестувала, Клотильда розгнівалася, вражена в своїй прихильності.

— О! бабусю, не повторюй цих жахних речей!.. Учитель, що має таке велике серце, що тільки й мріє про щастя усіх!

Побачивши, що вони обидві обурені, Фелісите зрозуміла, що зайшла надто далеко, і знову стала дуже ласкава.

— Але ж, кицюню моя, це не я говорю ці жахливі речі. Я переказую тобі нісенітниці, які розпускають, щоб ти зрозуміла, що Паскаль даремне не звертає уваги на громадську думку... Він гадає, що винайшов нові ліки, чудово! Я навіть ладна припустити, що він сцілить усіх, як він того сподівається. Тільки навіщо ж така таємниця, чому не говорити про це одверто, чому взагалі давати їх тільки тій наволочі старого кварталу й села, замість поспробувати лічити порядних людей у місті і блискучими сціленнями зажити слави?.. Ні, бачиш, моя кицюню, твій дядько ніколи нічого не робив, як люди.

Вона взяла сумний тон, понизила голос, розкриваючи цю тайну рану свого серця.

— Слава богу, в нашій родині не бракувало гідних людей, з інших своїх синів я мала досить утіхи! Хіба ні?—Твій дядько Євген сягнув височенько — дванадцять років міністром, мало не імператором. І твій батько чималими мільйонами ворочав, брав участь у багатьох великих роботах, що переробили Париж! Я вже не кажу про твого брата Максима, такого багатого, такого видатного, ані про твоїх братів удругих: Октава Муре, одного з великих нових комерсантів, і нашого любого абата Муре, цей просто святий!.. Так чому ж Паскаль, що міг би йти за їхнім прикладом, живе уперто в своїй норі старим оригіналом, напівбожевільним?

Коли дівчина знову обурилась, вона затулила їй рота пестливим рухом руки.

— Ні, ні! дай мені доказати... Я добре знаю, що Паскаль не дурний, що в його є видатні праці, що своїми дописами до Медичної Академії він навіть зажив серед вчених слави... Та що варт це все, рівняючи до того, про що я мріяла для його? Так! найкраща клієнтура в місті, велике багатство, ордени, врешті, шаноба, становисько, гідне родини... Ось бач, голубко, на що я нарікаю: він не наш, він не хотів бути нашим, нашого роду. Слово честі! я це йому казала, коли ще він був дитиною. „Та де ти узявся? Ти не наш!“ Я, я усе офірувала родині, я б голову собі дала відтяти, тільки б рід був великий і славний навіки!

Вона випрямилась на весь свій малий зріст, немов виросла у своїй єдиній пристрасті—жадобі втіхи й гордошах, що сповняли її життя. Знову заходила по покою, і нараз здригнулася, вгледівши долі число „Temps“, що кинув доктор, вирізавши з нього статтю, щоб прилучити її до пачки Сакара; очевидно, ця діра серед сторінки щось сказала їй, бо вона раптом перестала ходити, впала на стілець, немов, нарешті таки, знала те, про що прийшла довідатись.

— Твого батька призначено директором „ЕроQUE“— сказала вона нараз.

— Так,—спокійно відказала Клотильда— учитель казав мені, це було в часописові.

Фелісите дивилася на неї уважливо й стурбовано, бо це призначення Сакара, це поєднання з Республікою, це було щось неймовірне. Після упаду імперії він намілювся повернутися до Франції, не вважаючи на те, що був засуджений, як директор Універсального Банку, колосальний крах якого стався перед крахом імперії. Очевидно, нові звязки, ціла надзвичайна інтрига помогли йому знову стати на ноги. Його не тільки було помилувано, але він збирався знову робити великі діла, взявшись до журналістики, вміючи скрізь і всюди знайти свою користь. І їй згадалися колишні сварки між ним та його братом Євгеном Ругоном, якого він так часто компрометував. А тепер, іронією долі, він, може, ще й протегуватиме йому, колишньому міністрові імперії, тепер звичайному депутатові, роля якого зійшла до самої оборони свого колишнього пана, і він боронив його так уперто, як мати його боронила свій рід. Вона ще покійно слухалася приказів свого старшого сина, орла, хоч і приборканого; але й Сакар, хоч і який він був, був їй так само милий своєю непогамованою жадобою успіху. Гордилася вона й Максимом, Клотильдиним братом, що по війні знову оселився в своїх палатах на авеню Булонського Лісу, де проїдав багатство, що полишила йому жінка, і став тепер обережний, як людина, наскрізь заражена, що намагається перехитрити параліж, який загрожує їй.

— Директор „ЕроQUE“—повторила вона.— Це твій

батько досяг справжнього міністерського становиська... Я, пак, і забула сказати тобі — я оце написала твому братові, просила його до нас. Це розважить його, буде йому на користь. Та ще оця дитина, цей бідний Шарль...

Вона не доказала, це була друга болячка для її гордості: Максимів син, якого він у сімнадцять літ мав від служниці; цей, тепер п'ятнадцятилітній, хлопець, слабкий на розум, жив у Плассані, то в того, то в другого, тягар для всіх.

Хвилину вона почекала, чи не скаже Клотильда чого, що помогло б їй заговорити про те, про що їй хотілось. Побачивши ж, що дівчина байдужо прибирає папери в себе на столі, вона, проте, наважилась, скинувши спершу очима на Мартину, що далі церувала собі крісло, немов німа й глуха.

— Отже, твій дядько вирізав статтю з „Temps“?

Клотильда всміхнулася дуже спокійно.

— Так, учитель поклав її до пачки паперів. Ох, скільки ховає він там заміток! Народження, смерті, найдрібніші пригоди життя — усе йде туди. Там і дерево родоводу, знаєш, знамените дерево нашого родоводу, яке він веде далі!

Очі старої пані Ругон блиснули. Вона пильно подивилася на дівчину.

— Ти знаєш ці пачки паперів?

— О, ні, бабусю! Учитель ніколи не говорить мені про них і забороняє мені торкатися їх.

Але та не йняла їй віри.

— Ну, вони в тебе під руками, ти напевне їх прочитала.

Клотильда, з своєю спокійною одвертістю, відповідала цілком просто, знову всміхаючись:

— Ні! коли вчитель мені щось забороняє, вчитель має на це рацію, і я того не роблю.

— Так ось що, моя дитино! — скрикнула палко Фелісіте, піддаючись своїй пристрасті, — тебе Паскаль дуже любить, тебе він, може, послухає, ти мусиш ублагати його спалити це все, бо коли б, по його смерті, знаходили ті жахливі речі, що є там, усі б ми були знеславлені!

Ох! ці паскудні документи! вона бачила їх уночі в своїх кошмарах, їй увижалось, що вони огненними літерами розгортають правдиві історії, фізіологічні вади роду, увесь відворотний бік його слави, який їй хотілось би поховати навіки разом із померлими вже предками. Вона знала, як докторові, коли він почав досліджувати спадковість, спало на думку об'єднати ці документи, як він прийшов до того, щоб узяти за приклад свій власний рід, вражений типовими випадками, які констатував у ньому і які потверджували знайдені ним закони. Чи ж не було це цілком природне поле для спостережень, таке приступне для нього, яке він знав ґрунтовно? І з прекрасною безтурботною широкістю поглядів ученого, він протягом тридцяти років збирав найінтимніші відомості про своїх кривих, збирав і класифікував усе, виводячи це дерево родоводу Ругон-Макарів, а величезні пачки паперів були до нього тільки коментаром, повним доказів.

— О, так, — говорила далі палко стара пані Ругон: — попалити, попалити усі ці клятві папери, що мали б нас зганьбити!

В тій хвилі, коли служниця підвелася й хотіла вийти, почувши, куди зайшла розмова, вона спинила її швидким рухом.

— Ні, ні! лишіться, Мартино! ви не заваджаєте, бо ви тепер належите до родини.

І говорила далі свистячим голосом:

— Ціла куча неправди, спліток, усі брехні, що ними наші вороги колись обкидали нас, розлючені нашим тріумфом!.. Подумай тільки про це, моя дитино. На нас усіх, твого батька, твою матір, твого брата, мене — стільки страхіття!

— Страхіття, бабусю? звідки ж ти це знаєш?

Вона на хвилину змішалась.

— О, я догадуюсь!.. В якій же родині не було такого нещастя, що його можна б витлумачити зле? Ось наша мати, дорога й шановна тітка Діда, а твоя прабаба, хіба вона не сидить вже двадцять один рік у закладі для божевільних, в Тюлеті? Коли господь зробив їй ласку, давши дожити до ста чотирьох років, то

він тяжко скарив її, відібравши їй розум. Звичайно, в цьому сорому немає; та що мене доводить до розпачу, що не треба ж зараз же казати, що ми всі божевільні... Та ось і про твого двоюрідного діда Макара, і про нього розпускали сумні поголоски! Він колись помилявся, я не бороню його. Але зараз хіба ж він не живе дуже скромно в своєму малому маєткові Тюлеті, два кроки від нашої нещасної матері, яку він доглядає, як добрий син? Нарешті, чуєш! останній приклад. Твій брат Максим зробив великий гріх, мавши від одної служниці цього бідного Шарля. Відомо теж, що в цій бідолашній дитини не всі дома. Ну, і що ж! Тобі приємно буде, коли тобі говоритимуть, що твій племінник — дегенерат, що він, через три покоління, відтворює свою пра-прабабу, цю дорогу жінку, до якої ми його часом водимо і з якою йому так добре?.. Ні, так неможлива більш ніяка родина, коли почнуть докопуватись до всього, до нервів цього, до м'язів другого! Можна зненавидіти життя!

Клотильда, в своїй довгій чорній блузі, уважно слухала її. Вона знову стала серйозна, стояла, опустивши руки, потупивши очі. По недовгій мовчанці, вона сказала повільно:

— Це наука, бабусю.

— Наука! — скрикнула Фелісіте, забігавши знову по покою. — Добра мені та їхня наука, що йде проти усього святого на світі! Далеко поступлять вони, зруйнувавши усе!.. Вони вбивають пошану, вони вбивають сім'ю, вони вбивають бога...

— Ох, не кажіть цього, пані! — перебила з болем Мартина, вузька побожність якої страждала. — Не кажіть, що пан вбиває бога!

— Так, небого моя, він його вбиває... І, дивіться, з погляду релігії, це злочин давати йому отак губити себе. Ви не любите його, слово чести! ні, ви не любите його, ви обидві, що маєте щастя вірити, бо ви нічого не робите, щоб він вернувся на путь істинну... О, я б, бувши на вашому місці, я б швидше порубала сокирою цю шафу, я б із димом пустила усі ті зневаги богів, що поховані в ній!

Вона стала перед величезною шафою, міряла її своїм огненним поглядом, немов хотіла, забувши свої вісімдесят років і свою безсилість, кинутись на неї, розбити, знищити її. Нарешті, з рухом глумливої зневаги, сказала:

— Та ще, коли б він, із своєю наукою, міг усе знати!

Клотильда стояла, глибоко замислившись. Забувши про обох присутніх, вона говорила півголосно сама до себе:

— Це ж правда, він не може всього знати... А все ж таки, є щось інше, там... Оце мене й дратує, це й призводить часом до суперечок між нами; бо я не можу, як він, відсунути на бік таємницю: я турбуюсь, мучуся... Там, усе, що бажає й діє в трепетному сутінкові, усі невідомі сили...

Голос її, помалу тихшаючи, дійшов до невиразного шепотіння.

Тоді Мартина, вже з хвилину нахмурена, встряла й собі:

— Панночко, а коли тому правда, що пан мав би себе згубити усіма цими поганими паперами! Невже ми припустимо це?.. Я, скажи він мені кинутися з тераси, я б заплющилась і кинулася б, бо знаю, що він завжди має рацію. Але для його спасіння, о! коли б я могла, я б робила й всупереч його волі. Еге ж! усіма силами я примусила б його, бо занадто тяжко мені думати, що він не буде із нами на небі.

— Оце дуже добре, доню, — похвалила Фелісіте. — Принаймні ви розумно любите свого пана.

Між них двох Клотильда, здавалося, ще вагалася. В неї віра не вкладалася у вузьку догму, релігійне почуття не втілювалося в сподівання раю, місця втіхи, де маєш знову побачитись із своїми. Це була в ній просто потреба іншого світу, певність, що світ ще не кінчається тим, що ми можемо сприйняти нашими зміслами, що є цілком інший невідомий світ, на який треба зважати. Але її баба, така стара, й ця служниця, така віддана, діткнули її ніжність до дядька. Чи ж не любили вони його дужче, краще й щиріше, вони, що хотіли б, щоб він був без єдиної плями, без своїх маній ученого, досить чистий, щоб бути між вибраних? Їй

згадалися слова побожних книжок, повсякчасна боротьба з духом зла, слава навернення по упертім змаганні. От, якби вона взялася за це святе діло, якби, на перекір йому, спасла його! І потроху екзальтація охопила її дух, готовий до всяких авантурницьких заходів.

— Розуміється, — сказала вона нарешті, — я була б дуже щаслива, коли б він не ламав собі голови, збираючи ці клапті паперу, та якби він ходив із нами до церкви.

Бачучи, що вона ладна піддатися, пані Ругон скрикнула, що треба щось робити, і Мартина піддержала її усім своїм справжнім авторитетом. Вони підійшли до молодої дівчини і стали намовляти її притишеним голосом, неначе до змови, в наслідок якої чудесна благодать, божествена радість сповнить дім. Який тріумф поєднати доктора з богом! і яке щастя жити далі в небесній єдності спільної віри!

— Що ж саме маю я робити? — спитала Клотильда, переможена, побіждена.

Але в цій хвилі, коли вони замовкли, чутніше стало ритмічне шарудіння докторового товкача. Побіденна Фелісіте, що збиралася заговорити, з тривогою обернулася, з хвилину дивилась на двері сусідньої кімнати, тоді півголосно спитала:

— Ти знаєш, де ключ від шафи?

Клотильда не відповіла, тільки рухом показавши цілу свою відразу зрадити так свого вчителя.

— Яка ж ти дитина! Присягаюся, що не візьму нічого, нічого навіть не перевернушу... Тільки — не правда ж? — поки ми самі, бо Паскаль ніколи не виходить раніш обіду, ми могли б подивитися, що там є... О, тільки глянемо, слово честі!

Дівчина не ворухнулася, ніяк не згоджувалася.

— А може, я ще й милюся, там, певне, немає жадної з тих мерзот, що я згадувала.

Це рішило діло, вона кинулася до шухляди, вхопила ключ і сама відчинила навстіж шафу.

— От, бабусю, ті папери, там угорі.

Мартина, не сказавши слова, стала під дверима кімнати, пильно прислухаючись до товкача, тим часом як

Фелісіте дивилася на папери, схвильована так, що скам'яніла на місці. Нарешті, ось вони ці страшні папери, що кошмаром труїли її життя! Вона бачить їх, вона зараз забере їх, понесе! І вона з усієї сили, скільки те дозволяли їй її короткі ноги, потяглася вгору.

— Ні, занадто високо, голубко,— сказала вона.— Поможи мені, подай їх мені!

— О, це ні, бабусю!.. Візьми стільця.

Фелісіте вхопила стільця, швидко злізла на його. Але все таки вона була ще за-низька. Надзвичайним зусиллям вона витяглась настільки, що могла кінчиками нігтей торкнутися обгортки з грубого синього паперу; пальці її, скрючившись, дряпали, папер, мов пазурі. Враз щось загреміло: це був геологічний зразок, уламок мармуру, що лежав на нижній полиці, який вона звалила.

Товкачик, як стій, перестав стукати, і Мартина кинула придушеним голосом:

— Стережіться, він іде!

Та Фелісіте, у розпачу, нічого не чула, не кидала свого діла, коли швидко увійшов Паскаль. Він думав, що щось трапилось, щось упало, і став, вражений тим, що побачив: його мати на стільці, з піднятою ще вгору рукою, тоді як Мартина відійшла, а Клотильда стоїть, дуже бліда, й чекає не зводячи очей. Коли він зрозумів, що сталось, він сам пополотнів. Страшений гнів охопив його.

Проте, стара пані Ругон ані трішечки не змішалася. Побачивши, що втратила нагоду, вона зстрибнула з стільця, немов би то й не її заскочив він на такому гидкому вчинкові.

— А, це ти! Я не хотіла тебе турбувати... Я зайшла поцілувати Клотильду, та заговорила й засиділась годин дві. Тому втікаю. Мене дома чекають, вже, мабуть, не знають, що й думати... Бувайте здорові, до неділі!

Вона, цілком спокійна, пішла з хати, всміхнувшись до свого сина, що, мовчав шанобливо. Це була його давня маніра заховуватись, щоб уникнути розмови, що — він почував це — мусіла б бути дуже гострою, і якої

він завжди боявся. Він знав її, ладен був усе їй простити у своїй широкій терпимості вченого, що зважає спадковість, середовисько, обставини. До того ж хіба вона не мати йому? і цього вже було б досить; бо, завдаючи своїми розвідками страшених ураз родині, він заховав у серці велику ніжність до кривих.

Коли його матері вже не було в хаті, гнів його вибух і впав на Клотильду. Він одвів погляд од Мартини, пильно дивився на молоду дівчину, що весь час не потупила очей, сміливо приймаючи одвічальність за свій вчинок.

— Ти, ти! — вимовив він нарешті.

Вхопив її за руку і стиснув так, що вона мало не закричала. Але вона й далі дивилася йому просто в лице, не корячись йому, з непохитною волею своєї особовости, своєї власної мислі. Вона було прекрасна й дражлива, така тонка та висока, вдягнена в свою чорну блюзу; в розцвіті молодости, з рівним чолом, тонким носом, кріпким підборіддям, вона, у своїм бунті, ставала войовничо прекрасною.

— Ти, кого я створив, ти, моя учениця, моя товаришка, моя друга мисль, кому я віддав дещо свого серця й свого мозку! О, так, я мусів би був зберегти тебе цілу, не дати твому дурному богові відняти в мене твоє найкраще!

— Пане! це ж блюзнірство! — скрикнула Мартина, що підійшла, щоб одвести на себе частину його гніву.

Та він її й не бачив. Для нього існувала сама Клотильда. І він сам став мов не той, охоплений такою пристрастю, що його прекрасне обличчя, під сивим волоссям, з сивою бородою, пашіло молодістю, безмірною ніжністю, враженою до розпачу. Ще хвилину дивилися вони так одно на одне, око в око, ні одне не вступаючись.

— Ти, ти! — повторив він тремтячим голосом.

— Так, я... Чому ж би, вчителю, я не мала любити тебе так, як ти мене? і чому, коли я гадаю, що тобі загрожує небезпека, я не мала б поспробувати врятувати тебе? Ти дуже турбуєшся об тім, що я думаю, ти хочеш примусити мене думати, як ти!

Ніколи ще вона не противилась так йому.

— Та ти ж — дівча, ти нічого не знаєш!

— Ні, я — душа, і в цьому ти знаєш не більш, як я?

Він пустив її руку, зробив широкий непевний жест до неба; настала надзвичайна тиша, повна чогось поважного, непотрібних суперечностей, про які він не хотів знімати мови. Різким рухом відчинив він віконницю середнього вікна, бо сонце заходило і в залі потемніло. Потім знову повернувся до неї.

Але вона, жадна повітря й простору, пішла до цього відчиненого вікна. Спека спала, небо, розпечене вдень, блідло, посилаючи на землю останнє тремтяче проміння; з землі ж, ще гарячої, із спокійним подихом вечора, уставав теплий запах. Зразу під терасою видно було залізничу колію й перші споруди та будівлі станції. Далі широку пустинну рівнину перерізував ряд дерев понад Віорною, а за ними підносилися пагорки св. Марти, уступи червонуватої землі, засаджені оливами, оточені муром каміння, увінчані темними сосновими борами: обширний сумний амфітеатр, спалений сонцем, відтінку старої цегли, облямований вгорі, під небом темною зеленню. Ліворуч одкривалася улоговина Сейлі, брили жовтого каміння на кривавого цвіту землі, а над ними величезною стіною уставали скелі, немов ті мури велетенської фортеці. А праворуч, у самого входу в долину, де текла Віорна, купилися в безладді й тісноті старого міста черепичні дахи Плассану, линяло-рожеві, над якими підносилося верховіття старих берестів, а над усім панувала висока церква св. Сатурніна, самотня й спокійна в цей час в прозорому золоті заходу.

— Боже милий! — повільно вимовила Клотильда, — можна ж бути таким зарозумілим, щоб гадати, що можеш взяти все в свої руки і знати все!

Паскаль тільки но зліз на стілець, щоб упевнитись, що не бракує жадної пачки паперів. Тоді підняв уламок мармуру, поклав його знов на полицю і, енергійним рухом замкнувши шафу, поклав собі ключ у кешеню.

— Так, — відказав він, — старатися пізнати усе і надто не заходити в голову над тим, чого не знаєш, чого, без сумніву, не знатимеш ніколи!

Мартина знову підійшла до Клотильди, щоб піддержати її, показати, що вони обидві одностайні. Тепер доктор зауважив її, він відчув, що вони обидві об'єднані єдиною волею до перемоги. По роках прикритих замахів, це була, нарешті, явна війна; вчений побачив, що свої повстали проти його мислі й загрожують зруйнувати її. Немає гіршої муки, як мати зраду в себе, коло себе, як коли тебе грабують і нищать ті, кого ви любите і хто любить вас!

Нараз ця страшна думка мигнула в його.

— Т'адже ви обидві любите мене!

Він побачив, що їм очі зайшли сльозами, його, в цю вечірню годину такого чудового дня, огорнув безмежний сум. Уся його веселість, уся добрість, що походила з його жадоби життя, були розбиті.

— О, моя дорога, і ти, моя бідна, ви робите це — правда ж?— для мого добра. Та, леле, які ми будемо нещасні!

II.

Другого дня вранці Клотильда прокинулася о шостій годині. Вона лягла спати, посварившись з Паскалем, вони сердились одно на одне. І першим її почуттям була тривога, сум, потреба негайно помиритися, щоб скинути з серця тяжкий камінь, що давив його.

Швиденько зіскочивши з ліжка, вона одчинила віконниці на обох вікнах. Сонце, що підбилося вже високо, перерізало кімнату двома золотими парусами. В цю сонну кімнату, де пахло молодістю, ясний ранок дихнув свіжими веселощами. Молода дівчина сіла на край постелі і на хвилину замислилась. В самій вузькій сорочці, вона здавалася ще тоншою, з довгими кругластими ногами, висока й сильна, з повними грудьми, з круглою шиєю, з гнучкими й круглими руками; її потилиця, її чудові плечі були білі, як молоко, білий, м'який, незвичайно ніжний едwab. Довгий час, у невдячному віці від дванадцяти до вісімнадцяти літ, вона здавалася занадто великою, незграбною; лазила по деревах, наче хлопець. Потім

з безполого брикунця виросло оце прекрасне створіння, чарівне й миле.

Розсіяними очима дивилася вона на стіни покою. Хоч Сулеяда існувала з минулого віку, її, очевидно, обмебльовано наново за першої імперії, бо стіни були оббиті старим ситцем з погруддями сфінксів у рямцях з дубових вінків. Колись ясно-червоний, цей ситець став рожевим, того рожевого кольору, що переходить у жовтогарячий. Завіси на обох вікнах і над ліжком позоставалися, але їх довелося дати почистити і від цього вони ще дужче злиняли. І це було справді розкішно, цей лянний пурпур, цей тон ранішньої зорі, такий ніжний. Щодо ліжка, оббитого тою самою тканиною, то воно було таке старе, що на його місце поставлено інше, з сусідньої кімнати, так само в стилі імперії, низьке й дуже широке, масивного червоного дерева; на чотирьох вуглових колонках були погруддя сфінксів, подібні до тих, що на стінах. Решта меблів була підходяща: шафа з пузатими дверцями й колонками, комода з білою мармуровою дошкою з балясами навколо, високе монументальне стояче дзеркало, канапка на рівних ніжках, стільці з рівними спинками в формі ліри. Але покривало для ніг, зроблене з старосвітської шовкової спідниці з часів Людовика XV, веселою плямою лежало на величному ліжку, посередині панно насупроти вікон; ціла гора подушок робила м'якою тверду канапку; крім того, тут було ще дві етажерки й стіл, так само прикрашені старовинним шовком, гаптованим квітами, знайденим у стінній шафі.

Нарешті Клотильда наділа панчохи, білий пікейний капот і, взувши сірі полотняні пантофельки, побігла в свою убиральню, задню кімнату, що виходила на другий бік дому. Вона звеліла просто оббити її небілим демікотомом з блакитними смужками і умеблювати полірованими ялиновими меблями; тут були тільки туалетний стіл, дві шафи, стільці, але в усьому почувалося природне, тонке, правдиво-жіноче кокетство. Це кокетство розвинулося в ній одночасно з красою. Не вважаючи на те, що вона й бувала часом уперта й інколи нагадувала хлопця, вона стала покірлива, ніжна

і хотіла, щоб її любили. Вона, правду кажучи, виросла, не знаючи примусу, вчилася тільки читати й писати, а далі сама придбала собі досить широку освіту, помагаючи своєму дядькові. В них не було якогось певного плану зайняттів, вона тільки пристрастилась до природничих наук, що відкрили їй усе відносно чоловіка й жінки. І вона зберегла свою дівочу соромливість, як плід, котрого не торкнулася жадна рука, безумовно, завдяки своєму несвідомому побожному сподіванню кохання, цього глибокого жіночого почуття, що примушувало її берегти дар цілої своєї істоти, щоб розпуститися усій в чоловікові, якого вона покохає.

Вона підбрала волосся, добре вмилася і тоді, піддаючись своїй неперплячці, тихенько відчинила двері своєї кімнати й наважилася тихенько, навспинячки, перейти велику робочу залю. Віконниці були ще зачинені, але їй було видно досить, щоб не наткнутись на меблі. Перейшовши через кімнату, вона підійшла до дверей докторової кімнати і прихилилася, задержуючи віддих. Чи він уже встав? Що мав би він робити? Вона виразно почула, що він ходить по хаті, очевидно, вдягаючись. Ніколи не входила вона до цієї кімнати, де він мав звичку ховати певні роботи і яка стояла зачинена, мов скинія. Її поняв страх, що він, відчинивши двері, побачить її тут, вона дуже хвилювалася, її гордість бунтувалася, а разом з тим їй хотілося показати свою покірливість. Одну хвилину потреба помиритися була така сильна, що вона мало не застукала в двері. Але, коли кроки стали ближчі, вона втекла, мов божевільна.

До восьмої години Клотильду хвилювала все дужча й дужча нетерплячка. Щохвилини поглядала вона на годинника на каміні своєї кімнати, годинника стилю ампір позолоченої бронзи — стовпчик, коло якого Амур всміхаючись дивився на заснулий Час. Звичайно о восьмій годині вона сходила до їдальні до першого снідання разом із доктором. Покищо вона зайнялася дрібницями туалету: причесалася, взулася, наділа сукню, білу полотняну з червоним горошком. Далі, коли лишалося ще чверть години, вона взялася, що давно вже збиралася зробити, пришивати до своєї чорної робочої

блюзи корунки, на взірець шантільї, бо нарешті визнала, що ця блюза надто хлоп'яча, недосить жіноча. Але як тільки вибила восьма, вона кинула роботу й швидко зійшла вниз.

— Ви снідатимете самі,—сказала в їдальні спокійно Мартина.

— Як це так?

— Так, пан мене покликав, і я подала йому яйце в щілинку дверей. Він і досі ще з своєю ступкою та фільтром. Ми не побачимо його до півдня.

Клотильда, вражена, зблідла. Вона стоячи випила молока, узяла з собою булочку й пішла за служницею до кухні. У нижньому поверсі, крім їдальні й кухні, була ще покинута заля, де складали запас картоплі. Колись, як доктор приймав хворих в себе дома, він тут давав їм поради, та вже кілька років, як однесли нагору в його кімнату стіл до писання й крісло. Була за кухнею ще одна маленька кімнатка, кімната старої служниці, дуже чиста, з оріховою комодою і чернечим ліжком з білими запонами.

— Ти гадаєш, що він знову готує отой плин?—спитала Клотильда.

— Та вже ж не що інше! Ви добре знаєте, що він перестає їсти й пити, коли це на його нападе.

Уся досада молодій дівчині вилилася в тиху скаргу:

— О! боже мій! боже!

І коли Мартина пішла нагору прибирати її кімнату, вона взяла з вішалки в передпокою парасольку і пішла їсти свою булочку у двір, у розпачу, не знаючи, чим зайняти свій час до півдня.

Вже років із сімнадцять, як доктор Паскаль, надумавши покинути свій дім у новому місті, купив Сулеяду, щось за двадцять тисяч франків. Йому хотілося жити відлюдніше та дати більш простору й більш утіхи дівчаті, що прислав йому його брат з Парижу. Ця Сулеяда, коло міської брами, на узгір'ю, що піднімалося над рівниною, була старий чималий маєток, обширні землі якого поволі порозпродано і в йому зосталося менш двох гектарів; а до того й будівання залізниці забрало останню землю, що можна було обробляти. Самий

будинок наполовину згорів, так що з двох корпусів його лишився тільки один, квадратове крило, чотирьох-стінне,— як кажуть у Провансі,— з п'ятьма вікнами по фасаді, вкрите грубою рожевою черепицею. Доктор, купивши його цілком умебльованим, звелів поладнати огорожу, позалатувати в ній пролами, щоб мати собі спокій.

Звичайно Клотильда палко любила цю самоту, це тісне царство, що могла обійти в десять хвилин і де, проте, збереглися куточки, що нагадували про колишню величність. Але цього ранку вона прийшла сюди гнівна. За хвилину вона пройшла терасу, на обох кінцях якої росло два столітні кипариси, немов дві величезні свічі, видні за три льє. Схил спускався аж до колії, мури з дикого каміння вдержували червону землю, де повсихали вже останні виноградники; і на цих ніби якихсь велетенських сходах росли рядами тільки мізерні оливи та мигдалеві дерева з рідким листям. Спека була вже велика. Вона дивилася на маленьких ящірок, які бігали по плитах, що порозходилися, між буйних кущів каперців.

Далі, наче роздратована обширним обрієм, вона пішла через овочевий сад і город, коло яких Мартина, не зважаючи на свій вік, уперто ходила, тільки двічі на тиждень беручи поденщика на тяжку роботу; вона піднялася праворуч у сосновий гайочок,— усе, що лишилося від розкішних сосон, що вкривали колись узгір'я. Але й тут їй було недобре: суха глиця шелестіла під ногами, задушливий запах смоли ішов від дерев. І вона пішла понад огорожею, пройшла повз ворота, що виходили на дорогу до Фенульєру, п'ять хвилин ходу од перших будинків Плассану, і вийшла на тік, величезний тік, двадцять метрів радіусом, що свідчив про колишню великість маєтку. Ой, цей стародавній тік, вибрукований кругляками, як за часів римлян, подібний до обширної есплянади, мов товстим вовняним килимом, вкритий низькою, сухою, наче золотою травою! як вона там колись чудово гралася, бігала, качалася, годинами лежала горлиць, коли в безкрайому небі займалися зорі!

Вона знову розкрила парасольку й повільною ходою перейшла через тік. Тепер вона була з лівого боку

тераси, обійшовши увесь маєток. Вона пішла за будинок, під купу величезних платанів, що з цього боку давали густу тінь. Сюди виходили обидва вікна докторової кімнати. І вона глянула вгору, бо їй підійшла сюди в тайній надії побачити його, нарешті. Але вікна були зачинені; це вразило її, як жорстокість до неї. Тут тільки вона помітила, що їй досі держить в руці свою булочку, забувши її з'їсти, й вона пішла далі під дерева, нетерпляче кусаючи її своїми гарними молодими зубами.

Це було чудове місечко, цей старий платановий гайок — останок минулої пишноти Сулеяди. Під цими велетнями з товстелезними стовбурами було ледве видно, в зеленкуватім півсвітлі, в жаркі літні дні тут було чудово прохолодно. Колись тут був розведений французький садок, від якого лишились самі букшпанові бордюри; букшпан, очевидно, припасувався до сутінку, бо розрісся в цілі кущі. Принадний у цьому, такому тінявому, куточку був фонтан, проста олив'яна рурка, вроблена в колоду, з якої безперестанно, навіть у найдужчу посуху, текла цівка води в мизинець за-втовшки, що сповняла далі широкий порослий мохом водозбір, позеленіле каміння якого чищено тільки що три—чотири роки. Коли колодязі кругом висихали, Сулеяда зберегала своє джерело, якого, напевне, великі платани були столітніми синами. Цілі століття ця тоненька, рівна й постійна цівка, день і ніч дзюрчала ту саму чисту пісеньку, що брєніла, як кришталь.

Клотильда, поблукавши між кущів, що доходили їй до плеч, пішла в хату взяти вишивання і, повернувшись, сіла до кам'яного столу коло фонтану. Там стояло кілька садових стільців, там пили каву. Тепер вона намагалася не підводити більш голови, немов захоплена своєю роботою. Проте, коли-не-коли вона наче поглядала в далечінь, де повітря сліпило, мов жар, де сонце пекло. Але в дійсності її погляд з-за довгих вій піднімався до докторових вікон. Нічого не було там видно, ні єдиної тіні. І сум, і злість росли в ній, ця самотність, в якій він лишав її, ця зневага, в якій він наче держав її після вчорашньої сварки! Її, що проки-

нулася з таким сильним бажанням зараз же помиритися! А він не спішив, отже, він не любив її, бо міг жити у сварці з нею? І потроху вона все смутнішала, вона знову повернулася до своїх думок про боротьбу, вирішивши знову ні в чім не поступатися.

Коло одинадцятої години, перш, ніж приставити снідання, Мартина вийшла до неї з своєю вічною панчохою в руках, що вона плела навіть ходячи, коли не була зайнята коло дому.

— Знаєте, він усе ще сидить, як той вовк, запершись там, і фабрикує щось у своїй чудернацькій кухні!

Клотильда здвигнула плечима, не одводячи очей від свого вишивання.

— Якби я вам, панночко, переказала, що говорять! Пані Фелісите мала вчора рацію, кажучи, що є від чого червоніти... Мені кинули в лице, мені, що говорить з вами, що він убив старого Бутена, ви пригадуєте, той бідний дід, що мав чорну неміч і вмер на дорозі.

Помовчали. Далі, бачучи, що дівчина ще дужче зажурилась, служниця додала, ввесь час швидко ворухачи пальцями:

— Я того не розумію, та мене лютить, що він фабрикує... А ви, панночко, ви похваляете цю кухню?

Раптом Клотильда підвела голову, піддаючись хвилі пристрасти, що унесла її:

— Слухай, я не хочу про це знати більш за тебе, але я гадаю, що він наражається на дуже великий клопіт... Він не любить нас...

— Ой, ні, панночко, він нас любить!

— Ні, ні, не так, як ми любимо його!.. Якби він нас любив, він був би тут, із нами, а не губив би там нагорі свою душу, своє щастя й наше, бажаючи врятувати усіх!

І обидві жінки якусь хвилину дивились одна на одну у своєму ревнивому гніві очима, повними ніжності. Потім знову взялися обидві до роботи, більш не говорячи, повиті сутінком.

Нагорі, в своїй кімнаті, доктор Паскаль працював цілком спокійно й радісно. Як лікар він практикував тільки років дванадцять, після свого повороту з Парижу

до того дня, коли переїхав у Сулеяду. Вдовольнившись сотнею з чимсь тисяч франків, що він заробив і розумно умістив, він цілком віддався своїм улюбленим студіям, лікуючи тільки приятелів, не відмовляючись піти до хворого, але ніколи не посилаючи рахунку. Коли йому платили, він кидав гроші в шухляду свого столу до писання, він вважав, що це гроші „на дрібні видатки“, на його спроби й примхи, поверх ренти, цифра якої його задовольняла. Він сміявся з недоброї слави дивака, що заробив своїми звичками; він був щасливий тільки серед своїх розвідок над речами, що захоплювали його. Багатьох дивувало, що цей талановитий учений, зведений надто палкою уявою, лишився в Плассанові, цьому глухому місті, що, здавалося, не могло дати нічого потрібного йому. Та він дуже добре поясняв ті вигоди, що знайшов тут. Перш за все спокійний притулок, далі — несподіване поле для розвідок про спадковість, головний предмет його студій, і це поле мав він тут, у цьому кутку провінції, де він знав кожну родину, де міг досліджувати факти, ховані протягом двох-трьох поколінь. А з другого боку, тут йому було близько до моря і він їздив до його майже що літа вивчати життя, безконечне швидке розмноження істот, що плодяться й множаться в глибині морській. І нарешті, при Плассанському шпиталеві була зала для розтинання трупів, в якій він майже сам і бував, велика, світла й спокійна зала, в якій вже більш, як двадцять років, трупи всіх безрідних покійників проходили під його скальпелем. Дуже скромний, недовірливо соромливий, він задовольнявся листуванням із своїми колишніми професорами й кількома новими приятелями з приводу дуже видатних записок, що надсилав іноді до Медичної Академії. В його зовсім не було войовничої амбіції.

До спеціального студіювання законів спадковости доктора Паскаля привела його праця над вагітністю. Як завжди, відіграв ролю випадок, давши йому чимало трупів вагітних жінок, що повмирали в холерну епідемію. Пізніше він спостерігав смерть, поповнюючи серію, заповнюючи прогалини, щоб дізнатися, як повстає

зародок, далі— як день за днем розвивається плід у матці. В такий спосіб він уложив каталог спостережень найясніших і найпевніших. З того часу проблема зародження, як початку всього, устала перед ним у своїй дратуючій таємниці. Чому й як повстає нова істота? Які закони життя, цього потоку істот, що творили світ? Він тут не обмежувався трупами, він поширював свої спостереження на живих людей, вражений певними постійними фактами між своєю кліентурою, надто ж спостерігаючи свій власний рід, що став головним полем його розвідок, бо ж факти там були такі точні й повні. Тоді, в міру того, як факти збиралися й клясифікувалися в його замітках, він пробував уложити загальну теорію спадковости, що змогла б пояснити їх усі.

Важка проблема, і довгі роки він бився над розв'язанням її. Він виходив з принципу вигаду і з принципу наслідування; спадковість, або відтворення істот під впливом подібного; вродженість, або відтворення істот під впливом різного. Для спадковости він припускав тільки чотири випадки: пряма спадковість, відтворення батька й матері у фізичній і моральній природі дитини; непряма спадковість, відтворення бічних галузей, дядьків і тіток, братів та сестер удругих; спадковість поворотна, відтворення предків через одно або кілька поколінь; врешті, спадковість впливова, відтворення попереднього подружжя, наприклад, першого самця, що наче напоїв собою самицю для її майбутнього зайстя, навіть і не від нього. Щодо вроджености, то вона дає істоту нову, або що здається новою, і в якій ознаки батьків, фізичні й моральні, змішуються так, що здається, ніби нічого їхнього тут немає. Відтоді, беручи обидва терміни, спадковість і вродженість, він і їх знов таки поділив, ділячи спадковість на два випадки: перевага в дитині батька або матері, вибір, перевага індивідуальна, абож— змішання обох, змішання, що може мати три форми— злучення, розсіяння, злиття, переходячи від найменш доброго стану до досконалішого. Тим часом для вроджености був лише один можливий випадок— сполучення, це хемічне сполучення, що дає змогу двом тілам утворити нове тіло,

цілком неподібне до тих, з яких воно повстало. Оце був висновок з сили спостережень, не тільки з антропології, а й з зоології, з помології і з садівництва. Далі, труднощі починалися, коли йшло о те, щоб з цих численних фактів, здобутих аналізою, зробити синтезу, зформулювати теорію, яка б пояснювала їх усі. Тут він почував себе на непевному ґрунті гіпотези, яку змінює кожен новий винахід; хоч він не міг не пробувати розв'язати проблему, з потреби людського розуму робити висновки, проте, він мав розум досить широкий, щоб вважати її за нерозв'язану. Він ішов, отже, від гемул Дарвіна, від його пангенези, до Геккелевої перігенези, переходячи через Гальтонові стірпи. Далі, він передчув теорію, яку пізніш проголосив Вайсман і яку визнано; він спинився на ідеї надзвичайно делікатної й складної субстанції, зародковій плазмі, частка якої лишається в запасі у кожній новій істоті і так передається, незмінна, з покоління в покоління. Здавалося, що це пояснює усе; але яка ще безмежність таємниці, цей світ подібностей, що переносяться насінням і яйцем, де людське око не розбирає нічого під найдужчим побільшенням мікроскопом! І він гадав, що його теорія колись ізникне, він вважав її лише за тимчасове пояснення, достатнє для сучасного стану справи, у цім вічнім дослідженні життя, саме джерело якого, здається, навіки скрите від нас.

Ох! ця спадковість, яка тема для цього дня безко-
нечних роздумів! Чи ж несподіване, дивне не є тільки те, що подібність батьків і дітей не була цілковита, математично точна? Для свого роду він уложив дерево родоводу, логічно виведене, де частини впливу, з покоління в покоління, поділялись рівно — половина від батька, половина від матері. Але жива дійсність майже на кожному кроці спростовувала теорію. Спадковість, замість бути подібністю, була тільки змаганням до подібності, якому на заваді ставали обставини й оточення. І він дійшов до того, що він називав теорією недоношування клітинок. Життя є рух, і тому, що спадковість це — викликаний рух, клітинки, розмножуючись, стинаються, купчаться, розміщуються, розвиваючи кожна

спадкові сили; так що, коли у цій боротьбі слабші клітинки гинуть, як остаточний наслідок повстають значні порушення, цілком відмінні органи. Чи не звідси походила й вродженість, постійна вигадливість природи, проти чого він завжди повставав? Чи не був він сам, такий відмінний від своїх батьків, тільки наслідком подібних випадків, або ж через вплив замаскованої спадковості, в яку він вірив одну хвилину? Бо ж коріння кожного генеалогічного дерева іде в людськість до першої людини, не можна походити від одного єдиного предка, можна завжди бути подібним до ще дальшого предка, невідомого. Проте, він сумнівався в атавізмові. Його думка була, не вважаючи на один дивний приклад у своєму власному родові, що схожість мусить через два, три покоління зникнути в наслідок випадків, втручання, тисячі можливих комбінацій. Отже, тут було вічне настання, постійна трансформація в цьому уділеному змаганні, в цій переданій силі, в цьому струсові, що вдихає життя в матерію, і який є все життя. Уставали численні питання. Чи є поступ фізичний і інтелектуальний на протязі віків? Чи мозок від контакту з науками, що розвиваються, більшає? Чи можна сподіватися далі більшої суми розуму й щастя? Далі, були спеціальні проблеми, і між ними одна, що драгувала його своєю таємницею: як при зайсті повстає хлопець, як дівчина? Чи дійдуть коли до того, щоб науково передбачати стать, або принаймні пояснити? Він написав на цю тему дуже цікаву доповідь, повну фактів, в кінці якої, проте, визнавав, що, не вважаючи на найстаранніші розвідки, абсолютно ніщо невідоме. Без сумніву, спадковість тому так захоплювала його, що вона була ще темна, незмірно обширна, як усі ще молоді науки, де панує уява. Нарешті, довгочасне студювання спадковості туберкульози легенів розбуркало в ньому непевну віру лікаря-цілителя, вдихаючи в нього шляхетну й божевільну надію відродити людськість.

Взагалі доктор Паскаль мав тільки одну віру — він вірив у життя. Життя було єдиною божественною проявою. Життя, це був бог, великий двигун, душа всесвіту. А життя не мало іншого знаряддя, як спадковість,

спадковість творила світ; так що, якби можна було її знайти, опанувати її, щоб розпорятися нею, можна було б створити світ по своїй уподобі. В ньому, що бачив близько хворобу, страждання й смерть, прокинулася войовнича жалість лікаря. О! щоб то не було більш хвороб, не було страждання, щоб вмирало як найменше! В мріях своїх він дійшов до думки, що можна б прискорити загальне щастя, наблизити майбутнє царство досконалости й блаженства, помагаючи усім набути здоров'я. Коли усі будуть здорові, сильні, розумні, буде тільки найкращий люд, безмежно мудрий і щасливий. Хіба в Індії не роблять, через сім поколінь, з судри брамана, підносячи таким чином на практиці посліднього з нуждених до найбільш викінченого типу людського? У своїх дослідах над сухотами він прийшов до висновку, що вони не спадкові, але що в усіх дітей сухотних батьків дегенеративний ґрунт, на якому надзвичайно легко розвиваються сухоти. Отже, він тільки й думав про те, як би збагатити цей ґрунт, виснажений спадковістю, щоб дати йому силу не піддаватися паразитам, або, скорше,—руйнуючим ферментам, які він підозрівав в організмі, задовго до теорії мікробів. Дати силу—в цьому було все завдання. А дати силу, це означало дати також і волю, поширити мозок, зміцнюючи інші органи.

Коло цього часу доктор, читаючи стару медичну книгу п'ятнадцятого віку, був дуже вражений лікуванням, що звалося „*medecine des signatures*“. Щобвилікувати хворий орган, досить було взяти той самий здоровий орган ягняти або бика, зварити його й дати хворому їсти ту юшку. Теорія була—лікувати подібним, і випадків сцілення, надто хвороб печінки, говорилося в старій праці, було безліч. Доктора уява почала працювати. Чому не поспробувати? Він хотів відродити ослаблених спадкоємців, яким бракувало нервової субстанції. Отже, він мусів тільки забезпечити їх нервовою субстанцією, нормальною, здоровою. Однак, метода виварювання здавалась йому наївною, він придумав розтирати в ступці мозок ягняти, змочуючи його дистильованою водою, потім дати йому відстоятись і

профільтрувати плин, одержаний в такий спосіб. Він попробував на своїх хворих цей плин, змішаний з вином, з малагою, та ніяких цінних наслідків від цього не мав. Нараз, коли він вже тратив був надію, в той час, як він малим працзовим шприцем впорскував морфій одній пані, в якої були печіночні кольки, йому блиснула думка: а що, коли б він попробував впорскувати свій плин під шкуру? І зразу ж, як тільки повернувся додому, він зробив спробу на собі самому. Він впорскнув собі плин у поперек і робив це далі щовечора й щоранку. Перші дози, в один грам, не дали наслідків. Але коли він подвоїв і потроїв дозу, то прокинувшись одного ранку, страшенно зрадів, почувуючи, що ноги в його стали, мов в двадцять літ. Так він дійшов до п'яти грамів і тепер дихав глибше, працював з ясністю думки, з легкістю, які він вже багато років як втратив. Його охопило вдовolenня, радість життя. З того часу, як йому, на його замовлення, зроблено в Парижу шприц на п'ять грамів, він тішився добрими наслідками лікування своїх хворих, яких він за кілька день ставив на ноги, немов у новому потокові життя, трепетного, діяльного. Його метода була ще дуже емпірична, груба, він вгадував у ній усякі небезпеки, особливо боявся він спричинити емболії, коли б плин не був цілком чистий. Далі, він гадав, що енергія його одужуючих походила почасти від пропасниці, що він їм спричиняв. Але він був тільки піонер, метода згодом удосконалиться. Чи не було вже чудом, що атаксика ходили, сухотні воскресали, навіть божевільні мали ясні години? І ця знахідка альхемії двадцятого віку родила широкі надії. Він гадав, що видумав всесвітню панацею, елексир життя для боротьби з людською кволістю, єдиною реальною причиною усякого лиха, справжнє й наукове джерело молодости, що, даючи силу, здоров'я й волю, переробить наново і вдосконалить людськість.

Цього ранку у своїй кімнаті, що виходила на північ, трохи затемненій сусідством платанів, в якій були тільки залізне ліжко, стіл до писання з червоного дерева та велике бюрко, на якому стояли ступка й мікроскоп, він кінчав, з безконечною осторогою, фабрикування

пляшки свого плину. Розтерши нервову субстанцію ягнати з дестильованою водою, він мусів тепер одстоювати її й фільтрувати. І нарешті, він тільки но одержав маленьку пляшку плину, каламутного, опалового, з синюватим відблиском, який він довго розглядав проти світла, немов би держав кров, що мала відродити й урятувати світ.

Але легке стукання в двері й голос збудили його з його мрій.

— Ну, що ж це, пане? вже чверть на першу, ви не хочете снідати?

Внизу вже справді дожидався сніданок у великій прохолодній їдальні. Віконниці лишили зачинені й тільки одну трохи оджилили. Це була весела кімната з панно ясносірого дерева з блакитною сіткою. Стіл, кременець, стільці були частиною колишнього умеблювання кімнат в стилі ампір, і на ясному тлі старе червоне дерево дужче виділялося своїм темним кольором. Мідна полірована, завжди чиста, лампа сяяла, як сонце, а на всіх чотирьох стінах—великі букети пастеллю, левконії, гвоздики, гіяцинти й троянди.

Доктор Паскаль увійшов, сяючи.

— Далєбі, я й забувся, я хотів скінчити... Ось він, новісінький, дуже чистий на цей раз, є чим чуда робити!

І він показав пляшку, що в своєму захопленні приніс із собою. Та побачив, що Клотильда сидить випростана, німа й поважна. Глуха досада чекання настроїла її вороже й вона, що вранці прагнула кинутись йому на шию, лишилась нерухома, немов заморожена, одсторонившись від його.

— Добре! — сказав він, не втрачаючи веселости,— ми ще сердимось. Це вже погано!.. То ти не захоплюєшся ним, моїм чарівним плинном, що піднімає мертвих?

Він сів до столу і дівчина, що сиділа проти його, мусіла, нарешті відповісти йому.

— Ти добре знаєш, вчителю, що я захоплююсь усім твоїм... Тільки я б хотіла, щоб і інші так само захоплювались тобою... А тут оця смерть бідного старого Бутена...

— О! — скрикнув він, не давши їй скінчити,— епілептик, що вмер під час переходу!.. Слухай! ти в поганому

настрою, то ж не будемо краще говорити про це: ти засмутиш мене й це зіпсує мені весь день.

На столі були варені яйця, котлети, крем. Вона серед мовчанки, що настала, їла добре, не зважаючи на кепський настрій, бо мала добрий апетит і не ховала його з кокетства. Він знову заговорив, сміючись:

— Що мене заспокоює, це те, що твій шлунок в порядку... Martino, подайте ще хліба панночці.

Як звичайно, Марина їм подавала і дивилася з своєю спокійною фамільярністю, як вони їдять. Часто вона навіть балакала з ними.

— Пане,— сказала вона, урізавши хліба,— різник при- ніс рахунок; платити по ньому?

Він підвів голову й дивився на неї здивовано.

— Чому ви мене про це питаєте? Хіба ви не платите звичайно, не радячись зо мною?

Справді, гроші, покладені в Грангільо, Плассанського нотаря, давали кругленьку суму—шість тисяч франків—ренти. Кожного триместру тисячу п'ятьсот франків давалося на руки служниці й вона тратила їх на хазяйство, купувала, що треба, і платила за все з найбільшою економністю, бо була скупа, так що над цим навіть підсміювались. Клотильда витрачала дуже мало й не мала своїх грошей. Щодо доктора, то на свої спроби й на себе він затратив з тих трьох чи чотирьох тисяч франків, що ще заробляв і які кидав у стіл до писання, так що там був цілий маленький капітал, золотом і банкнотами, точної цифри якого він ніколи не знав.

— Звичайно, пане, я плачу,— відказала служниця,— але тоді, коли я сама беру товар; а цей раз рахунок такий великий через усі оті мозки, що різник вам постачав...

Доктор зразу перебив їй.

— А, он що! що це, й ви теж проти мене? Ні, ні! це вже занадто!.. Учора ви обидві завдали мені великого горя й розгнівали мене. Але цьому мусить бути край, я не хочу, щоб мій дім став пеклом... Дві жінки проти мене, і то єдині, що трохи люблять мене! Знаєте, я волю краще зараз же втекти.

Він не гнівався, він сміявся, хоч тремтіння його голосу зраджувало, що на серці в його неспокійно. І з своїм веселим добротливим виглядом він додав:

— Ви, може, голубко, боїтеся, що вам не стане грошей до кінця місяця, то скажіть різникові, щоб він прислав мені мій рахунок окремо... І не бійтесь, од вас не вимагають, щоб ви докладали туди своїх, ваші гроші можуть собі лежати.

Це був натяк на невеличкий особистий Мартинин капітал. За тридцять років, дістаючи чотириста франків на рік, вона заробила дванадцять тисяч франків, з яких тратила на себе тільки на найнеобхідніше; тепер цей капітал зріс, майже потроївся відсотками і зараз її ощадження сягали яких тридцяти тисяч франків, які вона не схотіла віддати Грангілльо, з капризу, щоб її гроші лежали окремо. Тепер вона мала солідну ренту.

— Гроші, що лежать, то чесні гроші,— сказала вона поважно.— Але пан має рацію, я скажу різникові прислати окремий рахунок, бо ці мозки для панової, а не для моєї кухні.

Це пояснення примусило Клотильду всміхнутися, її звичайно бавили підсміювання над скупістю Мартини, і снідання скінчилось веселіше. Доктор схотів пити каву під платанами, бо він просидів ранок у хаті й тепер йому треба повітря— сказав він. То ж каву подано на кам'яний стіл, коло фонтану. І як добре було там, у холодку, де дзюрчала вода, віючи свіжістю, коли навколо сосновий гай, тік, увесь маєток палило полудневе сонце!

Паскаль приніс, вдоволений, із собою свою пляшку нервової субстанції й милувався з неї, поставивши на столі.

— Ну, панночко,— пожартував він, удаючи, що сердиться,— ви не вірите в мій елексир, що воскрешає мертвих, а ви вірите в чудеса!

— Учителю,— відповіла Клотильда,— я вірю, що ми не все знаємо.

Він зробив нетерплячий рух.

— А треба буде все знати. Зрозумій же, маленьке убійце, що ніколи науково не констатовано ані єдиного

порушення незмінних законів, що керують всесвітом. Тільки розум людський робив це досі; попробуй но знайти якусь реальну волю, щось умисне поза життям... І тут усе, і немає в світі іншої волі, окрім цієї сили, що призводить усе до життя, до життя, що чим раз дужче розвивається й удосконалюється.

І з широким жестом він устав, і така віра світилася в ньому, що молода дівчина дивилася, здивована, який він молодий, хоч і сивий.

— Хочеш, я скажу тобі моє credo, бо ти закидаєш мені, що я не хочу твого... Я вірю, що будучина людства — в поступі розуму через науку. Я вірю, що дошукуватися наукою правди — божественний ідеал, який людина мусить поставити собі. Я вірю, що все мана й марниця, окрім скарбу істин, здобутих поволі і яких вже ніколи не втратиться. Я вірю, що сума цих істин, щодалі то більша, кінець-кінцем, дасть людині незмірну власть і, коли не щастя, то — спокій... Так, я вірю в остаточну перемогу життя.

І ще ширшим рухом він обвів крайнебо, немов беручи в свідки цю палаючу країну, де кипіло усяке життя.

— Але повсякчасне чудо, моя дитино, це — життя... Розкрий лишень очі, дивись!

Вона похитала головою.

— Я розкриваю їх, і не все бачу... Це ти, вчителю, упертий, коли не хочеш припустити, що є там щось невідоме, чого ти не збагнеш ніколи. О, я знаю, ти надто розумний, щоб цього не знати. Тільки ти не хочеш на це зважати, ти одстороняєш невідоме, бо воно заваджало б тобі в твоїх розвідках... Добре тобі говорити мені відсторонити таємницю, виходити од відомого на завоювання невідомого, — я цього не можу! Таємниця зараз тягне мене назад, турбує.

Він слухав її всміхаючись, щасливий, що бачить її оживленою, і гладив рукою її золоті кучері.

— Так, так, я знаю, ти, як і інші, не можеш жити без ілюзії й без помилок... Ну, нічого, ми вже якосьто порозуміємось. Будь здорова — це вже половина мудрости й щастя.

Він заговорив про інше:

— Ну, ти все ж таки підеш зо мною й допоможеш мені в моїм чудодійнім обході... Сьогодні четвер — день обходу хворих. Як тільки спека трохи спаде, ми підемо разом.

Зразу вона була відмовилась, щоб не здалося, що вона поступилася, та, бачучи, як він цим засмутився, кінець-кінцем, згодилася. Звичайно вона ходила з ним. Вони довго просиділи під платанами, поки доктор пішов одягатися. Повернувшись, коректно затягнутий у сурдут, в шовковому брилі з широкими крисами, він заговорив, що не зле б запрягти Бонома, коня, який протягом чверти віку возив його по візитах. Та бідна стара тварина сліпла і її, в подяку за її послуги, жалували і вже не займали. Цього вечора кінь стояв на зведених ревматизмом ногах зовсім сонний, з каламутними очима. Тому доктор з дівчиною, зайшовши у стайню подивитися на його, поцілували його справа і зліва коло ніздрей, побажали йому добре спочивати на обремковій свіжій соломі, що принесла служниця, і рішили йти пішки.

Клотильда лишилася в тій самій білій полотняній з червоним горошком сукні і тільки наділа великий солом'яний брилик з букетом бузку, і така була гарна, з своїми великими очима, з білим та рум'яним обличчям, притіненим широкими крисами. Коли вона йшла отак під руку з Паскалем, така делікатна, струнка, така молода, а він — радісний, з лицем, мов освітленим білою бородою, ще такий сильний, що міг переносити дівчину через струмки, то всі до їх всміхалися, всі оглядалися на їх і проводжали поглядом, — такі вони були прекрасні й радісні. Сьогодні, коли вони звертали з дороги на Фенульєр, коло брами Плассану, купка плетух перестала нараз гомоніти, він був подібний до одного з тих стародавніх королів, що малюють на картинах, одного з тих могутніх і добрих королів, що вже не старіють, з рукою на плечі прекрасної, як ясний день, дівчини, вражаюча й покірлива молодість якої піддержує їх.

Вони повернули на бульвар Совера, щоб пройти на вулицю Бан, коли високий чорнявий молодик, років тридцяти, спинив їх.

— А! вчителю, ви забули мене. Я все ще дожидаюся Вашої замітки про сухоти.

Це був доктор Рамон, що років два як устроївся в Плассані і мав тут добру практику. Жінки гинули за ним, бо він був дуже гарний, в повному розцвіті сили, та, на щастя, він був дуже розумний і скромний.

— А, Рамон, добридень!.. Та зовсім ні, мій любий, я вас не забуваю. Це оце дівча, що я дав йому учора переписати замітку, а воно й досі нічого не зробило.

Молоді люди стиснули одно-одному руку з щирою приязню.

— Добридень, панно Клотильдо.

— Добридень, пане Рамоне.

Коли, минулого року, дівчина заслабла на тифозну гарячку, на щастя, не тяжку, доктор Паскаль так збен-тежився, що став сумніватися в собі, і зажадав, щоб його молодий колега поміг йому й заспокоїв його. Таким чином між ними трьома повстала приязнь, дружба.

— Завтра вранці ви матимете вашу замітку, обіцяю вам,— сказала вона сміючись.

Рамон кілька хвилин ішов з ними до кінця вулиці Бан, де починався новий квартал, куди вони йшли. З того, як він нахилився до Клотильди, всміхаючись до неї, видно було все його скромне кохання, що зросло поволі, терпляче дожидаючись певного часу для най-розумнішого кінця. При цьому він з великою пошаною слухав доктора Паскаля, працями якого він захоплювався.

— Стривайте! я якраз оце йду до Гірод, ви знаєте цю жінку, що в неї чоловік, чинбар, п'ять літ тому вмер від сухот. Лишилося по ньому двоє дітей: дівчина Софія, якій скоро буде шіснадцять літ,— її я, на щастя, зміг за чотири роки до батькової смерти відправити на село, недалеко звідси, до одної із її тіток, і син Валентин, якому зараз двадцять один рік. Цього мати схотіла лишити при собі, з упертости любови, не вважаючи на те, що я перестерігав її про жахливі наслідки цього. І от дивіться, чи маю я рацію говорити, що сухоти не спадкові, а тільки батьки-сухотники дають у спадщину дітям дегенеративний ґрунт, на якому

хвороба розвивається при найменшій заразі. Зараз Валентин, що жив в щоденному контакті з батьком, має сухоти, а в Софії, що зросла на сонці, прекрасне здоров'я.

Він тріюмфував і додав сміючись:

— Але це не заваджає тому, що я, може, врятую Валентина, бо він в очах відроджується, він, відколи я впорскую йому, повніе... О, Рамоне, ви ще прийдете, прийдете до моїх впорскувань!

Молодий лікар стиснув їм обом руки.

— Та я й не кажу ні. Ви добре знаєте, що я завжди з вами.

Лишившись самі, вони пішли швидше і зразу попали у вулицю Канкоан, одну з найвужчих і найтемніших в старому кварталі. Хоч і як пекло сонце, тут панував голубуватий присмерок і було прохолодно, мов у льоху. На цій вулиці й жила в нижнім поверсі одного дому Гірод із своїм сином — Валентином. Вона відчинила їм, худа, виснажена, сама хирлява. Зранку й до вечора вона колола мигдаль, розбиваючи лушпину голівкою баранячої кістки на великій каменюці, стиснутій між колін; і з цієї єдиної роботи вони й жили, бо син був змушений покинути всяку працю. Але сьогодні Гірод, побачивши доктора, всміхнулася, бо Валентин тільки що з'їв з великим апетитом котлету, чого не траплялося з ним вже багато місяців. Він сам, худий, з рідким волоссям і бородою, з випнутими вилицями, з рум'янцями на них, з блідим, як віск, лицем, теж устав швидко, щоб показати, що він молодець. Клотильда була зворушена, що Паскаля вітають, як спасителя, як сподіваного месію. Ці бідолахи стискали йому руки, ладні б цілувати йому ноги, і дивилися на його очима, повними вдячності. Та ж він міг усе, та ж він був богом, коли міг воскрешати мертвих! Він сам радісно засміявся, побачивши як добре йде лікування. Звичайно, хворий ще не видужав, може, це був тільки удар батоном, бо він помічав, що хворий надто збуджений, мов у пропасниці. Та хіба не в тому й річ, щоб виграти час? Він знову впорскнув йому ліки, — Клотильда, що стояла коло вікна, на цей час повернулася до них спиною;

коли вони виходили, вона бачила, що він лишив на столі двадцять франків. Це з ним часто бувало, що він давав гроші своїм хворим, замість брати від їх.

Зробивши ще три візити в старому кварталі, вони пішли до одної пані в нове місто. На вулиці він сказав:

— А знаєш, коли б ти була умниця, ми, перш ніж іти до Лафуас, були б пішли аж у Сегірану, провідати Софію в її тітки. Мені б це було дуже приємно.

Туди було тільки три кілометри, отже, це була б чудова проходка, у таку гарну годину. І вона радо згодилась, вже не сердячись, і тулилась до нього, щаслива, що йде з ним під руку. Була п'ята година, косе сонячне проміння золотило усю країну. Та скоро вони вийшли з Плассану, їм треба було перейти частину обширної рівнини, висхлої й голої, праворуч Віорни. Новий канал, що мав своєю водою переродити країну, що вмирала від спраги, ще не зрошував цього кварталу, і земля червонувата й жовтувата тяглася без краю, палена сонцем, засаджена тільки мізерними мигдалевими деревами, малорослими олівами, що їх раз-у-раз рубали; віти їх, покручені й покорчені, наче виявляли страждання й протест. Далеко на голих косогорах виднілися тільки бліді плями дач, за якими йшла правильна чорна лінія кипарисів. Проте, безкрай безлісний обшир, з широкими складками неродючої землі різко й грубо забарвленої, з прекрасними клясичними кривими лініями був суворо-величний. А на дорозі на двадцять сантиметрів завтовшки лежав пил, сніжнобілий, який найменший повів вітру підіймав хмарами вгору і він білив по обидва боки дороги фігові дерева й терни.

Клотильда, що, як дитина, тішилась, чуючи, як під її ніжками тріщить цей пил, хотіла заслонити своєю парасолькою Паскаля.

— Тобі сонце просто в вічі. Держись трошки лівіш.

Та він, кінець-кінцем, узяв в неї парасольку й поніс її сам.

— Це ти недобре її держиш, а до того це тебе втомлює... А, врешті, ми вже прийшли.

На спаленій рівнині вже видно було острівець зелені, цілий величезний букет дерев. Це й була Сегірана,

хутір, де зросла Софія в своїй тійки Дьедонне, жінки хуторянина. Коло найменшого джерела, коло найменшого струмка ця огненна земля родила буйну рослинність і тоді тіністі дерева росли довгими алеями, де було чудово свіжо. Пишно зростали платани, каштани й берести. Доктор з дівчиною увійшли в розкішну зелену дубову алею.

Коли вони підходили до фарми, дівчина, що складала сіно на сіножаті, кинула вила й підбігла до них. Це була Софія, що пізнала доктора й панночку, як вона звала Клотильду. Вона безмежно любила їх; зараз вона стояла, зовсім змішана, дивлячись на них і не в силі сказати їм всі ті добрі речі, якими вщерть було повне її серце. Вона була схожа на свого брата Валентина, така сама мала на зріст, з такими самими широкими вилицями та з білявим волоссям. Але на селі, далеко від батьківської зарази, вона поповнішала, набралася сили, щоки в неї були, мов налиті, волосся пишне. Очі в неї були дуже гарні і світилися здоров'ям і вдячністю. Тітка Дьедонне, що теж складала сіно, і собі підходила, гукаючи здалека, жартуючи по-провансальському:

— А, пане Паскалю, тут ви нам непотрібні! Тут немає нікого хворого!

Доктор, що й прийшов тільки полюбуватися на це здоров'я, відказав у тон їй:

— Надіюсь, що так. Але ж оце дівча має поставити по великій свічці за вас і за мене!

— Та це щирісінька правда! І вона це знає, пане Паскалю, вона щодня каже, що без вас вона була б зараз така, як її бідний брат Валентин.

— О! ми врятуємо й Валентина. Йому вже краще. Я тільки но бачив його.

Софія схопила доктора за руки, очі їй були повні сліз. Вона тільки й могла пролепетати:

— О! пане Паскалю!

Як його люблять! і Клотильда почула, що її ніжність до нього більшає від усієї цієї любови. Вони постояли там хвилинку — розмовляючи, під тінню зелених дубів — і пішли назад у Плассан, маючи зробити ще одну візиту.

Це було на перехресті двох доріг, в худій корчмі, запорошеній білим порохом. Проти неї недавно пустили паровий млин, під який повернули старі будівлі Параду, маєтку минулого віку. І Лафуас, корчмар, торгував по троху, дякуючи робітникам з млина й селянам, що привозили молоти зерно. У неділю в його бували люди з сусіднього села Арто. Але його спіткало лихо, три роки він насилу ходив, жаліючись на болі, по яких доктор, кінець-кінцем, пізнав атаксію; проте, він ні за що не хотів брати наймики, і хоч ходив, держачись за меблі, все таки сам usługував гостям. Тепер, одужавши після десятку впорскуваннів, він скрізь кричав про своє сцілення.

Він саме стояв на дверях, високий і дужий, з палаючим лицем під огненно-рудим волоссям.

— Я вас дожидався, пане Паскалю. Знаєте, я вчора зміг розлити в пляшки дві бочки вина, і не втомився!

Клотильда лишилася надворі, на кам'яній лаві, а Паскаль увійшов до залі, зробити Лафуасові впорскування. Чути було їхні голоси, й Лафуасів голос, дуже тонкий, не вважаючи на його грубі м'язи, жалівся, що впорскування дуже болюче; та, врешті, можна трохи й потерпіти, щоб купити здоров'я. Потім він сердився, силував доктора випити чогонебудь. Панночка не образить його, не відмовиться випити сиропу. Він виніс стіл на двір, хоч-не-хоч, треба було випити з ним.

— За ваше здоров'я, пане Паскалю, й за здоров'я усіх тих бідолах, яким ви повертаєте радість життя!

Клотильда всміхнулася, згадавши про сплітки, які переказувала їй Мартина, про старого Бутена, якого ніби то доктор відправив на той світ. Отже, він одправляв на той світ не всіх своїх пацієнтів, його лікування робило справжні чудеса? І до неї знову повернулася віра в її вчителя і палкою любов'ю сповнила її серце. Коли вони рушили звідти, вона знову цілою своєю істотою належала йому, він міг її взяти, вести за собою, робити з нею, що хоче.

А кілька хвилин перед цим, на кам'яній лаві, вона, дивлячись на паровий млин, згадувала одну темну історію. Чи не тут, в оцих будинках, зараз чорних од вугілля й білих від борошна, чи не тут відігралася

колись драма пристрасти? І вона пригадувала собі цю історію, подробиці, що розповіла їй Мартина, натяки, що робив сам доктор, цілу ту любовну й трагічну пригоду її брата упервих, абата Сержа Муре, що був тоді священником в селі Арто, з прекрасною дівчиною, дикою й палкою, що жила в Параду.

Вони знову пішли шляхом і Клотильда спинилась, показуючи рукою на широку понуру рівнину, стерні, грубі культури, на землю під паром.

— Учителю, хіба тут не було великого саду? ти не розказував мені цієї історії?

Паскаль здригнувся, збуджений від радості цього доброго дня, і всміхнувся ніжно й безмежно сумовито.

— Так, так, Параду, величезний сад, ліси, луки, овочеві сади, квітники й фонтани і струмки, що текли у Віорну... Сад, вже століття, як покинутий, сад Сонної Царівни, де природа стала господинею... І, ти бачиш, вони його вирубали, зорали й зрівняли, щоб поділити на частки й продати з аукціону. Навіть джерела повсихали і тепер там тільки це отруєне болото... Ох, коли я тут проходжу, мені серце крається з болю!

Вона ще наважилася спитати:

— Чи не в Параду кохалися мій брат упервих і твоя велика приятелька Альбіна?

Та він вже не помічав її, говорив далі, втопивши очі в далечінь, поринувши в минуле.

— Альбіна, боже мій! я немов бачу її знов, осяяну сонцем, у саду, неначе великий живий запашний букет, голова одхиlena назад, уся вона повна веселощів, тішиться своїми квітами, дикими квітами, вплетеними в ясне волосся, пришпиленими до корсажу, вінками, надітими на шию й на тонкі, голі, злотисті руки... І знову бачу її мертву, коли вона задихнулася серед своїх квітів, бачу її білу-білу, із згорненими руками... спить усміхнена на своєму ложі з гіяцинтів і тубероз... Мертва з кохання... І як кохалася Альбіна з Сержем у великому саду-спокусникові, на лоні природи-спільниці! і який потік життя, що зносить усі фалшиві пута, і який тріумф життя!

Клотильда, зворушена цим потоком палких слів, пильно дивилася на свого супутника. Вона ніколи не дозволила б собі заговорити з ним про іншу історію, що ходила між людьми, про єдине й скромне його кохання до однієї пані, тепер теж покійної. Оповідали, що він лікував її, не насмілюючись поцілувати їй кінчики пальців. Дотепер, майже до шестидесяти літ, до сліди й скромність віддаляли його від жінок. Але відчувалося, що він зберіг молоде, палке, гідне кохати серце, хоч волосся йому було вже біле.

— А та, що вмерла, що її оплакують...

Вона поправилась, тремтячим голосом, сама не знаючи, чому,—вся зашарівшись:

— Отже, Серж не любив її, коли дав їй вмерти?

Паскаль немов прокинувся й затремтів, бачучи її коло себе, таку молоду, з такими чудовими очима, що горіли й світилися в тіні великого брилика. Щось таке сталося, один і той самий подих торкнувся їх обох. Вони не взялися знову під руку, вони йшли поруч.

— О, моя дорога, це було б надто прекрасно, коли б люди не псували усього! Альбіна вмерла, а Серж тепер священиком в Сант-Евтропі, де живе з своєю сестрою Дезіре, добрим створінням, що має щастя бути напів-ідіоткою. Він—свята людина, я ніколи противного не казав. Можна бути убивцем і служити богові.

І він говорив далі, говорив жорстокі речі про існування, про людство огидне й чорне,—і все це з тою самою веселою посмішкою. Він любив життя, не вважаючи на все зло, на всю мерзоту, що може в нім бути; він із спокійною мужністю показував його невпинні змагання. Хай життя й здається жахливим, воно мусить бути величне й гарне, бо є така непереможна воля до життя, очевидно, ради самої цієї волі й великої невідомої праці, яку вона робила.

Правда, він був учений, ясновидючий, він не вірив в ідилічне людство, що живе у згоді з природою; навпаки, він бачив зло й порок, пізнавав їх, копався в них, систематизував їх протягом тридцяти років; і його любов до життя, захоплення силами його тільки будили в ньому вічну радість, з якої, здавалось, природньо

повставала його любов до інших, братерська ніжність, симпатія, що почувалися під його суворістю анатома і ніби то безособовістю його дослідів.

— Ах! — закінчив він, востаннє обертаючись на широкі понурі поля, — Параду немає більш, вони його розорили, запоганили, зруйнували... та що з того! виноградники насадять, хліб виросте, сила-силенна нових жнив... і знову кохатимуться в далекі часи жнив і збору винограду.. Життя вічне, воно вічно починається знову і знову росте.

Він знов узяв її під руку і вони повернулися так, в добрій згоді, пригорнувшись одно до одного, коли на небі тихо догорав день у цілому морі фіялок і рож. І знову, бачучи їх, стародавнього короля, могутнього й доброго, що спирався на плече прекрасної й покірливої дівчини, яка підтримувала його своєю молодістю, жінки передмістя, сидячи на порозі, оглядалися на них з ніжною усмішкою.

В Сулеяді Мартина дожидалася їх. Вона вже зда- лека замахала до них руками. — Та що ж це таке? сьогодні не обідатимуть, чи що? — А коли вони підійшли, вона сказала:

— О, тепер вам доведеться трохи почекати. Я ще не ставила печені в піч.

Вони лишилися надворі, охоплені надвечірніми чарами. Сосновий гай, що поринав у сутінку, дихав бальзамічними, смолистими пахощами; над током, ще гарячим, де гасли останні рожеві одлиски, повітря трепетало, немов зідхав з утіхи, збираючись спочити під безкраїм зблідлим ясним і чистим небом, ввесь маєток, мізерні мигдалеві дерева, покручені оливи; а за домом купа платанів стояла темною непроглядою масою і кришталем бреніло дзюрчання фонтану.

— Дивись! — сказав доктор, — пан Бельомбр вже пообідав і гуляє.

Він показав рукою на сусіднє обійстя, де на лаві сидів високий худий дід, років семидесяти, з довгим обличчям, поораним зморшками, втупленими в одну точку великими очима, дуже коректно вбраний, в сурдуті, в краватці.

— Це мудрець,— сказала пошепки Клотильда.— Він щасливий.

— Він! — скрикнув Паскаль.— Я певний, що ні!

Він нікого не ненавидів, і тільки пан Бельомбр, цей одставний учитель сьомої класи, що жив у своєму домикові з самим глухо-німим садівником, старішим за свого пана, дратував його невимовно.

— Молодець, що боявся життя, чи чуєш? боявся життя!.. Так, егоїст, жорстокий і скупий! Коли він вигнав з свого життя жінку, то це тільки боячись, що доведеться купувати їй черевики. І він знав лише чужих дітей, що мучили його; звідси й його зненависть до дитини, що тільки й варта кари... Острах до життя, острах до його тягару, обов'язків, турбот, катастроф, страх життя, що примушує, боячись його стражданів, зрікатися й його радощів! Ну, знаєш, ця боязливість обурює мене, я не можу пробачити її. Треба жити, жити цілою істотою, жити все життя і краще — страждання, ніж отак зрестися всього, вбити в собі все живе, все людське!

Пан Бельомбр устав і пішов спокійно по алеї свого саду. Тоді Клотильда, що весь час дивилася на його мовчки, нарешті сказала:

— Проте, є радість в зреченні. Зрестися, не жити, зберегти себе для таємниці, хіба це не було великим щастям святих?

— Коли вони не жили,— скрикнув Паскаль,— вони не можуть бути святими.

Але він почув, що вона обурюється, що вона знов одходить від його. У турботі за тогосвітнє, в самій глибині, лежить страх перед життям, зненависть до нього. І він знову засміявся своїм добрим сміхом, таким ніжним і примиреним.

— Ні, ні! Досить вже цього на сьогодні, не сперечаймося більш, любимо одно-одне якнайдужче... О, чуєш, Мартина кличе нас, ходімо обідати.

III.

Протягом місяця відносини все гіршали, і Клотильді найболячіше було те, що Паскаль тепер замикав шухляди на ключ. Він більш не мав до неї колишнього спокійного довір'я, і це ображало її до тої міри, що знайди вона колись шафу незамкненою, вона б була повкидала пачки документів в огонь, як намовляла її зробити її баба Фелісите. І знову почалися сварки, часто вони по два дні не говорили одно до одного.

Якось вранці, коли вони від позавчора були у сварці, Мартина, подаючи снідати, сказала:

— Зараз, переходячи пляц Су-Префектури, я бачила, що до пані Фелісите увійшов чужинець, якого я, здається, добре впізнала... Так, я б не здивувалася, панночко, коли б це був ваш брат.

Паскаль і Клотильда одразу заговорили одно до одного:

— Твій брат! хіба бабуся чекала його?

— Ні, я не думаю... Ось вже більш півроку, як вона його чекає. Я знаю, що вона знову писала до нього, тиждень тому.

І вони стали розпитувати Мартину.

— Розуміється, пане, я не побожусь, бо років чотири, як я бачила пана Максима, коли він пробув у нас дві години, переїздом до Італії, може, він дуже змінився... Проте, я наче впізнала його спину.

Розмова йшла далі, Клотильда здавалася щасливою, що ця подія зламала, нарешті, тяжку мовчанку, а Паскаль закінчив:

— Ну, добре! Коли це він, він прийде до нас.

Це справді був Максим. Кілька місяців він одмовлявся приїхати, нарешті, здався на невідступні прохання старої пані Ругон, що мала ще й тут гоїти сімейну рану. Історія була стара і щодалі, то гіршала. В сімнадцять літ Максим — п'ятнадцять років тому — звів і пустив покриткою одну служницю; дурна авантура хлопця-баламута, з якої його батько Саккар та мачуха Рене, ця невдоволена тільки негідним пасинковим вибором, тільки посміялися. Наймичку, Жюстину

Мего, родом з близького села, теж сімнадцятилітню, біляву, покірну й лагідну дівчину, відправили до Плассану, давши їй на виховання сина Шарля ренту в тисячу двісті франків. Через три роки вона вийшла там заміж за лимаря з передмістя Ансельма Тома, доброго робітника, розсудливого чоловіка, що поласився на її ренту. А втім, вона тепер поводилась взірцево; вона погладшала, перестала кашляти, а то цей кашель примушував побоюватись недоброї спадковости, від цілого ряду предків алькоголіків. І двоє її дітей від чоловіка, десятилітній хлопець і семилітня дівчина, товсті й рум'яні, були напрочуд здорові; так що вона була б найповажаніша, найщасливіша жінка, коли б не горе з Шарлем. Тома, не зважаючи на ренту, ненавидів цю чужу дитину, давав йому штурхани, а це тайно мучило його матір, покірну й мовчазну дружину. Тож вона, хоч і як дуже любила цього сина, була б радо віддала його батьковій сім'ї.

В п'ятнадцять літ Шарль виглядав ледве на дванадцятилітнього, а на розум був п'ятилітня дитина. Надзвичайно подібний до своєї пра-прабаби, тітки Діди, божевільної з Тюлету, він був гарний, стрункий і делікатний і нагадував одного з тих маленьких королевичів, безкровних, з довгим білявим, м'яким, мов шовк, волоссям, останніх в роді. В його великих, ясних очах не було думки, його краса непокоїла, на ній лежала тінь смерти. Ні розуму, ні серця, просто якесь зіпсоване цуценя, що треться, лащучись, об людей. Його прабабка Фелісите, зачарована цією красою, в якій вона наче б то пізнавала свою кров, віддала його на свій кошт до коледжу; та через шість місяців його звідти вигнали, обвинувачуючи в ганебних пороках. Вона уперто, тричі, віддавала його в інші пансіони, і кожен раз кінчалося тим самим — його з соромом виключали. Тоді, тим, що він не хотів та й не міг нічогісінько вчитися й зовсім псувався, треба було доглядати його, і він переходив від одного родича до другого. Доктор Паскаль жалів його і, мріючи вилікувати, продержав у себе з рік і тільки тоді покинув це безнадійне діло, побоюючись його близькості для Клотильди. І тепер,

коли Шарль не був у матери, де він майже не жив, його можна було знайти у Фелісіте або в кого іншого з родичів, гарно вбраного, засипаного іграшками, пещеного, мов малий дофін стародавнього занепалого роду.

Та стара пані Ругон мучилась за це байстря з пре-пишним білявим волоссям, і її план був, щоб врятувати його від Плассанських спліток, примусити Максима забрати його й держати в Парижі. Це була б затерта ще одна погана сімейна історія. Та Максим довго не хотів цього слухати, усе боячись зіпсувати собі життя. По війні, розбагатівши після жінчиної смерти, він повернувся скромно проживати це багатство в свій дім на вулиці Булонського Лісу, набувшись в своїй ранній гульні спасенного страху змислових утіх і твердо постановивши уникати особливо хвилювання та одвічальности, щоб прожити якнайдовше: з якогось часу його мучили гострі болі в ногах, він думав — ревматичні, і вже бачив себе калікою, прикутим до крісла; несподіваний поворот до Франції його батька, нова енергійна Сакарова діяльність остаточно залякали його. Він тремтів, бачучи знову коло себе цього панка, такого догодливого, з дружнім хіхіканням. Чи не з'їсть він його, якщо Максим колинебудь буде відданий на його ласку, зв'язаний цими болями, що можуть відібрати йому ноги. І такий жах самотности охопив його, що він, врешті, згодився побачитись із своїм сином. Коли б хлоп'я зда-лося йому тихим, розумним, здоровим, чому б і не забрати його? Він придбав би собі товариша, спад-коємця, що захистив би його од батькових заходів. Потроху він у своєму егоїзмі побачив, що його люблять, пестять, захищають; і все таки він, може, не зважився б на таку подорож, коли б його лікар був не послав його на води у Сен-Жерве. Тут йому лиша-лося зробити усього кілька льє гаку, і він одного ранку несподівано з'явився до старої пані Ругон, рішивши того ж' вечора їхати далі, поговоривши з нею й поба-чивши дитину.

Коло другої години Паскаль і Клотильда ще були коло фонтану, під платанами, куди Мартина подала їм каву, коли прийшла Фелісіте з Максимом.

— От несподіванка, моя дорога! я привела тобі твого брата.

Молода дівчина, вражена, встала перед цим чужинцем, змарнілим і пожовклим, якого вона ледве пізнавала. З того часу, як вони розлучилися, року 1854, вона бачила його тільки двічі, раз у Парижі, а другим— у Плассані. Та в пам'яті її він зостався чепурним, елегантським, жвавим. А тепер щоки йому позападали, волосся порідшало й повилося сивиною. І все таки вона пізнала його делікатне обличчя, гарне зворушливою дівочою красою, навіть у своїй передчасній старості.

— А ти, яка ти здорова! — сказав він просто, цілючи сестру.

— Але ж,— відказала вона,— треба жити на сонці... Яка я щаслива, що бачу тебе!

Паскаль поглядом лікаря проникливо оглядав свого племінника. Він так само поцілував його.

— Здоров, хлопче... А вона має рацію, бачиш, добре почувають себе тільки на сонці, як ті дерева!

Фелісите швидко пішла до дому і повернулася, гукаючи:

— Так Шарля тут немає?

— Ні,— сказала Клотильда.— Він був в нас учора. Дядько Макар забрав його і він має пробути кілька день в Тюлеті.

Фелісите була в розпачі. Вона тільки тому й прибігла, що мала певність застати дитину в Паскаля. Що ж тепер робити? Доктор лагідно запропонував написати дядькові, й він привезе його другого дня вранці. Взнавши ж, що Максим хоче конче їхати дев'ятигодинним потягом і не ночуватиме, він придумав інакше. Він зараз пошле найняти ландо і вони всі четверо поїдуть провідати Шарля до дядька Макара. Це навіть буде чудесна прогулянка. Від Плассану до Тюлету менш як три льє: година туди, година назад, отже, годин зо дві можна буде побути там, коли хочуть повернутися на сьому. Мартина приготує обід і Максим встигне пообідати й попасти на свій потяг.

Та Фелісите хвилювалася, явно занепокоєна цією візитою до Макара.

— О, ні! Невже ви думаєте, що я поїду туди під таку бурю! Далеко простіш послати когось привезти Шарля сюди.

Паскаль похитав головою. Не завжди приведеш Шарля, коли схочеш. Це дитина без розуму, що з найменшого капризу скаче часом, як те дике звіря. І хоч як сперечалася стара пані Ругон, розлютована, що не змогла нічого підготувати, та мусіла, кінець-кінцем, уступитися — будь, що буде.

— Ну, як хочете! Боже мій, як усе погано складається!

Мартина побігла наймати ландо, і не було ще третьої години, як пара коней везла їх по дорозі на Ніццу, спускаючись схилом, що йшов до мосту через Віорну. Там повернули ліворуч і кілометрів зо два їхали лісистим берегом річки. Далі дорога йшла межигір'ям Сейль, вузьким проходом між двох велетенських мурів скель, спалених і позолочених сонцем. У розколинах поросли сосни, купи дерев, що знизу здавалися не більшими за кущики трави, росли по верховинах, висіли над проваллям. Це був якийсь хаос навороченого брилами каміння, присінок пекла, із своїми переплутаними заворотами, своїми потоками кривавої землі, що виривалися з кожної розколини, з своєю понурою пустельністю, порушеною тільки льотом орлів.

Фелісіте не розкривала рота, бо голова її була зайнята думками і вид в неї був пригноблений. Було справді страшенно парно, сонце гріло немилосердно, хоч і заступлене сизими хмарами. Паскаль говорив майже сам, у своїй палкій любові до цієї вогняної природи, любові, яку він хотів вділити своєму племінникові. Та він міг собі захоплюватись, показувати йому, як уперто оливи, фігові дерева й тепер намагаються рости на цих скелях, показувати життя самих цих скель, цього величезного, могутнього скелету землі, звідки уставав подих,— Максим зоставався холодний, охоплений глухим страхом перед цими велично-дикими брилами, громада яких давила його. І він волів дивитись на свою сестру, що сиділа навпроти його. Вона все дужче чарувала його, така здавалася вона йому здорова

й щаслива, з прехорошою круглою головою з рівним чолом, таким урівноваженим. Часом погляди їх зустрічалися й вона ніжно всміхалася до нього, і це підбадьорювало його.

Межигір'я стало не таке дике, скеляні мури його стали нижчі; подорожні їхали тепер між пагорків, з м'якими схилами, порослими чебрецем і лавандою. Це ще була пустиня, безлісні обшири, зеленуваті й фіолетові, де найменший вітрець приносив гострі пахощі. Далі, за останнім поворотом одразу спустилися в долину Тюлету, зрошену струмками. В глибині її стелилися луки, серед яких росли великі дерева. Село лежало на половині косягору, серед олив, а Макарова оселя трохи осторонь, ліворуч, на одкритому місці. Треба було їхати дорогою, що вела до закладу для божевільних, білі мури якого вже було видно.

Мовчазна Фелісите ще дужче насупилася, бо вона не любила показувати дядька Макара. От ще один, чия смерть буде для родини полегшенням! Ради честі їх усіх йому слід би вже давно спати під землею. Та він уперто жив собі й жив, восьмидесяти-трьохлітній старий п'яниця, просякнутий алькоголем, що немов би консервував його. В Плассані ходила про нього страшна легенда, як про негідника й розбійника, і старі люди пошепки переказували ганебну історію про трупи, що були між ним і Ругонами, про зраду в бурхливій грудневій дні року 1851, про тенета, в яких він покинув своїх товаришів, з порозпорованими животами, на залитому кров'ю брукові. Пізніш, повернувшись до Франції, він, замість доброї посади, обіцяної йому, волів краще цей маленький маєток у Тюлеті, що купила йому Фелісите. І відтоді він жив у йому в розкошах, тільки й думаючи, як його округлити, знову підстерігаючи доброї нагоди, і знайшов ще спосіб примусити віддати йому давно жадане поле, ставши в пригоді своїй невістці, коли їй довелося знову відвойовувати Плассан у легітимістів. Це була друга жахлива історія, яку оповідалося пошепки на вухо, про божевільного, тайно випущеного з закладу для божевільних, що тинявся вночі і з помсти підпалив власну оселю, де згоріло

четверо людей. Та, на щастя, це теж була стародавня історія і тепер присмирілий Макар, вже не був розбійником, перед яким тремтіла уся родина. Він показувався дуже коректним, надзвичайно дипломатичним і тільки зберіг свій глумливий сміх, немов він глузував з цілого світу.

— Дядько дома,— сказав Паскаль, коли вони під'їздили.

Дача була провансальська будівля на один поверх, вкрита вилинялою черепицею, немилосердно викрашена кругом на жовто. Перед фасадом ішла вузька тераса, затінена старими шовковицями, грубе віття яких витягнуто й погнуто на манір альтанки. Тут дядько влітку кутив люльку. Дожидаючись екіпажу, він стояв на порозі тераси, випрямившись на весь свій високий зріст, чепурно вдягнений в сине суконне вбрання, у незмінному хутрянtimer кашкеті, що він носив зиму й літо.

Пізнавши гостей, він засміявся й гукнув:

— От добре товариство!.. Які ви милі, зараз я вас почастию.

Але Максимова присутність цікавила його. Хто це такий? ради кого він приїхав? Йому назвали гостя і він зразу спинив всякі пояснення, якими хотіли допомогти йому розібратися у складному родстві.

— Шарлів батько, знаю, знаю!.. син мого племінника Сакара, чорт візьми! той, що добре оженився й якому померла жінка...

Він розглядав Максима, з видимим задоволенням бачучи його у тридцять два роки вже у зморшках, з сивиною на голові й у бороді.

— Чорт візьми,— додав він,— ми таки всі старіємося; хоч мені, правду кажучи, нема що дуже нарікати, я кріпкий.

І він тріумфував, кріпкий на ногах, з немов ошпареним червоним обличчям, що горіло, мов жар. Звичайна горілка давно вже здавалася йому водою і тільки тридцятишостиградусна ще лоскотала його гарбовану пельку; він пив її стільки, що наскрізь пройшов нею, все тіло набралось нею, мов губка. Алькоголь випаровував йому крізь шкуру. При найменшому подихові, коли він говорив, від його дхнуло горілкою.

— Так, правда! ви кріпкі, дядьку!— сказав Паскаль захоплений.— І ви нічого не робили для цього, ви маєте повну рацію глузувати з нас. Я тільки одного боюся, щоб ви колись, запалюючи люльку, не підпалили самі себе, як чару пуншу.

Макар, похліблений, весело голосно засміявся.

— Жартуй, жартуй, хлопче! А чарка коньяку варт більше за твої погані ліки. І ви ж усі вип'єте, т'адже правда? щоб можна було сказати, що ваш дядько вшанував вас усіх. Мені начхати на лихі язики. В мене є хліб, є оливи, мигдалеві дерева й виноградники, є земля, як в того буржуа. Влітку я курю собі люльку в холодку під шовковицями, взимку курю її он там, коло муру, на сонечку. А що?— за такого дядька не доводиться червоніти!.. Клотильдо, для тебе в мене є, коли хочеш, сироп. А ви, Фелісите, моя люба, ви, я знаю, любите ганусівку. У мене все знайдеться, кажу ж вам, що в мене всього є!

Широким жестом він немов хотів обняти свій гаразд, гаразд старого пройдисвіта, що став пустельником; тим часом Фелісите, яку він перед тим злякав переліком свого багатства, не спускала з його очей, готова перебити йому.

— Спасибі, Макаре, ми нічого не питимемо, ми спішимо... А де ж Шарль?

— Шарль, гаразд, добре! зараз! Я зрозумів — тато приїхав побачити дитину... Та це не заважить нам випити по чарці.

Коли ж вони відмовились рішуче, він образився й сказав з своїм недобрим сміхом:

— Шарля тут немає, він в закладі в старої.

Одвівши Максима на край тераси, він показав йому великі білі будівлі, внутрішні садки яких нагадували тюремні двори.

— Дивіться, племіннику! бачите ось перед нами три дерева. Так от під лівим з них фонтан, у дворі. Ідіть здовж будинку, у нижньому поверсі п'яте вікно праворуч і буде тітчине Дідине. Там і буде малий... Так, я його тільки но одвів туди.

Це був попуск адміністрації. За двадцять один рік, що була в закладі, стара жінка ні разу не наробила

клопоту своїй доглядачці. Дуже спокійна, дуже лагідна, вона цілі дні сиділа нерухомо в своєму кріслі, дивлячись прямо перед собою. Тим, що дитині там подобалося і вона наче цікавилась малим, то їй заплющали очі на це порушення правил і лишали його там часом на дві й три години, дуже зайнятого вирізуванням картинок.

Але ця нова перешкода ще дужче погіршила кепський настрій Фелісите. Вона розгнівалася, коли Максим запропонував піти туди по дитину усім п'ятьом.

— Що за вигадка! йдіть самі і швидше повертайтеся... Нам ніколи гаяти часу.

Вона вся тремтіла від здержуваного гніву і це, здавалося, тішило дядька і, почувуючи, який він їй неприємний, він став намагатися, із своїм хіхіканням.

— Чорт візьми! — дітки, ми ж при цій нагоді побачимо й стару матір, нашу матір. Вам того не казати — ми всі вийшли з черева її, і це було б зовсім нечемно не піти й не повітати її, бо мій онук, що приїхав так здалека, може, й зовсім ніколи не бачив її... Я ж, я ніколи не зрікаюсь її, о, ні, чорт візьми! Розуміється, вона божевільна; але не часто можна побачити старих матірок, яким перейшло за сто років, і слід показати себе трохи люб'язним до неї.

Усі мовчали. Між них пройшов легкий подих холоду.

Нарешті, Клотильда, що досі не вимовила й слова, перша сказала зворушеним голосом:

— Ви маєте рацію, дядьку, ми підемо усі.

Навіть Фелісите мусіла згодитись. Знову сіли в ландо, Макар коло кучера. Стомлене Максимове обличчя зблідло від досади; під час короткого переїзду він розпитував Паскаля за Шарля з видом батьківської цікавості, що прикривала все дужчу тривогу. Доктор під владним поглядом своєї матері зм'якшив правду. Боже мій! дитина була не дуже кріпкого здоров'я і тільки, тому її охоче лишали на цілі тижні в дядька на селі; ніякої особливої хвороби в неї не було. Паскаль не сказав, що якийсь час він марив додати хлопцеві розуму й сили, лікуючи його впорскуванням нервової субстанції; він пробував це, але раз-у-раз було те саме: найменші штихи викликали в малого кровотечі і

спинити кров можна було тільки туго зав'язавши ранку. Це було розслаблення тканин, залежне від дегенерації, кривава роса, що виступала на шкірі; найчастіше в його йшла кров носом і так несподівано, так сильно, що хлопця не можна було лишати самого, щоб він, бува, не зійшов кров'ю. І доктор скінчив, кажучи, що, хоч розум в малого і лінивий, та він сподівається, що в оточенні людей жвавіших розумом він розвинеться.

Приїхали до закладу. Макар, що все слухав, устав з екіпажа, кажучи:

— Це хлоп'я дуже миле, дуже миле. А до того він гарний, як янгол!

Максим, що зблід ще дужче і увесь тремтів, не вважаючи на задушливу спеку, не питав більш нічого. Він дивився на здорові будівлі закладу, різні флігелі, розділені садками, відділ для чоловіків, для жінок, для тихих божевільних, для буйних. Скрізь було дуже чисто, скрізь панувала понура тиша, нарушувана тільки кроками та брязкотом ключів. Старий Макар знав усіх сторожів. Крім того, усі двері відчинялися перед доктором Паскалем, якому було доручено лікувати декого з божевільних. Пройшли через галерею, завернули в один двір. Це було тут, одна з кімнат нижнього поверху, обклеєна світлими шпалірами, умебльована просто — ліжка, шава, стіл, крісло й двоє стільців. Доглядачки, що повинна була не відходити від хворої, якраз не було. За столом, з одного й з другого боку сиділи тільки божевільна, нерухома в своєму кріслі, і дитина на стільці, захоплена вирізуванням картинок.

— Заходьте, заходьте! — повторяв Макар. — О, нема жадної небезпеки, вона дуже тиха.

Прародителька, Аделаїда Фук, яку усі її онуки, увесь рід, що так розмножився, звали ніжно тіткою Дідою, навіть не повернула голови на шум. Ще замолоду її вибивали з рівноваги гістеричні припадки. Палка, пристрасна в коханні, змучена тими припадками, вона дожила так великого віку — восьмидесяти трьох літ, коли страшне горе, жахливий моральний удар довів її до божевілля. Вона зовсім втратила розум і вже двадцять один рік була безумною, без найменшої надії на

одужання. Тепер, у сто чотири роки, вона все ще жила, немов забута, тиха божевільна, із скостенілим мозком, в якій психічна хвороба могла лишатися без кінця стаціонарною, не доводячи до смерти. Та старість взяла своє, м'язи здраглили, атрофувались потроху, літа немов із'їли її тіло, тільки шкура на кістках зосталася, вона стала така слаба, що її доводилося з ліжка на крісло переносити на руках. І все таки вона, кістяк, обтягнутий пожовклою шкурою, висхла, мов те столітнє дерево, з якого зосталася сама кора, сиділа рівно, спираючись на спинку крісла, самі тільки очі її на тонкому й довгому обличчі були очі живої людини. Вона пильно дивилася на Шарля.

Клотильда підійшла до неї, трохи тремтячи.

— Тітко Дідо, це ми схотіли вас побачити... Хіба ви не пізнаєте мене? Вашої онуки, що часом приходять поцілувати вас?

Але божевільна наче не чула. Вона не зводила очей з хлопця, ножиці якого кінчали вирізувати картинку, короля в пурпурі й золотій мантиї.

— Ну, мамо,— сказав і собі Макар,— не вдавай дурної. Ти ж можеш глянути на нас. Ось цей добродій твій онук, що навмисне приїхав з Парижу.

На цей голос тітка Діда, врешті, повернула голову. Вона поволі повела по всіх своїми бездумними ясними очима і знову перевела їх на Шарля і вп'ять задивилася на нього. Ніхто більш не говорив.

— З того часу, як на неї впало страшне горе,— пояснив, нарешті, тихо Паскаль,— вона все така: всякий розум, всяка пам'ять, здається, пропали в неї. Найчастіше вона мовчить, а часом лепече цілий потік невиразних слів. Вона сміється й плаче без ніякої причини, вона — просто річ, якої ніщо не вражає... І все таки я не наважився б сказати, що ніч абсолютна, що десь в глибині не лишилося схованих спогадів... О! бідна стара мати, як мені її шкода, якщо в неї ще не все остаточно погасло. Про що вона може думати двадцять один рік, коли вона пам'ятає?

Він рухом немов одкидав це жахливе минуле, відоме йому. Він знову бачив її молодою, високою, тонкою

й блідою, з переляканими очима, що допіру поховала свого чоловіка Ругона, товстого садівника, якого сама обрала; бачить, як вона ще до кінця своєї жалоби кидається в обійми контрабандиста Макара, якого покохала коханням повії і з яким навіть не побралася. Так прожила вона п'ятнадцять років з одною шлюбною дитиною й двома байстрятами, серед лайки й сваволі, зникаючи на цілі тижні і знову повертаючись змучена з чорними руками. Потім Макар вмер, застрелений, як собака, жандаром; і вражена цим першим нещастям, вона застигла, живі лишилися на блідому лиці самі очі цвіту струмкової води; вона відійшла від світу і сорок літ прожила черничкою в своїй хижці, що покинув їй її коханець; час-від-часу її мучили жахливі нервові припадки. Але друге нещастя добило її й відібрало розум. Паскаль пригадував собі цю жахливу сцену, бо був при ній. Бідна дитина, яку баба взяла до себе, її онук Сільвер, жертва ненависти й кривавої боротьби роду, якому знов таки жандар розбив голову пострілом з пістолі під час усмирення повстанського руху року 1851. Знову її забризкала кров.

Фелісіте тим часом підійшла до Шарля, так захопленого своїми картинками, що всі ці люди не обходили його.

— Мое любе малятко, це твій батько, оцей пан...
Поцілуй його.

Тоді всі зайнялися Шарлем. Він був дуже гарненько вбраний, в чорних оксамитових курточці й штанцях з золотим брозументом. Блідий, як лілея, він і справді із своїми великими світлими очима і хвилями білявого волосся нагадував сина тих королів, що вирізував. Та що найдужче вражало в цій хвилі, так це його подібність до тітки Діди, ця подібність, що перескочила через три покоління, перескочила з цього висхлого обличчя столітньої, з цих ветхих рисів, на це ніжне дитяче личко, так само неначе вже стерте, дуже старе й кінчене через кінець роду. Одно проти одного, недоумкувата дитина з мертвою красою була немов кінцем прародительки, забутої.

Максим нахилився поцілувати малого в лоб; серце його було холодне, сама ця краса жахала його, його

тривога зростала у цій кімнаті безумства, де віяло усім людським лихом, що прийшло здалека.

— Який ти гарний, мій маленький! Любиш ти мене трошки?

Шарль подивився на нього, не зрозумів і знов узявся до картинок.

Але всі були зворушені. Тітка Діда, з нерухомим, як і було, обличчям, плакала, сльози потоком текли з її живих очей по мертвих щоках. Вона все не зводила очей з дитини й плакала довго, без кінця.

Паскаля охопило надзвичайне почуття. Він узяв Клотильдину руку й міцно стиснув її, та вона не зрозуміла, в чім річ. А річ в тому, що перед його очима устав увесь рід, законна й незаконна вітка, що вирости з цього пня, вже ушкодженого неврозом. П'ять поколінь були тут зараз, Ругони й Макари, Аделаїда Фук — корінь, далі старий розбишака дядько, потім — він сам, за ним Клотильда й Максим і, нарешті, Шарль. Фелісіте заступала свого вмерлого чоловіка. Тут не було пропусків, ланцюг розвивався у своїй логічній і невблаганій спадковості. І який вік устав у цій темній трагічній кімнаті, де віяло це лихо, що прийшло здалека, таке жахливе, що всім, не вважаючи на задушливу спеку, мороз ішов поза шкурою.

— Що таке, вчителю? — спитала Клотильда зовсім тихо, тремтячи.

— Ні, ні, нічого!.. — прошепотів доктор. — Потім скажу тобі.

Макар, що тільки один не переставав хіхикати, картав стару матір. От ще ідея привітати людей слізьми, коли вони потурбувалися провідати тебе! Це зовсім нечемно. Потім він повернувся до Максима й Шарля.

— Ну, племіннику, от ви його бачите, вашого хлопчика. Правда ж, він гарненький і все таки робить вам честь?

Фелісіте поспішила вмішатися, дуже невдоволена, як усе склалося, і тільки й кваплячись піти звідси.

— Це, безумовно, гарна дитина й не така відстала, як гадають. Подивись но, які в його ловкі руки... Тати побачиш, як ти вишколиш його, в Парижу — правда? —

він буде зовсім інший, ніж могли б ми виховати його тут, в Плассані.

— Безумовно, безумовно,— белькотав Максим,— я не кажу ні, я про це подумаю.

Він змішався й додав:

— Ви розумієте, я приїхав тільки побачити його... Я не можу узяти його зараз, бо мушу пробути місяць у Сен-Жерве. Та як тільки повернуся до Парижу, я подумаю, я напишу вам.

Глянувши на свій годинник, він скрикнув:

— Чорт! пів на шосту... Ви знаєте, що я ні за що в світі не хочу пропустити дев'ятигодинного потягу.

— Так, так, їдьмо,— сказала Фелісіте.— Нам тут нічого більш робити.

Даремне Макар старався задержати їх, розповідаючи різні історії. Він оповідав про ті дні, коли тітка Діда говорила, впевняв, що якимсь вранці чув, як вона співала романс з часів своєї молодости. А до того йому не треба екіпажу, він пішки одведе дитину, бо її лишали йому.

— Поцілуй свого тата, хлопчику, бо добре знаєш, коли бачишся, але ніколи не знаєш, чи побачишся знову!

Тим самим рухом, здивованим і байдужим, Шарль підняв голову й Максим, збентежений, вдруге поцілував його в лоб.

— Ну, будь розумний і гарний, хлопчику... Полюби мене трошки.

— Ходім, ходім, нам нема часу,— повторяла Фелісіте.

Але повернулася доглядачка. Це була гладка, здорова дівчина, спеціально приставлена до божевільної. Вона піднімала її з ліжка, клала спати, годувала, чепурила, як дитину. Вона зразу почала балакати з доктором Паскалем, що її розпитував. Одна з найулюбленіших докторових мрій була лікувати й сціляти божевільних своєю методою, впорскуваннями. Тим, що в них в небезпеці був мозок, чому б впорскування нервової субстанції не могли дати їм стійкості, волі, заповняючи бреші, зроблені в органі? Був момент, що він подумав попробувати полікувати стару матір; потім його взяли

сумніви, якийсь святобливий жах, не кажучи вже про те, що в такому віці божевілля було руїною цілковитою, непоправною. Він обрав інший об'єкт, робітника капелюшника Сартора, що рік вже був в закладі для божевільних, куди прийшов сам, благаючи заперти його, щоб зберегти від злочину. Під час нападів його опановувала така жадова вбивати, що він ладен був кинутись на прохожих. Він був маленький, дуже смаглявий, з пологим лобом, птичим лицем, з великим носом і дуже коротким підборіддям, ліва щока помітно товща від правої. І наслідки лікування цього одержимого були чудесні: цілий місяць в його не було нападів. Якраз доглядачка, на докторове питання, відповідала, що Сартор заспокоївся й йому стає все краще.

— Чуєш, Клотильдо! — скрикнув захоплений Паскаль. — Я не маю часу побачити його цього вечора, ми прийдемо завтра. Завтра в мене день візит... О! якби я насмів, якби вона була ще молода...

Його погляд перейшов на тітку Діду. Але Клотильда, що посміхалася з його ентузіазму, сказала лагідно:

— Ні, ні, вчителю, ти не можеш відновити життя... Ну, ходімо, ми останні.

Це була правда. Інші вже вийшли. Макар з порогу дивився вслід Фелісіте й Максимові із своїм видом глузування з усього. І тітка Діда, забута, жахливо худа, лишилась нерухома, пильно дивлячись на Шарля, з білим виснаженим лицем під прецишним волоссям.

Поворіт був чистою мукою. Ляндю важко котилося у жарі, що йшов із землі. На грозовому небі мідяним попелом розповзалася темрява. Спочатку коли-не-коли перекидались словом, коли ж в'їхали в межигір'я Сейль, усі замовкли, обняті тривогою серед цих грізних скель, мури яких немов ізблизились. Чи не був це край світу? чи не попадеш тут у яку невідому безодню? Пролетів з клекотом орел.

Знов показалися верби, тепер їхали берегом Віорни, й Фелісіте почала, без переходу, неначе вела далі почату розмову:

— Тобі нічого боятися, що мати відмовить. Вона дуже любить Шарля, але це жінка дуже розсудлива і

вона чудесно розуміє, що в інтересі дитини, щоб ти її забрав. Крім того, треба тобі признатися, що бідне мале в неї не дуже щасливе, бо, цілком натурально, чоловік її дужче любить свого сина й свою дочку... Врешті, ти мусиш знати все.

І вона говорила далі, очевидно, хочучи зобов'язати Максима й витягти від нього формальну обіцянку. Вона говорила до самого Плассану. Потім, коли ляндо заторохтіло по брукові передмістя, вона нараз скрикнула:

— Глянь, ось вона, мати... Оця товста, білява, он там у дверях.

Це було на порозі крамниці шорника, де висіла збруя й недоуздки. Жюстина вийшла подихати свіжим повітрям, вона сиділа на стільці й плела панчошу, а коло її ніг гралися на землі дівча й хлоп'я, а за ними, в сутінку крамниці, видно було Тома, товстого чорнявого чоловіка, що шив сідло.

Максим виглянув без жадного зворушення, просто з цікавості. Він був дуже здивований, побачивши цю дебелу тридцяти-двохлітню жінку, з таким скромним і буржуазним виглядом, в якій не лишилося нічого від тої шаленої дівчини, що спокусила його тоді, коли їм обом, одноліткам, ледве вийшло сімнадцять років. Може, йому тільки стисло серце, йому, хворому і вже дуже старому, коли він побачив, що вона покращала, спокійна й дуже гладка.

— Ніколи не впізнав би її,—сказав він.

Ляндо повернуло в улицю Риму. Жюстина зникла, цей привид минулого, такого інакшого, поринула в хвилях присмерку, з Тома, з дітьми, з крамницею.

В Сулеяді стіл вже був накритий. Мартина приготувала віорнського угра, рагу з трусика й печене м'ясо. Вибила сьома, можна було спокійно пообідати.

— Та не турбуйся,—повторяв Паскаль своєму племінникові,—ми тебе проводимо на залізницю, тут нема й десяти хвилин ходу... Раз ти лишив свою скриню, тобі тільки взяти квиток і вскочити в вагон.

Потім, побачивши Клотильду в передпокою, де вона вшала брилика й парасольку, він сказав їй півголосно:

— Знаєш, твій брат турбує мене.

— Як це?

— Я добре придивився до нього, мені не подобається, як він ходить. В цьому я ніколи не помилявся... Одно слово, це людина, якій загрожує атаксія.

Вона вся зблідла й повторила:

— Атаксія!

Перед нею устав страшний образ сусіда, ще молодого чоловіка, якого вже десять літ, вона бачила, возить слуга в маленькій повозочці. Хіба це не було найгірше лихо, каліцтво, вдар сокири, що відділяє живого від життя?

— Але ж,—пробелькотала вона,—він жаліється тільки на ревматизм.

Паскаль, здвигнувши плечима й, притуливши палець до вуст, пройшов у їдальню, де Фелісіте й Максим вже сиділи за столом.

Пообідали дуже по-приятельски. Несподівана турбота, повстала в Клотильдиному серці, зробила її ніжною до брата, що сидів коло неї. Вона весело частувала його, примушувала брати найкращі куски. Двічі вона спинила Мартину, що подавала страви дуже швидко. І Максима все дужче й дужче чарувала ця сестра, така добра, така здорова, така розумна; її чари охоплювали його, мов пестоці. І вона покорила його до тої міри, що в нього потроху, зразу неясно, родився проєкт. Раз, що його син, малий Шарль, так налякав його своєю красою мерця, своїм царським виглядом хворобливого недоумства, чому б йому не забрати своєї сестри Клотильди? Думка мати в себе в домі жінку дуже лякала його, бо він боявся їх усіх, занадто молодим натішившись ними. Але ця здавалась йому ніби справжньою матір'ю. З другого боку, коли чесна жінка буде коло його, це змінить його і буде дуже добре. Принаймні його батько не насміє більш підсилати йому повій, як він підозрівав, той робить, щоб добити його і зараз же забрати його гроші. Жах і зненависть до батька примусили його рішитись.

— Ти не виходиш заміж? — спитав він, щоб випробувати ґрунт.

Молода дівчина розсміялася.

— О, це не к спіху!

Потім, капризним тоном, дивлячись на Паскаля, що підняв голову, додала:

— Хіба я знаю?.. Я зовсім не піду заміж.

Та Фелісите заволала. Коли вона бачила її таку прихильну до доктора, вона часто бажала її заміжжя, що одірвало б її від нього, що залишило б його самотним у зруйнованому гнізді, де вона сама стала б всемогутною й панею усього. То ж вона закликала його посвідчити, чи ж не правда, що жінка мусить вийти заміж, що це противно природі лишатися старою панною? І він поважно згодився, не спускаючи очей з Клотильди.

— Так, так, треба йти заміж... Вона надто розсудлива, вона піде заміж...

— Ет! — перебив Максим, — чи матиме ж вона справді рацію?.. Щоб бути, може, нещасною! скільки є нещасливих подружжів!

Врешті, він наважився:

— Ти не знаєш, що мусіла б ти зробити?.. От що! ти мусіла б поїхати до Парижу, жити зо мною... Я подумав, мене трохи лякає взяти на себе піклуватися за дитину при моїм стані здоров'я. Хіба я сам не дитина, хворий, якому треба догляду?.. Ти доглядатимеш мене, ти будеш там, коли б я остаточно зостався без ніг.

Голос йому урвався, так йому стало жаль себе. Він бачив себе калікою, бачив її в головах у себе, як сестру-жалібницю; і коли б вона згодилася вік дівувати, він би радо лишив їй своє добро, щоб воно не досталося батькові. Жах, який він почував перед самотністю, конечність, може, недалеко, взяти доглядачку хворих, робили його дуже зворушливим.

— Це було б дуже мило з твого боку і тобі не довелося б в цьому каятися.

Мартина, що подавала печеню, стала, вражена; і всіх присутніх за столом так само здивувала ця пропозиція. Фелісите перша похвалила це, бо почувала, що цей від'їзд поміг би її планам. Вона подивилась на Клотильду, ще німу й наче приголомшену, тим часом як доктор Паскаль, страшенно блідий, ждав.

— О, брате, брате! — пробелькотала молода дівчина, не знайшовши зразу, що сказати.

Тут устряла баба:

— Оце й усе, що ти скажеш? Та це ж дуже добре, що пропонує тобі брат. Коли він боїться зараз брати Шарля, то ти в усякім разі можеш туди поїхати, а потім, згодом, забереш туди й малого... Ось бач, усе складається чудово. Твій брат вдається до твого серця... Паскале, адже ж вона повинна дати йому добру відповідь?

Доктор зусиллям волі опанував себе. Проте, чулося, що він мов зледенів. Він говорив повільно:

— Я повторю вам, що Клотильда дуже розсудлива і що, коли вона повинна згодитися, вона згодиться.

Молода дівчина зіритувалася, обурилася.

— Учителю, невже ти хочеш мене здихатись?.. Звичайно, я дякую Максимові. Але кинути усе, боже мій! кинути усе, що мене любить, усе, що я досі любила!

Вона розпачливим рухом мов показала істоти й речі, мов обнімала цілу Сулеяду.

— А коли б,— сказав Паскаль, дивлячись на неї,— ти все таки була потрібна Максимові?..

В неї блиснули сльози, вона затремтіла, бо тільки вона сама зрозуміла його слова. Страшна примара устала знову перед нею: Максим — каліка, його возить у возкові слуга, як сусіда, що вона зустрічала. Але її почуття протестувало проти цієї розчулености. Хіба вона мала які обов'язки до брата, що п'ятнадцять років був їй чужий? чи її обов'язок не був там, де було її серце?

— Слухай, Максиме,— сказала вона врешті,— дай мені подумати. Я подивлюсь... Будь певний, що я тобі дуже вдячна. І якби я тобі була дійсно колись потрібна, ну, я безумовно згодилася б.

Не можна було більше зобов'язати її, хоч і як намагалася Фелісіте, з своєю звичайною гарячковістю, а доктор старався довести, що вона дала слово. Мартина, що принесла крем, і не думала ховати своєї радості: забрати панночку! оце так придумали, щоб пан помер з нудьги, zostавшись сам один! Уся ця історія трохи

загаяла обід. Ще їли десерт, коли вибило пів на дев'яту. Максим захвилювався, схопився, заспішив.

На станції, куди його всі проводили, він востаннє поцілував сестру.

— Пам'ятай же!

— Не бійся,— заявила Фелісите,— ми тут і пригадаємо їй її обіцянку.

Доктор посміхнувся й усі троє, скоро потяг рушив, замахали хусточками.

Сьогодні, проводивши бабу додому, доктор Паскаль і Клотильда повернулися тихенько в Сулеяду й провели там чудовий вечір. Досада минулих тижнів, глухий антагонізм, що розділяв їх, здавалося, зникли. Ніколи не було їм так любо почувати себе в такій єдності, нероздільними. В них немов знов по хворобі прокинулося здоров'я, надія й радість життя. Вони довго лишалися цієї теплої ночі під платанами й слухали ніжне кришталеве брєніння фонтану. Вони навіть не розмовляли, вони щиро тішились щастям бути вкупі.

IV.

Через тиждень після цього в домі знов стало неспокоїно. Паскаль і Клотильда знову цілі дні сердились одно на одне, настрої в них ввесь час рідко змінювався. Навіть Мартина була роздратована. Спільне життя ставало пеклом.

Нараз стало ще гірше. До Плассану приїхав у відпустку капуцин великої святости, які часто їздять по містах Півдня. З казальниці церкви св. Сатурніна залунали його казання. Цей капуцин був ніби апостол, казання його були популярні й вогнисті, мова—барвиста, багата на образи. І він з надзвичайним містичним запалом проповідував про нужденність новітньої науки, заперечуючи реальність цілого світу, odkриваючи невідоме, тайну тогосвітнього. Всі побожні городяни були схвильовані.

З першого ж вечора, коли Клотильда з Мартиною була в церкві на проповіді, Паскаль помітив, що вона

повернулася мов у пропасниці. Далі її побожність розгорілася, вона стала вертатися пізніш, молячись ще добру годину в темному кутку каплиці. Цілі дні вона пробувала в церкві, верталась додому зморена, мов розбита, з блискучими очима ясновидиці; і вогнені капуцинові слова не змовкаючи бреніли в її вухах. Здавалося, що в ній прокинувся гнів і погорда до людей і речей.

Паскаль, стурбований, хотів перебалакати з Мартиною. Одного дня, рано вранці, він зійшов у їдальню, коли вона підмітала її.

— Ви знаєте, що я не бороню вам із Клотильдою ходити, коли хочете, до церкви. Я не маю наміру давити нічийого сумління... Але я не хочу, щоб ви мені її робили хворою.

Служниця, не кидаючи мести, пробурчала:

— Може, як раз ті хворі, що не мають себе за хворих.

Вона сказала це таким переконаним тоном, що він посміхнувся.

— Так, це я хворий духом, і його навернення ви благаєте, тоді як ви у доброму здоров'ї й цілком мудрі... Мартино, якщо ви будете й далі мучити й мене і себе, то я розсерджусь.

Він говорив так гостро й суворо, що служниця враз стала й глянула йому в лице. Безмежна ніжність і величезний сум відбилися на її зів'ялому обличчі старої дівчини, що вся увійшла в роботу. Сльози забреїли їй в очах і вона втекла, бурмочучи:

— Ах, пане, не любите ви нас!

Паскаль був обеззброєний, все дужча журба обіймала його. Все дужче мучила його совість, що він був такий терпимий, що не керував вихованням і вченням Клотильди, як абсолютний владар. Гадаючи, що дерево росте прямо, коли його не займати, він дав їй рости вільно, навчивши її тільки читати й писати. Без ніякого уложеного наперед плану, єдине завдяки звичайному ладу їхнього життя, вона читала майже все і пристрастилася до природніх наук, помагаючи йому в його дослідах, правлячи йому коректу, переписуючи та впорядковуючи його рукописи. Як жалкував він сьогодні,

що був такий безінтересовний. Який здоровий напрям був би він дав цьому ясному розумові; такому жадібному знання, замість упустити його й дати йому заблукатися в цій потребі тогосвітнього, якій сприяли баба Фелісите й нянька Мартина. Тоді як він держався фактів, старався не йти ніколи далі явиська й досягав цього своєю дисципліною ученого,—він бачив, що вона завжди думає про невідоме, про тайну. У неї це було щось непереможне, якась інстинктовна допитливість, що доходила до муки, коли її не задовольнювано. Це була непогамована потреба, якийсь необорний потяг до недосяжного, незбагненого. Ще дитиною, а надто пізніше, дівчиною, вона зразу допитувала, як і чому, вона жадала знати основні причини. Коли він показував їй квітку, вона питала, чому квітка дасть насіння, чому це сім'я проросте? Далі йшла тайна зайстя, полів, народження й смерти і невідомі сили, і бог, і все. Кількома питаннями вона раз-у-раз доводила його до свідомости його фатального незнання; і коли він, не знаючи більше, що їй відповідати, одмахувався од неї жестами комічного жаху, вона сміялася побідно і знову поринала у свої мрії, верталася у свій примарний світ, до всього невідомого, усього, в що можна вірити. Часто вона вражала його своїми поясненнями. Її розум, згодований наукою, виходив з доведених істин, але таким скоком, що відразу вона залітала під саме небо легенд. Проносилися посередники, янголи, святі, надприродні повіви, змінюючи матерію, даючи їй життя; або ще так: все це була та сама сила, світова душа, що прагнула до того, щоб змінити всі речі й всі істоти в останньому поцілунку любови, через п'ятдесят століть. Вона це вираховувала, казала вона.

Проте, Паскаль ніколи не бачив її такою неспокоїною. Тиждень, що вона слухала в соборі капуцина, вона цілі дні нетерпляче чекала вечірньої проповіді; і йшла вона туди така екзальтована, повна думки про те, що почує, мов дівчина, що йде вперше на побачення з милим. Потім, на другий день, все в ній говорило про її відчуження від зовнішнього життя, від свого звичайного існування, ніби весь видимий світ, всі

потрібні буденні дії були лише приманою й марницею. Тому вона майже покинула свої заняття, піддаючись якійсь непереможній лінії, сидячи цілі години із згорненими на колінах руками, з непритомними, затопленими в якусь далеку мрію очима. Вона, така діяльна, що досі вставала так рано, тепер уставала пізно й виходила тільки до другого сніданку; і ті довгі години вона віддавала не своєму туалету, бо втратила своє жіноче кокетство, причісувалась недбало, вдягалася абияк, сукня застібнута криво й косо. Та все таки була чарівна, завдяки своїй цвітущій молодості. Вона перестала гуляти вранці по Сулеяді, що так любила, не ходила вгору і вниз по терасах, засаджених оливами та мигдалевими деревами, покинула проходки по сосновому гаю, де так чудово пахло смолою, не сиділа довго на пекучому повітрі, беручи соняшні ванни; вона воліла сидіти запершись у своїй кімнаті з зачиненими віконницями, сидіти тихо, що й не чути її було. Потім, після півдня, вона нудилася у залі без діла, без роботи, тиняючись з кутка в кутку, стомлена, роздратована всім, що досі її цікавило.

Паскаль мусів відмовитися від її помочі. Замітка, яку він дав їй переписати, три дні лежала на її столі. Вона більш нічого не впорядковувала, вона б тепер і не нахилилась підняти з долу рукопис. Вона навіть покинула малювати пастелі, дуже точні малюнки квітів, що мали бути ілюстраціями до одної праці про штучне обпилкування. Великі червоні дзіндзівери, нового й незвичайного кольору, так і зів'яли у вазі, вона й не домалювала їх. А якось вона ціле по-полудне пристрасно малювала якісь божевільно-фантастичні квіти, надзвичайний цвіт, що розпустився під казковим сонцем, що розбризкувало золоте проміння, подібне до колосся: посередині широких пурпурових віночків, подібних до розкритих сердець, з яких піднімалися намість плідників, цілі потоки зорь, мільярди світів, що пливуть у небі Молочною Дорогою.

— Ах, моя бідна дівчино,—сказав їй того дня доктор,—чи можна ж тратити час на такі химери! А я дожидаюся малюнка цих дзіндзівер, яким ти дала вмерти...

І ти захворієш. Нема ні здоров'я, ні навіть можливої краси поза реальністю.

Вона тепер часто не відповідала, затаввшись у якогось дикому переконанню, не хочючи сперечатися. Але тут він зачепив її віру.

— Нема реальности,—одрубала вона коротко.

Його розсмішив такий філософський розмах у цієї великої дитини і він засміявся.

— О, я знаю... Наші змисли оманні, ми пізнаємо світ лише своїми змислами. Отже, можливо, що світ не існує... То ж одчинимо двері безумству, визнаймо за можливі найнісенітніші химери, віддаймося кошмарові поза законами й фактами... Та хіба ж ти не бачиш, що коли ти душиш природу, немає більше закону, і що єдиний інтерес жити це — вірити в життя, любити його і всі сили свого розуму класти на те, щоб краще його пізнати.

Вона зробила недбалий жест, в якому разом була й бравада; і розмова урвалась. Тепер вона штрихувала постель широкими синіми штрихами, відтіняючи цим полум'я на ясному тлі літньої ночі.

Два дні по цьому, після нової суперечки, стало ще гірше. Увечері, пообідавши, Паскаль зійшов у залю працювати, а вона вийшла й сіла на терасі. Години йшли; він був дуже здивований і стурбований, почувши, що вибила північ, а він і досі не чув, щоб вона увійшла в кімнату. Вона мусіла пройти через залю і він був певний, що вона не проходила поза його спиною. Зійшовши вниз, він побачив, що Мартина спить. Двері з сіней не були заперті на ключ, Клотильда, певно, досі надворі. Це з нею іноді траплялося теплими ночами; але ніколи вона не сиділа так пізно.

Доктор ще дужче стурбувався, побачивши на терасі порожній стілець, на якому дівчина могла б засидітися. Він сподівався побачити її там заснулою. Коли її тут нема, чому вона не ввійшла в кімнату? куди могла вона піти в таку пору? Ніч була чудова, вереснева ніч, ще жарка, з безкрайним темним небом, засіяним зорями; і на цьому безмісячному небі зорі були такі великі і сяяли так ясно, що освічували землю. Спочатку він

перехилився через бильця тераси і обдивився схили й кам'яні уступи, що спускалися аж до залізничної колії. Та ніщо не ворушилось, він бачив лише круглі й нерухомі верхи маленьких олив. Тоді він здумав, що вона, напевне, під платанами, коло фонтану, де вічно тече й дзюрчить вода. Він побіг туди, увійшов у таку непроглядну темінь, що навіть він, що знав кожне дерево тут, мусів іти простягаючи руки, щоб не наткнутися. Він пройшов і через сосновий гай, так само напوماцки у п'ятмі, але й тут нікого не знайшов. Нарешті, він почав гукати приглушеним голосом.

— Клотильдо! Клотильдо!

Глура ніч була німа. Він став гукати дужче.

— Клотильдо! Клотильдо!

Ні душі, ані звука. Здавалося, що й луна заснула, його гукання завмирало в безмежно ніжному морі синьої тьми. Він став гукати з усієї сили, вернувся під платани, знов пішов у сосновий гай, мов збезумілий, шукав по всьому маєтку. Нараз він опинився на току.

В цю пору величезний тік, широкий круглий вимощений плящик, теж спав. За довгі роки, що на ньому не молочено, тік поріс травною, зараз вигорілою на сонці, позолоченою ним і ніби підрізаною, подібно до густої вовни на килимі. І в цій м'якій траві кругле каміння ніколи не вистигало, звечора від нього йшло тепло, а вночі воно наче видихало той жар, що назбирало протягом багатьох пекучих півднів.

Тік лежав одкритий, пустинний серед цього трепету під тихим небом; Паскаль пішов через нього до овочевого саду і мало не спіткнувся на простягнуте тіло, якого він не міг бачити. Він перелякано крикнув.

— Як, ти тут?

Клотильда навіть не зволила відповісти. Вона лежала горілиць, заклавши руки під голову, лицем до неба,— і на її блідому обличчю видно було лише, як світилися її великі очі.

— А я турбуюсь і гукаю тебе вже з чверть години!.. Ти чула, як я гукав?

Вона, нарешті, розкрила рота.

— Так.

— Це ж дурниця. Чому ти не озивалась?

Але вона знов замовкла, вона не хотіла давати пояснення, з упертим виразом обличчя, знов полинула поглядом у небо.

— Ну, йди спати, недобра дитино! Ти мені це скажеш завтра.

Вона не ворухнулась, він разів десять починав благати її йти додому, вона — ані руху. Нарешті, він і сам сів коло неї, на м'яку траву, і почув під собою теплоту каміння.

— Не будеш же ти спати надворі... Відкажи мені принаймні. Що ти тут робиш?

— Дивлюся.

І здавалося, що її широко розплющені, втуплені в одну точку очі бачать щось вище зір. Вона вся була в ясній безмежності цього літнього неба, серед зір.

— О, вчителю,— заговорила вона поволі рівним спокійним голосом — яке це все вузьке і обмежене, усе, що ти знаєш, рівняючи до того, що безперечно є там, у горі... Так, коли я тобі не відповідала, так це тому, що я про тебе думала і мені було дуже сумно... Не треба думати, що я недобра.

Її голос бренив так ніжно, що він був глибоко зворушений. Він і собі простягся горілиць поруч із нею. Їхні лікті торкалися. Вони розмовляли.

— Думається мені, серце, що твій сум безпідставний... Ти думаєш про мене і тобі сумно. Яка ж тому причина?

— О, причину мені було б трудно пояснити тобі. Я невчена. Тим часом, ти мене вчив багато дечого, і сама я вчилася ще більше, живучи із тобою. Втім, це речі, які я відчуваю... Може, я спробую розказати це тобі, коли вже ми тут, такі самотні і коли тут так чудово!

Її серце було повне вщерть після годин роздуму в глибокій спокою чарівної ночі. Він мовчав, боячись потурбувати її.

— Коли я малою чула, як ти говорив про науку, мені здавалося, що ти говориш про бога, так ти горів надією й вірою. Ніщо не здавалося тобі неможливим. Наукою мають дізнатися світової тайни й здійснити

повне щастя людства... По-твойому виходило, що до цього йдеться гігантськими кроками. Кожний день приносив якийсь винахід, доводив щось. Ще десять, ще п'ятдесят років, може, сто років — і небо відкриється, ми на власні очі побачимо істину... І що ж! роки минають, і нічого не одкривається, а істина одсовується назад.

— Ти нетерпляча,— відповів він просто. Коли б потрібно було десять віків, треба було б їх ждати.

— Це правда, я не можу ждати. Мені треба знати, мені треба бути щасливою зараз. І знати все відразу, і бути щасливою цілком, безумовно!.. О, бачиш, я від того й мучуся, що не можу одразу дострибнути до цілковитого знання, не можу спочити в повнущасті, з спокійним сумлінням, без сумнівів. Хіба це значить жити, коли йдеш вперед у пільмі так повільно, коли не можна зазнати години спокою, не тремтячи від думки, що прийде сум? Ні, ні! Все знання і все щастя відразу!.. Наука це нам обіцяла, і коли вона того не дає — вона банкрут.

Тоді і він почав гарячитись.

— Та це ж безумство, дитино, що ти говориш! Наука — не одкриття. Вона йде своєю людською дорогою, її слава в самому її змаганні... І потім це неправда, наука не обіцяла щастя.

Вона хутко перебила йому.

— Як, неправда!? А подивись лишень в свої книги там, нагорі. Ти знаєш добре, що я їх читала. Вони аж надто обіцяють! Коли читаєш їх, здається, що люди опанують землю й небо. Ті книги руйнують усе і клянуть усе замінити,— і то чистим розумом, солідно й мудро... Звичайно, я як дитина. Коли мені щось обіцяно, я хочу, щоб мені його й дано. Моя уява працює, щоб задовольнити мене, річ мусить бути прекрасна... Але це було так просто — не обіцяти мені нічого! А головне, зараз, коли безмежне бажання так мучить мене, зле казати мені, що мені нічого не обіцяно.

Він знов зробив жест протесту.

— В усякім разі,— говорила вона далі,— наука відкинула старі погляди, земля гола, небо порожнє; що ж ти хочеш, щоб сталося зо мною, коли навіть, по-

твойому, наука не винна в тих надіях, що я собі утворила?.. Я ж не можу жити без певности, без щастя. На якому твердому ґрунті маю я будувати свій дім, відколи зруйновано старий світ і так мало квапляться збудувати новий? Старий світ упав в цій катастрофі досліду й аналізу; від нього нічого не зосталося, крім знавіснілого люду, що блукає по руїнах, не знаючи, до якого каменя прихилити голову, отаборився під грозою, прагне сталого й певного пристановиська, де міг би знову почати жити... То ж нема що дивуватися нашому розпачу й нашій нетерплячці. Ми не можемо більше ждати. Коли ж наука, надто повільна, збанкрутувала, ми волиємо знову кинутися назад, так! назад, до старих вірувань, яких на протязі віків було досить для людського щастя.

— А, оце то й воно,— скрикнув він,— ми саме тепер на повороті кінця віку стомлені, зденеровані тою страшною масою знаннів, що він приніс. А вічна потреба омани, вічна потреба ілюзії мучить людськістьи вертає її назад, до чарівної мани невідомого... Раз усього не знатимем ніколи, то навіщо знати більше? Раз досягнена істина не дає безпосереднього й певного щастя, чому ж не задовольнитися невіданням, цим темним ложем, на якому людство проспало тяжким сном свій дитинний вік?.. Так, це нападний поворот тайни, це реакція на сто літ експериментального дослідження. І це мусіло статися, треба ждати одступства, коли не можна задовольнити усі потреби разом. Але це тільки припинка, поступ триватиме далі, поза нашим життям, в безмежності простору.

На хвилину вони замовкли, нерухомі, втопивши очі в міліярди світів, що сяяли на темному небі. Літавець вогняною рисою перерізав Борону. І осяйний всесвіт там, угорі, обертався поволі коло своєї осі, в своїй святій пишності, тим часом як з темної землі, навколо них, уставало лише тихе дихання, ніжне й тепле дихання сонної жінки.

— Скажи мені,— спитав він її своїм добродушним тоном,— це твій капуцин сьогодні увечері перевернув тобі усе у голові?

Вона щиро відповіла:

— Так, він говорить з катедри такі речі, що перевертають мені душу, він говорить проти всього того, чого ти мене вчив, і мені здається, ніби та наука, що я завдячую тобі, обернувшись в отруту, губить мене... Боже мій, що буде зо мною?

— Бідна дитино! Це ж жах, так себе гризти! А все таки я ще досить спокійний за тебе, бо ти урівноважена, в тебе добра розумна голівка, ясна й певна, як я це тобі не раз говорив. Ти заспокоїшся... Але яке ж ушкодження умів, коли ти, здорова, і ти стривожена! Хіба ж у тебе немає віри?

Вона мовчала, зідхала, а він тим часом додав:

— Звичайно, просто з погляду щастя, віра — кріпкий ціпок для подорожнього, і хто має щастя вірити, йому подорожувати легко й спокійно.

— Ет! я вже не знаю! — сказала вона. — Бувають дні, що я вірю, і знов інші, коли я з тобою і твоїми книгами. Це ти позбавив мене спокою, це через тебе я мучуся. І, може, вся моя мука в тому, що повстання проти тебе, кого люблю... Ні, ні! Не кажи мені нічого, що я заспокоюсь. В тій хвилі мене це дужче роздратує... Ти відкидаєш надприродне. Тайна — адже так? це — тільки нез'ясоване. Ти навіть годишся, що всього ніколи не знатимуть; і від тоді єдиний інтерес життя це — без кінця завойовувати невідоме, це — вічне змагання знайти більше... Ах, я знаю вже надто багато для того, щоб вірити, я вже занадто підлягла тобі і бувають години, коли мені здається, що я умру від цього.

Він знайшов у теплій траві її руку і сильно стиснув.

— Але це ж ти боїшся життя, дитино!.. І яку ти маєш рацію говорити, що єдине щастя, це — безперестанне змагання! бо відтепер спокій невідання неможливий. Жадного спочинку годі сподіватись, ніякого спокою в самовільному засліпленні. Треба йти, йти за всяку ціну разом з життям, що йде невинно! Все, що пропонують, поворот назад, мертві релігії, релігії підправлені, пристосовані до нових потреб, — все це примана... Так пізнай же життя, люби його, проживи його так, як його повинно прожити: іншої мудрости немає.

Вона роздратовано вирвала в його руку і голос її затремтів огидою.

— Життя мерзне, як ти хочеш, щоб я жила спокійно й щасливо?.. Твоя наука кидає на світ жахливе світло, твоя аналіза проникає в глиб усіх наших людських болячок, щоб виявити їхній жах. Ти кажеш усе, ти говориш різко, ти лишаєш нам саму нудоту од істот і речей, без жадної можливості утіхи.

Він перебив їй, скрикнувши з палким переконанням:

— О, так! сказати усе, щоб усе знати і все вилічити!

Вона зірвалася в гніві й сіла.

— Коли б ще існували в природі рівність і справедливість. Але ти й сам визнаєш, що життя належить дужчому, слабе неминуче гине, бо воно слабе. Немає двох істот однакових ані здоров'ям, ані красою, ані розумом: все — на щастя, добір навмання. І все валиться, коли немає великої й святої справедливості!

— Це правда,— сказав він пів-голосно, ніби до себе самого,— рівності не існує. Суспільство, що угрунтовано б на ній, не могло б жити. Цілі віки думалося зарадити цьому злу милосердям, благодійністю. Але світ захитався; і от тепер пропонують справедливість... Хіба природа справедлива? Я гадаю, що вона радше логічна. Логіка, може, і є природня й найвища справедливість, що в наслідок спільних змаганнів приведе до великого кінечного твору.

— Отже,— скрикнула вона,— виходить, справедливість, що душить індивідуум для щастя роду, що нищить ослаблий вид для того, щоб утучнити переможний вид. Ні, ні! це злочин! Це просто ганьба, душоубство. Сьогодні увечері у церкві він правду казав: земля гине в розпусті, наука тільки викриває її гнилість, угорі — спасіння наше... О, вчителю, благаю тебе, не заважай мені спастися, дай мені спасти і тебе!

Вона вибухла слізьми і її ридання збудили нічну тишу. Даремно старався він заспокоїти її, вона заглушала його голос.

— Слухай, учителю, ти знаєш, що я тебе люблю, ти для мене все... І через тебе я мучусь, серце мені крається, як подумаю, що між нами немає згоди, що

умри ми завтра обоє — ми будемо розлучені навіки...

Він ще пробував уговорити її.

— Слухай, серце, ти збожеволіла...

Але вона стала навколюшки, схопила його руки, гарячково припала до нього, і ще дужче стала благодати його, волаючи з таким розпачем, що широке чорне поле, здавалось, ридало із нею.

— Слухай, він це казав у церкві... Треба змінити своє життя і покаятися, треба спалити всі свої колишні помилки, так! твої книги, твої документи, рукописи... Принеси цю жертву, вчителю, навколюшках закликаю тебе. І ти побачиш, як ми чудово житимем вдвох.

Нарешті, він обурився.

— Ні, це занадто, замовчи!

— Так, ти послухаєш мене, вчителю, зробиш, як я хочу... Запевняю тебе, що я страшенно нещасна, навіть люблячи тебе так, як люблю. Чогось бракує нашій ніжності. Досі вона була неповна і марна і в мене непереможне бажання наповнити її, — о! наповнити всім, що є божественного й вічного... Чого може бракувати нам, як не бога? Стань навколюшки, молися зо мною!

Тепер він вирвався від неї роздратований.

— Замовчи! ти говориш нісенітниці. Я дав тобі волю, дай волю й мені.

— Учителю, вчителю, я щастя нашого хочу!. Я поведу тебе далеко, дуже далеко. Ми житимемо на самоті в бозі!

— Мовчи!.. Ні, ніколи!

Хвилину стояли вони одно проти одного, німі й грізні. Навколо в нічній тиші лежала Сулеяда з легкими тінями своїх олив, з сутінками своїх сосон і платанів, де сумно дзюрчав струмок; а над головами їх зоряне небо, здавалося, зблідло в трепеті, хоч до світанку ще було й далеко.

Клотильда підняла руку, ніби показуючи на безмежність цього трепетного неба. Та Паскаль швидким рухом схопив її руку і, не випускаючи з своєї, опустив вниз, до землі. Вони більш не промовили ні слова, гнівні й ворожі, не тямлячи себе. Це була дика ворожнеча.

Раптом вона вирвала в його руку, одскочила від нього, як дике й горде створіння, що не дається в руки; потім вона помчала крізь тьму ночі до дому; по камінню току застукали закаблучки її черевичків і швидко затихли на піску алеї. Він, вже засмучений, притьмом кликав її вернутися. Та вона не слухала, не відповідала, бігла далі. Переляканий, із стиснутим серцем, кинувся він за нею, оббіг ріг платанової купи якраз, щоб побачити, як вона бурею влетіла в сіни. Він вбіг за нею, збіг на сходи, кинувся до її дверей, які вона з грюкотом замкнула. Тут він отямився, спинився, зробивши нелюдське зусилля, здержуючи бажання кричати, ще кликати її, виламати ці двері, щоб знову бути з нею, переконати її, зберегти її всю для себе. Хвилину він стояв нерухомо перед тихою кімнатою, з якої не чути було ані звука. Певно, кинувшись на ліжку, вона глушить в подушці зойки й ридання. Нарешті, він рішив зійти знов униз заперти сінешні двері, повернувся тихенько нагору і прислухався, чи не чути її плачу; вже світало, коли він, у розпачі, ліг спати; сльози душили його.

Відтоді почалася немилосердна війна. Паскаль почував, що за ним шпигують, загрожують йому. Він вже не був дома, в нього не було дома: ворог був завжди тут, і це примушувало його всього боятися, все запирати. Одну за одною йому розбито дві пляшки нервової субстанції, що він готував і він мусів забарикадуватися в своїй кімнаті, чути було, як він приглушував шум свого товкача; він не виходив навіть їсти. Він більше не брав Клотильду з собою, коли йшов до хворих, бо вона бентежила їх своїм уперто-недовірливим виглядом. Вийшовши, він тільки й спішив вернутися, бо боявся, повернувшись додому, застати замки зламаними, шухляди пограбованими. Він більше не давав дівчині упорядковувати і переписувати свої замітки після того, як кілька їх щезло, мов вода їх зміла. Він не наважувався навіть давати їй правити коректу, помітивши, що вона викинула в одній статті цілий абзац, зміст якого образив її католицьку віру. І от вона осталася без діла, тинялась по кімнатах,

підстерігаючи нагоди, що ключ од великої шафи опиниться в її руках. Це, десь, стало її мрією; з блискучими очима, з гарячими, мов у пропасниці, руками, вона снувала пляни, як дістати ключа, одперти шафу, забрати все, усе знищити в автодафе, що буде вгодне богові. Кілька сторінок рукопису, що він забув на столі, пішовши помити руки й надіти сурдуг, щезли, залишивши в глибині каміну тільки жменю попелу. Одного вечора, забарившись у хворого, він, вертаючись смерком, шалено злякався, побачивши ще з передмістя густий чорний дим, що вставав клубами, застилаючи біде небо. Чи не палає це Сулеяда, зайнявшись від фоєрверку з його рукописів? Він пустився бігти і заспокоївся лише, побачивши, що на сусідньому полі палять коріння, яке курить поволі.

І які ж то торттури, ці муки вченого почувати таку загрозу своїми мислям, своїй праці! Винаходи, що він зробив, рукописи, що він сподівається zostавити по собі, це — його гордість, це — тіло й кров його, його діти, і знищити їх, спалити — це все одно, що палити його тіло, його самого. Серед цих безперестанних засідок на його мисль, його найдужче мучила мисль, що цей ворог, який живе в нього, глибоко засів у його в серці, і він не може викинути його звідти, що він, мимо всього, любить його. Він був беззбройний, не мав змоги боронитися, не хотів нічого робити, не маючи іншого способу, як тільки матися на осторозі. Сіть все дужче оплітала його, він, здавалося, почував, як її маненькі злодійські руки нишпорять у його кешенях, він не мав тепер спокою навіть за замкненими дверима, боячись, щоб його не обікрадено крізь шпари.

— Та, нещасна ж дитино, — скрикнув він якось раз, — одну в світі я люблю тебе, і ти мене вбиваєш!... А все таки й ти любиш мене, ти все це робиш тому, що мене любиш; це ж жах, краще б одразу зробити цьому край, кинувшись обоє у воду з каменем на шії!

Вона не відказала нічого, лише її правдиві очі палко говорили, що вона ладна вмерти, хоч і зараз, аби разом з ним.

— Отже, умри я нагло цієї ночі, то що станеться завтра?.. Ти спустошиш шафу, спустошиш шухляди, складеш усі мої праці у величезну купу і спалиш їх? Адже так? Правда? А чи знаєш ти, що це буде справжнє вбивство, все одно, якби ти кого вбила? А яка мерзена підлість вбивати мисль!

— Ні!— відповіла вона глухо,— вбивати зло, перешкоджати йому ширитися і відроджуватися!

Всі їхні розмови будили в них гнів. Бували жахливі розмови. І одного вечора, коли стара пані Ругон попала якраз на одну з таких свар, вона зосталася сама з Паскалем, коли Клотильда втекла в свою кімнату. Вони мовчали. Не вважаючи на удаваний жаль, в глибині блискучих очей пані Ругон світилась радість.

— Але ж у вас дома — пекло!— скрикнула вона нарешті.

Доктор жестом ухилився од відповіді. Він завжди відчував за дівчиною свою матір, що збурювала в ній її релігійні переконання, користаючись цим ферментом бунту, щоб посіяти в його домі розбрат. Він не мав ілюзій, він чудово знав, що того дня обидві жінки бачилися і що саме цьому побаченню, всьому умілому строєнню він має завдячувати жахливу сцену, від якої й досі тремтів. Певно, його мати прийшла пересвідчитись в шкоді і подивитися, чи не наближається кінець.

— Так далі не може бути,— знов почала вона.— Чому ви не розлучитесь, коли перестали розуміти одно одне?.. Ти б мусів відіслати її до її брата Максима, що оце недавно писав мені, він кличе її до себе.

Він випрямився, блідий і енергійний.

— Розійтися отак в гніві! Ні, ні! це була б вічна мука, незагойна рана. Якщо вона має колись їхати, то я хочу, щоб ми могли і здалека любити одно одне... Але чому їхати? Ми не жаліємось, ні я, ні вона.

Фелісіте почула, що надто поспішила.

— Розуміється, коли вам подобається сваритися, то нікому до того немає діла... Тільки, друже мій, дозволь мені на цей раз сказати тобі, що, на мою думку, Клотильда має дещо рації. Ти домагаєшся, щоб я

призналась, що я її тільки но бачила; так, бачила. Краще, коли ти це знатимеш, хоч я і обіцяла мовчати. Так от: вона не чує себе щасливою, вона дуже жаліється і ти можеш собі уявити, як я картала її, вмовляла бути цілком покійною... Та це не заважає мені зовсім не розуміти тебе й думати, що ти робиш усе, щоб не бути щасливим.

Вона сіла, примусила й його сісти в кутку залі і, здавалося, дуже тішилась, що він з нею, відданий на її ласку. Вже нераз хотіла вона примусити його так до розмови, та він того унікав. Хоч вона вже роки мучила його і хоч він і знав про неї усе, він все таки зостався шанобливим сином, він поклявся собі ніколи не сходити з цієї позиції шаноби до неї. Тому, скоро вона зачіпала певні речі, він зовсім замовкав.

— Ну,— говорила вона,— я розумію, що ти не хочеш уступатись Клотильді; ну, а мені?.. Якби я тебе стала благи по жертвувати цими мерзеними пачками, що лежать там, у шафі! Уяви собі на хвилину, що ти нагло вмираєш і що ці папери попадають у чужі руки: ми всі тоді збезчещені... Ти ж не хочеш цього, адже так? В такому разі, яка ж в тебе мета, чому ти так затаївся в такій небезпечній грі?.. Обіцяй мені спалити їх.

Він мовчав, та, нарешті, мусів обізватись.

— Мамо, я вже прохав вас, не говорімо про це... Я не можу зробити по-вашому.

— Але ж, кінець-кінцем,— скрикнула вона,— скажи мені причину. Можна подумати, що наш рід тобі такий байдужий, як от череда биків, що онде йде. Тим часом ти сам цього роду... О, я знаю, ти робиш все, щоб не бути нашого роду! Я й сама часом дивуюсь, я питаю себе, в кого ти такий удався. І все таки я вважаю, що з твого боку дуже погано так наражатись на небезпеку обмовити нас, не спиняючись на думку про те горе, якого завдаєш мені, твоїй матері... Це просто дикий вчинок.

Він обурився, на хвилину він піддався потребі оборонитись, хоч і рішив був мовчати.

— Ви жорстокі, ви несправедливі... Я завжди вірив в конечність і в абсолютну силу правди. Що правда,

я говорю все і про інших і про себе самого; і це тому, що я непохитно вірю, що говорячи все, я роблю єдине можливе добро... Поперше, ці папери не призначені для публіки, вони — лише особисті замітки, з якими мені було б дуже тяжко розстатися. Далі, я добре розумію, що ви спалили б не тільки їх: всі мої інші праці ви б теж були повкидали в огонь, адже так? А я цього не хочу, чуєте!.. Ніколи, поки мого життя, ні одного писаного рядка не буде тут знищено.

Та він зразу й пожалів, що стільки сказав, бо бачив, що вона наближається до нього, бажаючи примусити його говорити.

— Отже, доказуй до кінця, скажи мені, що ти нам закидаєш?.. Так, мені, наприклад, що ти закидаєш мені? Не те ж, що мені так тяжко було вас виховати? О! багатство не швидко було придбати! Якщо ми тепер дещо маємо, то ми тяжко заробили це. Тим, що ти все бачив і все записуєш у свої навісні паперці, ти зможеш посвідчити, що наш рід більше зробив послуг іншим, ніж інші — йому... Якби не ми, Плассану двічі було б скрутно. І цілком природньо, що ми за це маємо лише невдячність і заздрість, до тої міри, що ще й зараз все місто дуже зраділо б якомусь скандалу, що забризкав би нас блотом... Ти не можеш хотіти цього, і я певна, визнаєш, що я поводитись гідно з часу упаду Імперії і тих нещастів, від яких Франція, мабуть, ніколи не поправиться.

— Дайте но спокій Франції, мамо! — не видержав він знову, так вона зачепила його чутливе місце, що добре знала. — Життя Франції суворе і я гадаю, що вона незабаром здивує світ своїм швидким одужанням. Звичайно, єсть багато гнилих елементів. Я їх не прикривав, я, може, навіть їх надто викривав. Але ви зовсім не розумієте мене, коли уявляєте собі, що, коли я вказую рани й болячки, значить, вірю в остаточний загин. Я вірю в життя, що безперестанно усуває з організму шкідливі тіла, що гоїть рани, виповнюючи їх новим м'ясом, що йде, не вважаючи ні на що, посеред нечисти й смерті, до здоров'я, до постійного відновлення.

Він говорив з запалом, помітив це, гнівно махнув рукою й замовк. Тоді мати рішила заплакати; кілька дрібних сльозинок покотилося їй з очей. Вона знову заговорила про побоювання, що засмутили її старість, і вона теж благала його помиритися з богом, принаймні з пошани до сім'ї. Хіба вона не являла прикладу мужності? Хіба весь Плассан, квартал св. Марка, старий квартал і нове місто — хіба вони не ставилися з пошаною до її гордої покірності? Вона просила лише, щоб їй допомогли, вона вимагала від усіх своїх дітей такого зусилля, яке вона робила сама. Так вона згадувала приклад Ежена, великого чоловіка, що впав з такої високости і волів бути лише простим депутатом, борюючи до останнього зідхання колишній лад, славу якого він піддержував, за якого він був славний. Вона так само страшенно хвалила Аристида, що ніколи не тратив надії, і за нового ладу знову мав прекрасне становище, не вважаючи на несправедливу катастрофу, що була на короткий час поховала його під руїнами Універсального Союзу. А він, Паскаль, невже він один зостається осторонь, не зробить нічого, щоб вона вмерла спокійно, тішачись з остаточного тріумфу Ругонів? Він, такий розумний, такий ніжний, такий добрий! Це ж неможливо! Він піде до церкви цієї неділі і спалить ці мерзені папери, сама думка про які робить її хворою. Вона благала, приказувала, грозилась. Але він більше не відповідав, заспокоєний, непереможний в своїй великій терпимості. Він не хотів сперечатися, він надто добре знав її, щоб сподіватися переконати її і щоб наважитися сперечатися з нею про минуле.

— Ні! — скрикнула вона, почувуючи, що він непохитний, — ти не наш, я завжди це казала. Ти нас безчестиш.

Він вклонився.

— Мамо, ви подумайте і простите мене.

Цього дня Фелісіте пішла від нього, не тямлячи себе, і стрівши Мартину коло дому, біля платанів, вона вилила їй свою душу, не знаючи, що Паскаль, увійшовши у свою кімнату, де вікна були розкриті, чув усе. Вона висловила свою досаду, клялася за всяку

ціну заволодіти паперами й знищити їх, бо він не хотів добровільно пожертвувати ними. Але доктор остовпів, почувши, як Мартина, приглушеним голосом, заспокоювала її. Очевидно, вона була у змові, вона твердила, що треба подождати, не робити нічого притьмом, що панна й вона покладали до кінця довести діло з паном, не даючи йому ані години спокою. Вони поклялися, що поєднають його з богом, бо не можна, щоб така свята людина, як пан, був без віри. І обидві жінки говорили все тихше, скоро вони зашепотіли придушеним шепотом плетух і змовниць і він міг розібрати лише окремі слова, давані прикази, вживані заходи,—напад на його вільну особовість. Коли його мати, нарешті, пішла, він бачив, як вона, тоненька, мов дівчина, ішла своєю легкою ходою, дуже задоволена.

Паскаль почув себе цілком безсилим, в цілковитому одчаю. Він питав себе, навіщо боротися, коли всі, кого він любив, були проти нього. Ця Мартина, що була б кинулася в огонь на одно його слово і що тепер так зраджувала його для його добра! І Клотильда у згоді з цією служницею, змовляється з нею по кутках, користується її поміччю, щоб наставити на його лабеті! Тепер він зовсім самотній, круг нього самі зрадниці, навіть повітря, яким він дихає, отроєне. Ще оці дві, вони його любили, він, може, кінець-кінцем, їх би зм'ягчив; але коли він знав, що за ними й його мати, він зрозумів їхню завзятість, він не надіявся вже повернути їх до себе. Його, скромного чоловіка, що жив для науки, осторонь від жінок, не вважаючи на його палкість, його пригнічувала думка, що вони трое хочуть підбити його під свою волю. Він завжди відчував когонебудь з них за собою; коли він запирався у своїй кімнаті, він вгадував їх за стіною; вони переслідували його, він завжди боявся, що вони пограбують в його думку, якщо побачать її на дні його черепа, навіть перш ніж він зформулює її.

Це певно була доба Паскальового життя, коли він відчував себе найнещасливішим. Вічний стан оборони, в якому він мусів жити, ламав його; йому іноді здавалося, що ґрунт його дому усувається йому з-під ніг.

Тоді він дуже виразно почув жаль, що не оженився й не мав дитини. Чи він і сам боявся життя? Чи не був він покараний за свій егоїзм? Ця туга за дитиною іноді мучила його, тепер йому сльози стояли в очах, коли він на дорозі стривав дівчаток з ясними очима, що всміхалися йому. Розуміється в нього була Клотильда, але це була інша любов, зараз уся перейнята бурями, а не спокійна, безмежно тиха любов дитини, в якій він хотів би приспати своє наболіле серце. До того ж, чуючи, що наближається кінець його власного існування, він надто хотів продовжити його, хотів дитини, що жила б далі. Чим дужче він страждав, тим більш у своїй вірі в життя, найшов би він втіху, передавши це страждання у спадок. Він вважав себе вільним від фізіологічних вад сім'ї; але навіть думка, що спадковість іноді перескакує через одно покоління і що в його сина могли б з'явитися вади предків,— навіть ця думка не спиняла його; і цього невідомого сина він, не вважаючи на те, що старий пень був гнилий, не вважаючи на довгий ряд мерзеної рідні, все таки часом прагнув так, як прагнуть несподіваного успіху, рідкого щастя, такого подарунку долі, що втішає й робить багатим назавжди. Серце його, в якому інші прихильності захиталися, сходило кров'ю, бо для цього було вже запізно.

Одної душною ночі в кінці вересня Паскаль не міг спати. Він одчинив одно з вікон своєї кімнати; небо було чорне, десь далеко мала бути гроза, бо чути було безперестанний гуркіт грому. Він не міг добре розглядіти темні купи платанів, що, освітлені відблиском, моментами виступали з п'їтьми темнозеленою масою. Душа його була повна страшенної туги, він знову переживав останні тяжкі дні, повні свар, мук зрадженої людини і все дужчих підозріннів; нараз одна гадка гостро кольнула його, аж він затремтів. У своєму страхові, що його пограбують, він, нарешті, почав завжди носити при собі ключ од великої шафи. Але сьогодні після обіду, коли йому було дуже жарко, він скинув жилетку і от тепер він пригадав, що бачив, як Клотильда вішала її на гвіздок у залі. Раптом його охопив страх:

якщо вона почула ключ у кешені, вона його вкрала. Він кинувся до жилетки, яку допіру був кинув на стілець, перешукав усі кешені — ключа не було. Саме в цій хвилі його обкрадали, він це ясно відчув. Вибила друга година ранку; він, не вдягаючись, в саміх спідніх, в пантофлях на босоніж, в розхристаній нічній сорочці,—зразу сильно штовхнув двері і вскочив у залю з свічкою в руці.

— А, я знав це! — скрикнув він.— Злодійко, душогубко!

І справді, Клотильда була там, невдягнена, як і він, в пантофлях на босоніж, з голими литками, з голими руками й плечима, ледве прикрита сорочкою і коротенькою спідничиною. З обережності вона не взяла свічки, вона тільки одчинила віконницю одного вікна,—і їй було досить світла блискавок, що блискали раз-по-раз на півдні, якраз проти вікон, синюватим фосфоричним сяйвом. Стара широка шафа була відчинена навстяж. Клотильда вже встигла спорожнити верхню полицю, набираючи повні руки пачок і скидаючи їх на великий стіл, що стояв серед кімнати, де вони лежали безладною купою. Вона якраз, боячись, що не матиме часу спалити їх, гарячково в'язала їх паками, щоб заховати їх, а потім одправити до баби, коли зненацька полум'я свічки освітило її усю і вона скам'яніла вражена, готова до боротьби.

— Ти обкрадаєш мене і вбиваєш! — гнівно повторив Паскаль.

Вона ще держала в голих руках одну з пачок. Він хотів узяти її. Але вона стиснула її з усієї сили, завзята в своїм руйнуванні, не замішавшись і не каючись, немов би мала право на цю боротьбу. Тоді він, засліплений гнівом, як божевільний, кинувся на неї і почалася боротьба. Він охопив її роздягнену, жорстоко здавив її.

— Убий же мене! — прошепотіла вона.— Убий, або я все знищу!

Але він держав її, притиснувши до себе так сильно, що вона перестала дихати.

— Коли дитина краде, її карають!

Кілька крапель крові виступило коло плеча на її круглій руці, де була здряпнута ніжна, мов едwabна, шкура. І на одну мить він почув, яка вона—така задихана—божественна в своїй дівочій красі з ніжним тілом, з стрункими ногами, з округлими руками, з тонким станом і ніжною кріпкою шиєю,—що випустив її. Останнім зусиллям він вихопив у неї пачку паперів.

— І ти зараз же допоможеш мені поскладати їх знову туди нагору. Іди сюди, починай порядкувати їх на столі... Слухайся - лиш, чуєш!

— Так, учителю!

Вона підійшла до нього, стала йому помагати, усмирена, зламана цими чоловічими обіймами, що наче проникли в неї. Свічка ясно світилася серед темної ночі, освітлювала їх; далекий грім не переставав гуркотіти і в одчинене вікно біла луна блискавиць.

V.

Якусь хвилину Паскаль дививсь на свої папери, накидані без ладу цілою горою на довгим столі, що стояв серед робочої залі. В цій плутанині кілька окладин з дебелиого синього паперу порозгорталося і з них виглядали документи—листи, вирізки з часописів, документи на гербовому папері, писані замітки.

Він уже почав був, щоб впорядкувати папери, шукати імена, написані великими літерами на окладинах; коли, рішучо махнувши рукою, вийшов з тяжкої роздуми, в якій був досі. І, обернувшись до Клотильди, що дожидалась мовчки, бліда й нерухома:

— Слухай, я завжди забороняв тобі читати оці папери і знаю, ти слухалась мене... Так, я вагався. Не тому, що ти, як інші, несвідома дівчина, бо я дозволив тобі визнати все про чоловіка й жінку, а це, звичайно, погано тільки для поганих натур... Тільки нащо було тебе окунати надто рано в усю цю страшну людську правду? Отже, я щадив тебе від історії нашого роду,

яка єсть історія світова, цілого людства: багато злого, багато й доброго...

Він спинився, здавалось, укріпивсь в своїому рішенні, заспокоєний тепер і надзвичайно енергійний.

— Тобі двадцять п'ять літ, ти мушиш знати... До того, так жити далі не можна, ти з своїм мріями і сама живеш, і мене примушуєш жити в якомусь кошмарі. Я волю, щоб дійсність, хоч би й яка огидна, розкрилася перед нами. Може бути, що, вразивши тебе, вона тим зробить з тебе жінку, якою ти повинна бути... Ми разом знов упорядкуємо ці папери, перегортаємо й перечитаємо їх,— страшну науку життя!

Вона все стояла нерухома; він додав:

— Треба, щоб було видніше, засвіти й оті дві свічки, он там.

Йому схотілося ясного світла, йому хотілось би, щоб світило сліпуче сонце, на його думку, ще й свічки світили мало; він пішов у свою кімнату й виніс звідти двійчасті канделябри. Сім свічок палало. Обое вони, неодягнені,— він розхристаний, вона — з поплямованою кров'ю лівицею, з голою шиєю й руками,— навіть не бачили одне-одного. Недавно вибила друга година і ніхто з них не помічав часу: вони в цій жадабі знати не спали усю ніч, поза часом і місцем. Гроза все не переставала і все дужчала.

Клотильда ніколи не бачила, щоб очі в Паскаля світилася так гарячково. За останні тижні він знесилився, його душевні муки робили його іноді різким, не вважаючи на його миролюбну добрість. Але в ньому, здавалось, уставала безмежна ніжність, що вся трепетала братською жалістю, коли він спускався в сумну правду життя; і якимсь великим прощенням, чимсь дуже високим віяло від нього, що зневиннювало перед молодю дівчиною те, про що свідчили жахливі факти. Він цього хотів,— сказати все, щоб все вилічити. Чи не фатальна це еволюція, немигуча конечність — оця історія таких близьких їм істот?

Таке було життя і його треба було прожити. Певно, вона вийде з цього загартована, повна терпимости й мужности.

— Тебе настренчують проти мене,— знов почав він, — тебе примушують до поганих вчинків, а я хочу повернути тобі твоє сумління. Коли ти знатимеш, ти судитимеш і робитимеш... Ходи но сюди й читай зо мною.

Вона послухалась; проте, ці папери, про які баба говорила так гнівно, трохи лякали її; а разом з цим в неї прокидалася і все росла цікавість. І все таки, хоч і як вона була упокорена чоловічою властю, що допіру була придавила й зломила її, вона ще не здавалася. Чи не послухатись їй, чи не читати з ним? А хіба вона не зберегла права відмовитися або покоритися потім? вона дожидалась.

— Ну, хочеш?

— Так, учителю, хочу.

Спочатку він показав їй дерево родоводу Ругон-Макарів. Він звичайно не запирав його в шахві, а держав у бюркові у своїй кімнаті, де і взяв його, коли ходив по канделябри. Вже більш двадцяти років вів він його, записуючи і народження й смерті, одруження, важні сімейні події, розміщуючи в коротких замітках випадки, згідно з своєю теорією спадковости. Це був великий аркуш пожовклого паперу, протертій від часу на зломах, на якому сильними штрихами було намальоване це символічне дерево, розпростерті й розгалужені віти якого вирівнювалися у п'ять рядів широких листів; і кожен лист мав своє ім'я, на кожному дрібними літерами була написана якась біографія, якийсь випадок спадковости.

Радість ученого охопила доктора перед цією працею двадцяти років, де так ясно, так повно було показано закон спадковости, встановлений ним.

— От дивись, дівчинко! Ти знаєш з цього досить багато, ти переписувала досить моїх рукописів, щоб зрозуміти... Чи ж не гарна така цільність, такий викінчений і повний документ без єдиного пропуску? Можна б сказати, що це кабінетний дослід, задана задача, рішена на чорній дошці... Бачиш, ось, унизу, стовбур, спільний пень, тітка Діда. Далі від нього йдуть вітки: законна, П'єр Ругон, і дві незаконні — Урсула Макар

і Антуан Макар. Далі підіймаються нові віти, розгалужуються: з одного боку, Максим, Клотильда й Віктор, трое Сакарових дітей, і Анжеліка, дочка Сидонії Ругон; з другого, Поліна, дочка Лізи Макар, і Клод, Жак, Етьєн, Анна — четверо дітей Жервези, її сестри. Ось, на кінці, Жан, їхній брат. А ось тут, посередині — помічаєш? — те, що я називаю вузлом, — парост законний і незаконний злучаються в особах Марти Ругон і її брата упервих, Франсуа Муре, щоб породити три нові вітки, Октава, Сержа й Дезіре Муре; крім того, є ще від Урсули і капелюшника Муре — Сільвер, трагічну смерть якого ти знаєш, Елена і її дочка Жанна. Нарешті, ось, зовсім угорі, останні віточки, син твого брата Максима, наш бідний Шарль, і двоє інших, померлих, малими — Жак-Луї, син Клода Лантьє, і Луїзе, син Анни Купо... всі п'ять поколінь, це людське дерево, що вже п'ять весен, п'ять людських весен, пускало парости під натиском хвиль соків вічного життя!

— І я повторюю тобі, що все тут є. Дивись но, по прямій спадковості, перевага матері: Сільвер, Ліза, Дезіре, Жак, Луїзе й ти сама; перевага батька: Сидонія, Франсуа, Жервеза, Октав, Жак-Луї. Далі ось три випадки змішання: через злучення: Урсула, Аристид, Анна, Віктор; через розсіяння: Максим, Серж, Етьєн; через злиття: Антуан, Ежен, Клод. Я мусів навіть одзначити четвертий випадок, дуже важкий, змішання — рівноважний: П'єр і Поліна. І відмінки теж усталюються, перевага материних властивостей, напр., часто йде поряд із фізичною подібністю до батька, або навпаки. Так само, як в змішанні переважає фізично й морально то один, то другий чинник, залежно від обставин... Далі, ось спадковість непряма, бічна: я маю тільки один встановлений приклад її, це — вражаюча фізична подібність Октава Муре до свого дядька, Ежена Ругона. В мене є теж лише один приклад спадковості впливової: Анна, дочка Жервези і Купо, була дивно подібна, надто змалку, до Лантьє, першого коханця своєї матері, наче він напоїв її собою назавжди... Але на що я дуже багатий, так це на спадковість поворотну: три найкращі

випадки: Марта, Жанна і Шарль, які подібні до Діди так, що тут подібність перескакує через одно, два, три покоління. Явисько, звичайно, виключне, бо я не вірю зовсім в атавізм; мені здається, що нові елементи, внесені подружжям, випадки і безмежна різноманітність змішання повинні дуже швидко стерти особні риси, так що індивідуум дійде до загального типу. Остається ще вродженість: Елена, Жан, Анжеліка. Це сполучення — сполучення хемічне, де фізичні й моральні властивості батьків змішуються так, що нічого їхнього, здається, немає в новій істоті.

Настала тиша. Клотильда, слухала його з великою увагою, бажаючи зрозуміти. А він, не одводячи очей од дерева, був весь охоплений потребою судити справедливо про свою працю. Він поволі говорив далі, неначе сам до себе:

— Так, це остільки ж науково, оскільки можливо... Я записував сюди лише членів сім'ї, а я мусів би уділити рівну увагу подружжям, батькам і матерям, що прийшли з сторони і чия кров домішалася до нашої і відтоді змінила її. Я, правда, уложив математичне дерево, де з покоління в покоління дитина одідичує по половині від батька й від матері; так що Шарль, наприклад, дістав лише одну двадцяту від тітки Діде: а це абсурд, бо фізична подібність їх цілковита. Отже, я думав, що досить згадати елементи, що прийшли з сторони, беручи до уваги шлюби і новий чинник, що вони приносили кожен раз. Ах, ці науки, що допіру повстають, науки, де гіпотеза лепече і де панує уява,—ці науки в однаковій мірі царина як поетів, так і вчених. Поети йдуть, як піонери, як авангард, і часто вони знаходять нові країни, вказують майбутні рішення. Їм належить терен між дізнаною істиною і невідомим, звідки вирветься істина завтрашнього дня... Яку величезну фреску можна б намалювати, яку колосальну людську комедію й трагедію можна б написати на тему спадковості, що є власне Буття родів, суспільств і світу.

З поглядом непевно блукаючим він слідив за своєю думкою, він заплутався. Але різким рухом повернувшись до паперів і одкинувши набік Дерево, він сказав:

— Ми зараз повернемося до нього, бо для того, що ти зрозуміла тепер, треба, щоб події розгорталися і ти побачила в дії всіх дієвих осіб, написаних тут просто в коротких замітках... Я називатиму пачки, а ти мені їх подаватимеш одну по одній; і я тоді показуватиму й розказуватиму, що є в кожній з них, перш ніж класти їх назад у шафу, на полицю... Я буду додержуватися не абеткового порядку, але порядку самих подій. Я вже давно хотів їх отак упорядкувати... Ну, шукай імена на окладинках. Насамперед тітка Діда.

В цій хвилі хмари, що палали грозою на обрії, зачепили краєм і Сулеяду і розлилися над домом зливою. Але вони навіть не зачинили вікна. Вони не чули, як гуркоче грім, ані як злива невинно хлеще по даху. Вона подала йому пачку, на якій величезними літерами було написано ім'я тітки Діди, він вийняв з неї різні папери, старі замітки, що позбирав, і почав їх читати.

— Дай мені П'єра Ругона... Дай Урсулу Макар... Дай Антуана Макара...

Вона мовчки робила, що їй казано; серце її стискалося од того, що вона почула. А пачки проходили одна за одною, розкривали свої документи і поверталися знову у шафу.

Насамперед йшла Аделаїда Фук, велика причинна дівчина — перше нервово ушкодження. Вона породила законну вітку — П'єра Ругона і дві вітки незаконні — Урсулу й Антуана Макарів, цілу цю буржуазну й криваву трагедію, що відігралася під час державного перевороту у грудні 1851 р.: Ругони, П'єр і Фелісите, врятували лад у Плассані, заплямували Сільвестровою кров'ю початок своєї кар'єри; тоді як зістаріла Аделаїда, нещасна тітка Діда, сиділа у Тюлеті, як привид покути й сподівання. Далі — несила жадоба різного роду: найдужча жадоба влади в Ежена Ругона, великого чоловіка, орла сім'ї, пихатого, що не мав низьких інтересів, любив владу ради влади, завойовував Париж в старих чоботах з авантюристами майбутньої Імперії. Цей Ежен з голови Державної Ради став міністром в міністерстві, утворенім його бандою, зголоднілою юрбою прибічників, що підтримували й визискували його;

на один момент був побіждений жінкою, прекрасною Клориндою, якої він божевільно жадав; та він справді був такий сильний, в йому горіла така потреба панування, що він знов ціною неслави цілого свого життя здобув владу, простуючи побіденно до віце-імператорства. В Аристида Сакара — жадоба грубих втіх, грошей, жінок, розкошів; ця непогамована жага, — скоро настала легка нажива — кинула його у вир скаженої спекуляції, що бурею шаліла в місті, ламаючи його з усіх боків і будуючи наново, коли за які півроку повставали незмірні багатства, що марнувалися і виростали знову. В цьому переситі золотом, яке все дужче п'янило його, він дійшов до того, що не встигло ще охолонути жіночине, Анжелініне, тіло, — він продав своє ім'я за перші, необхідні йому, сто тисяч франків, оженившись з Рене, а пізніш, під час грошової кризи, терпів кровоміство, заплющаючи очі на кохання свого сина Максима з своєю другою жінкою, коли Париж горів вогнями гучних бенкетів. І той самий Сакар, кілька років по тому, пустив величезну мільйонову машину — Універсальний Банк; Сакар, завжди непереможний, Сакар, що виріс, піднісся до розуму й сміливості великого фінансиста, свідомого жорстокої і цивілізаторської ролі грошей, який сточував на біржі бої, вигравав і програвав їх, як Наполеон при Австерліці і Ватерлоо, руйнуючи цими катастрофами силу-силенну бідолашного люду; той Сакар, який кинув на невідомі злочини свого незаконного сина Віктора, що втік темної ночі; той Сакар, якого з ласки байдуже несправедливої природи, десь, в нагороду за його гидке життя, кохала чарівна пані Кароліна. А ось тут велична непорочна лілея зросла в цьому гноеві. Сидонія Ругон, спільниця свого брата, Сакара, посередниця в багатьох підозрілих ділах, породила від невідомого батька чисту й божественну Анжеліку, маленьку гаптарку, що своїми пальцями феї гаптувала золотом на ризах мрії про свого коханого принца, що остільки перенеслася в товариство святих, так мало надавалася до грубої дійсності, що сподобилась ласки вмерти з кохання в день свого весілля під першим поцілунком Фелісьєна Готкера, коли дзвонили в усі дзвони,

вітаючи її по шлюбі. Далі утворився вузол двох віток, законної й незаконної, Марта Ругон вийшла за свого брата упервих, Франсуа Муре,—тихе подружжя, що по волі роз'єднувалося і закінчилося найтяжчою катастрофою; тиху й сумну жінку захопила, зім'яла, роздавила велика машина війни, знятої на завоювання міста; трое її дітей наче вирвано в неї, і вона віддала усе, навіть серце, під тяжку руку абата Фояса, і Ругони врятували вдруге Плассан, коли вона конала в заграві пожару, де її чоловік, ошалілий від запеклої люті й мстивости, згорів разом із священником. З трьох дітей Октав Муре був смілий завойовник, ясний розум, що наважився змагатися з жінками за панування над Парижем; впав цілком у буржуазну розпусту, пройшов жахливу школу любашности, покидаючи з примхи одну коханку, щоб узяти ласкаво другу, вихиливши повний келех адьюльтеру. На щастя, він все таки зостався діяльним, робучим і бойцем, потроху вибився, і навіть виріс, вирвавшись з цього багнища гнилого світу, що вже починав тріщати. І цей Октав Муре побідно перевернув велику торгівлю, знищив дрібні статечні крамниці старої торгівлі, поставив серед кипучого Парижу величезний палац спокуси, залитий світлом люстр, повний оксамитів, шовків, корунок; експлоатуючи жіноцтво, придбав королівське багатство; ставився до жіноцтва з поблажливою погордою, поки його одного дня не покорила дівчина-местниця, простенька, скромна Деніза; він, не тямлячи себе, лежав у її ніг, поки вона не зласкавилась над ним, вона, така бідна, і не вийшла за нього в апотеоз його Лувру, під зливою золота. Зоставалося ще двоє дітей—Серж Муре й Дезіре Муре, ця невинна й здорова, як молоде щасливе звіря; той—витончений і містичний, став священником через свою родову нервову хворобу; він повторив адамову історію в легендарному Параду, віродився в коханні Альбіни, щоб мати її і втратити, на лоні великої природи-спільниці; знову почав через церкву вічну війну з життям, намагаючись убити в собі стать, і кинув, як священник, грудку землі на Альбінину труну, саме в той час, коли Дезіре, ніжна приятелька тварин, трепетала радістю серед свого

плодючого царства звірят. Далі розкривався проступок тихого й трагічного життя. Елена Муре скромно жила з своєю дочкою Жанною, на горі в Пассі, що виситься над Парижем, цим безмежним і безоднім людським океаном, перед яким відогралася ця сумна історія,— нагла пристрасть Елени до перехожого, до лікаря, покликаного випадково уночі до її хворої дочки, хвороблива Жаннина ревність закоханої, що інстинктивно змагається з коханням за свою матір, таку вже змучену скорбною любов'ю, що вмерла від свого проступку,— страшна розплата за єдину за ціле скромне життя годину жаги; бідна мила покійниця, що залишилася самотна на горі, під кипарисами мовчазного кладовища, перед вічним Парижем. Лізою Макар починається незаконна вітка, свіжа й кріпка в ній; вона репрезентувала гаразд черева, коли, всміхалася, сидячи в світлому переднику на порозі дома, простих, що живуть інстинктами, людей, ледве вийшовши з первісної дикости, вся ця людська грязь на великій землі, що сама тільки й безсмертна, мати, з чийого надра виходять і в чие надро повертаються, яку люблять аж до злочину, яка безперестанно поновлює життя для своєї невідомої мети, навіть з нікчемністю й мерзенністю істот. Цей таки Жан, овдовівши і пішовши, тільки спалахнула війна, знову в салдати, приніс з собою невичерпний запас, силу вічного оновлення, що береже земля. Жана, найслухнянішого, найпевнішого салдата останнього перевороту, підхопила страшенна фатальна буря, що од границі до Седану змітала імперію і загрожувала знести батьківщину. Цей Жан, скромний, розважний, непохитний в своїх надіях, з братською ніжністю любив свого товариша Мориса, недоумкуватого сина буржуазії, рокованого бути покутною жертвою, і плакав кривавими сльозами, коли неблаганна доля судила йому самому одтяти цей ушкоджений член; а після всього, після разураних поразок, жахливої громадянської війни, по страті провінцій, мільярдів, що треба сплатити,— знов в дорогу— назад до землі, що дожидалася його, до великого й тяжкого діла— оновити усю Францію.

Паскаль замовк. Клотильда подавала йому одну

за одною усі пачки, він їх усіх поперегортав, порозбирав, поскладав знов і поклав назад на верхню полицю у шафу. Він задихався, знесилений, перелинувши отак через ціле людство; тим часом молода дівчина, мовчазна, нерухома, приголомшена цим розливом потоку життя, все ще ждала, не годна ні думати, ані судити. Гроза все бушувала над чорним полем і злива лила без кінця. Грім вдарив в якесь дерево поблизу з страшеним грохотом. Свічки замиготіли од вітру, що задув у розчинене вікно.

— Ах,—знову почав він, показуючи на пачки:—це—світ, це—суспільство і цивілізація, тут—ціле життя з своїми добрими й злими проявами, в огні, що перетоплює все... Так, наш рід міг би тепер бути зразком для науки, що має надію колись встановити математично-точні закони нервових хвороб і хвороб крові, які проявляються в роді в наслідок первісного органічного ушкодження, і які зумовлюють, залежно від оточення, у кожного індивідуума цього роду його чуття, бажання, пристрасті, всі прояви людські, природні й інстинктовні, витвори яких звуться цнотами або нецнотами. Історія нашого роду, це—історичний документ, бо вона оповідає про другу імперію, про державний Седанський переворот, бо наш рід вийшов з народу, розсіявся по всьому сучасному суспільству, члени його посіли різні становиська, захоплені безмірною жадоббю, цим надто можним імпульсом, що мов бичем жене нижні кляси до посідання, до якого вони йдуть через суспільне тіло. Рід наш, як я казав, походить з Плассану; і от ми знов у Плассані.

Він знов замовк, задума гальмувала його слова.

— Яку страшенну масу переворушено, скільки пригодмих або жахливих, скільки радости, скільки страждання накидано тут, в цій величезній купі фактів!.. Тут сама історія, імперія, ґрунтована на крові, спочатку тріюмфуюча й деспотична, що завойовувала бунтівничі міста, далі поволі дезорганізувалась і впала в крові, в такому морі крові, що мало не втопила цілу націю... Тут і соціяльні нариси, дрібна й велика торгівля, проституція, злочини, земля, гроші, буржуазія, народ, що гние в клоаках передмістів, що повстає у великих про-

мислових центрах, ввесь цей все дужчий натиск владного соціалізму, який народжує новий вік... Є й прості нариси людського життя, інтимні сторінки, історії кохання, боротьба розуму й серця з несправедливою природою, зойки тих, що падають під надсильним тягарем життя, крик доброти, що перемігши біль, жертвує собою... Є фантазія, буяння уяви поза межами реальності, пишні сади, що цвітуть літо й зиму, собори з містецькими коштовними шпильями, чарівні райські казки, ідеальна ніжність, що підноситься в поцілункові до неба... Тут усе — найкраще й найгірше, підле й високе, квіти, грязь, ридання, сміх, це — безконечний потік життя, що несе людство.

І він знов узяв з столу генеалогічне Дерево, розгорнув його, знов почав водити по ньому пальцем, лічучи тепер тих членів сім'ї, що ще були живі. Ежен Ругон, колишне величчя, був у Палаті свідком і холоднокровним оборонцем старого світу, знесеного переворотом. Аристид Сакар, перебравшись в нову шкуру, устав на ноги республіканцем, шефом великого часопису, знову наживаючи мільйони; тим часом його син, Максим, проїдав свою ренту, в своєму невеличкому домі на вулиці Буа-де-Булонь, коректний і обережний, під загрозою страшної хвороби; другий його син, Віктор, і зовсім не повертався, блукаючи десь у пітьмі злочину, уйшовши каторги, кинутий світом на карне невідоме. Сидонія Ругон, що на довгий час була зникла, тепер, втомлена темними ділами, стала сувора, як черниця, і укрилася в якомусь благодійному закладові, фундованому, щоб помагати виходити заміж дівчатам-матерям, де зробилася скарбівничкою. Октаву Муре, власникові великих крамниць „Дамське щастя“, величезне багатство якого все росло, в кінці зими жінка привела другу дитину. Жінку свою, Денізу Бодю, він кохав безмежно, хоч і почав знову трохи гуляти. Абат Муре, священник в Сент-Евтропі, в глибині болотяного межигір'я, жив там, мов у затворі, із своєю сестрою Дезіре; він найсмирненніше відмовлявся прийняти від єпископа якесь підвищення і дожидався смерти, як святий, що відкидає всякі ліки, хоч в його й починалися

сухоти. Елена Муре жила дуже щасливо, далеко від усіх, її новий чоловік пан Рамбо, ревне кохав її; вони жили в своєму маленькому маєткові коло Марселя, на березі моря; від другого чоловіка в неї не було дітей. Поліна Кеню усе жила в Боневілі, на другому кінці Франції, коло океану, тепер, після смерти дядька Шанто, сама з малим Полем,—поклавши не виходити заміж і цілком присвятити себе синові свого брата упервих Лазаря, що овдовівши, подавсь до Америки шукати щастя. Етьєн Лантьє, повернувшись до Парижу після страйку в Монсу, скомпромітував себе пізніш у повстанні Комуни, ідеї якої завзято боронив; його засуджено на смерть, потому помилувано й заслано, так що зараз він був у Нумеї; казали навіть, що він там зразу й оженився й мав вже дитину, тільки не знали напевне — хлопця чи дівчину. Врешті, Жан Макар, демобілізований після кривавого тижня, повернувся й оселився коло Плассану, у Валькейра, де йому пощастило оженитися із здоровою дівчиною, Меланією Віаль, дочкою єдиначкою заможного селянина, землями якого він управляв. Його жінка, заваготівши з першої ночі, привела в травні хлопця і через два місяці знову була вагітна. Це був один з випадків тої надзвичайної плодючости, що не дає матерям часу вигодовувати своїх дітей.

— Так, справді,—сказав він півголосно,—роди вироджуються. Ось тут справжнє вичерпання, швидкий занепад, так неначе наші родичі в своїй жадобі втіхи, в жадібному задоволенні своїх апетитів згоріли занадто швидко. Луїза помирає ще в колисці; Жак-Луї, напів недоумний, гине від нервової хвороби; Віктор повернувся в дикий стан і блукає хто й зна в якій темряві; наш бідний Шарль, такий гарний і такий крихкотілий,—це все останні віти Дерева, останні бліді гілочки, до яких, здається, не змогли піднятися сильні соки великих вітів. Червак був у стовбурі, тепер він у плоді й жере його... Та ніколи не треба тратити надії, родини, це — вічне повстання. Вони йдуть в глибину поза спільного предка, крізь незміримі верстви рас, що жили колись, аж до першої істоти; і вони ростимуть без

кінця, вони множитимуться, розгалужуватимуться без кінця в далені прийдешніх віків... Поглянь на наше Дерево: воно нараховує тільки п'ять поколінів, воно не має навіть ваги травинки серед лісу людства, величезного й темного, народи якого, це — великі столітні дуби. Тільки подумай про величезне коріння, що охоплює усю землю, подумай про те листя, що безперестанку розвивається вгорі, змішуючись з іншим листям, про море верховіття, що невпинно хвилює під вічним запліднюючим подихом життя... Отже, надія тут у щоденному поновленні раси новою кров'ю, що домішується до неї з сторони. Кожен шлюб приносить інші елементи, добрі чи недобрі, які мають в усякому разі запобігати математичній і прогресивній дегенерації. Проломи залатані, пороки згладжуються і через кілька поколінь настає неминуча рівновага і, кінець-кінцем, виходить середня людина, безмежне людство, уперте в своїй таємничій роботі, в простуванні до невідомої мети.

Він спинився й глибоко зідхнув.

— О, наш рід, що буде з його, до якої істоти дійде він врешті?

І він говорив далі, не покладаючи більш надій на представників старших поколінь, класифікувавши їх, знаючи, на що вони були здатні, але повний живої цікавості до малих ще дітей. Він написав був до одного колеги в Нумеї, прохаючи подати йому точні відомості про Етьєнову жінку й про дитину, яку вона ніби то привела; він не дістав жадної відповіді й навіть боявся, щоб Дерево не лишилося з цього боку неповне. Він мав більше відомостей про дітей Октава Муре, з яким листувався: дівчинка зосталася кволою, ненадійною, а хлоп'я, що пішло в матір, росло прекрасно. Але найбільшу надію він покладав на Жанових дітей, первак якого, здорове хлоп'я, немов приніс відновлення, молоду силу родів, що підкріпляються від землі. Він їздив часом до Валькейра й повертався щасливий, побачивши цей куточок плодючості, цього спокійного й розсудливого батька, завжди коло своєї землі, цю веселу й просту матір з широким лоном, що могло б

нести цілий світ. Хто знає, звідки поросте здорова галузь? Може, сподіваний мудрий, сильний зародиться тут. Найгірше для краси його Дерева було те, що ці хлоп'ятка й дівчатка були ще такі малі, що він не міг клясифікувати їх. І в голосі його чулася умиленність над цією надією будучини, над цими білявими голівками і невисловлений жаль над своїм безшлюб'ям.

Паскаль все розглядав Дерево, розгорнене перед ним, і скрикнув:

— А проте, воно повне й ясне, глянь лиш!.. Повторяю тобі, усі випадки спадковости є тут. Я мусів, щоб потвердити свою теорію, тільки базувати її на сукупності цих фактів. Врешті, що тут дивне, так це те, що тут просто тобі на живі очі бачиш, як створіння, що походять від того самого пня, можуть здаватися цілком різними, будучи тільки логічними відмінами спільних предків. Стовбур пояснює віти, а вони пояснюють листя. У твого батька Сакара і в твого дядька Ежена Ругона, таких протилежних темпераментом і життям, та сама рушійна сила породила непогамовну жадобу одного й високу честолюбність другого. Анжеліка, ця чиста лілея, вся — порив, що робить містиків або ж залюбчивих, залежно від оточення, — родиться від нечистої Сидонії. Трое дітей Муре несе тотожній подих, роблячи в розважного Октава мільйонера, продавця ганчірок, з віруючого Сержа — бідного сільського священика, з недоумкуватої Дезіре — гарну щасливу дівчину. З дітьми ж Жервези приклад ще дужче вражаючий: невроз переходить, і Нана продає себе, Етьєн бунтує, Жак убиває, Клод має талант; тим часом Поліна, їхня сестра упервих, по цій лінії, це — побідна цнота, та, що бореться й офірує собою... Це спадковість, саме життя, що робить недоумків, божевільних, злочинців і великих людей. Клітинки руйнуються, на їхнє місце стають інші, і замість геніальної або ж просто порядної людини, виходить пройди-світ або буйний безумний. А людський потік все котиться й котиться, несучи все із собою!

Далі, з новим розмахом думки:

— А тваринне царство, звіря, що страждає й любить,

що немов шкиц людини, все це братерське звіринне царство, що живе нашим життям!.. Так, я хотів би вмістити його в ковчег, дати йому його місце серед нашого роду, показати, як воно завжди помішане з нами, доповнюючи наше існування. Я знав кішок, присутність яких надавала таємничих чар домові, собак, яких страшенно люблено, оплакувано їхню смерть, що повивала серце невітшною жалобою. Я знав кіз, корів, ослів надзвичайного значіння, особовість яких грала таку роллю, що про це слід би написати історію... Та от хоч би й наш Боном, наш бідний старий кінь, що служив нам протягом чверти віку, чи тобі не здається, що він помішав свою кров із нашою і що тепер він належить до нашої родини? Ми змінили його, як і він сам трохи вплинув на нас і ми, кінець-кінцем, стаємо подібними одно до одного; і це настільки правда, що тепер, коли я бачу його напівсонного, з ногами, зведеними ревматизмом, я цілую його в обидві щоки, наче бідного старого родича, що на моїй опіці... А звіринне царство, усе, що рухається, і все, що лементує, нижче людини, яку силу симпатії треба б віддати йому в історії життя!

Це був останній крик, в якому Паскаль вилив свою палку любов до буття. Він потроху захопився і голосно визнав свою віру в повсякчасну й побідну роботу живої природи. І Клотильда, що досі мовчала, уся бліда од цієї зливи фактів, що впала на неї, нарешті, розкрила уста, щоб спитати:

— Добре, вчителю, і я тут?

Вона, поклала тоненький палець на лист Дерева, де побачила написане своє ім'я. Він усе обминав цей лист, а вона домагалася.

— Так що ж я таке?.. з якої причини ти не прочитав мені мого документу?

Момент він був німий, неначе здивований її питанням.

— З якої причини? та ні з якої... Правда, мені нічого від тебе ховати... Бачиш, що тут написано: „Клотильда, народилася року 1847-го, перевага материна. Спадковість поворотна з моральною й фізичною перевагою по матері“... Нічого не може бути ясніш. Мати

передала це тобі, в тебе її добрий апетит, і так само багато її кокетства, часом — її необачности, її покірливости. Так, ти надто жінка, як і вона, сама того не свідома; я хочу сказати, що ти любиш бути любленою. Між іншим, твоя мати дуже любила читати романи, це була химерниця, що страшенно любила лежати цілісінький день, мріючи над книжкою. Вона до нестями любила слухати історії, що розповідають няньки, казала ворожити собі на карти, питала сомнамбул; я завжди думав, що твоє захоплення таємницею, твоє турбування за невідоме походять звідси. Та що остаточно формує тебе, родить в тобі двоїстість, це вплив твого діда коменданта Сікардо. Я знав його, він не був орлом, та був принаймні дуже правдивий і енергійний. Без нього, одверто кажучи, ти, я думаю, була б не багато варт, бо інші впливи зовсім недобрі. Він дав тобі краще з твоєї істоти, сміливість боротися, гордість і щирість.

Вона слухала його уважно і злегка кивнула головою, показуючи, що це так і є, що вона не ображена, хоч уста її трохи й тремтіли від страждання, коли вона знала ці нові подробиці про своїх, про матір.

— Ну, добре,— сказала вона,— а ти, вчителю?

На цей раз він не вагався.

— О, я! — скрикнув він,— але навіщо говорити про мене? я не цього роду!.. Бачиш, що тут написано: „Паскаль, народився року 1813-го. Вродженість. Комбінація, де змішуються фізичні й моральні властивості батьків так, що здається, від них нічого не знайти в новій істоті“... Моя мати досить часто повторяла мені це, що я не їхнього роду, що хто й зна, в кого я вдався!

І це вирвалось в нього з полегшенням, з мимовольною радістю.

— Люди в цьому ніколи не миляться. Чи ти чула коли, щоб мене в місті звали Паскаль Ругон? Ні! Усі завжди кажуть доктор Паскаль, та й годі. Це тому, що я відмінний від їх... Може, це зовсім не ніжно, але я дуже радий цьому, бо, справді, буває надто тяжка спадковість. Хоч я й дуже люблю їх усіх, та, проте,

моє серце радісно б'ється почувуючи, що я не такий, як вони, відмінний, не маю з ними нічого спільного. Не бути таким, не бути таким, боже мій! Це подих чистого повітря, це те, що дає мені мужність мати їх усіх отут, оголити їх у цих документах і по цьому ще мати мужність жити!

Врешті, він замовк. Стало тихо. Дощ перестав, гроза стихала, грім гримів все далі й далі, а з поля, ще чорного, освіженого, віяло у відчинене вікно чудовим запахом вогкої землі. В тихому тепер повітрі свічки догорали високим спокійним полум'ям.

— Ах! — сказала просто Клотильда з рухом пригноблености, — що робити?

Вона кричала це з сумом одної ночі на току: життя гидке, як його було жити спокійно й щасливо? Наука кидала жахливе світло на світ, аналіза заглиблювалася в усі людські болячки, щоб виявити їхній жах. І ось він тільки но говорив ще жорстокіш, ще дужчою зробив її огиду до істот і речей, кинувши навіть і рід її нагим на арену. Брудний потік котився перед нею протягом майже трьох годин, і це було найгірше відкриття, несподівана й жахлива правда про своїх, про дорогі істоти, кого вона повинна любити. Її батько виріс грошевими злочинами, її брат — кровомісник, її баба безсумлінна, вкрита кров'ю праведних, інші — майже всі з вадами, п'яниці, порочні, вбивці, потворний цвіт людського дерева. Удар був такий грубий, що вона стерялася, болісно вражена, взнавши все життя в такий спосіб і враз. І проте, цю лекцію, навіть і насильну, немов зневиннювало щось велике й добре, подих глибокої людяности, якою вона була пройнята з початку до кінця. Нічого лихого їй від того не сталося, їй здавалося, що її б'є жорстокий морський вітер, борвій, з-під якого виходять з грудьми розширеними й здоровими. Він усе сказав, говорячи свobodно навіть про свою матір, завжди заховаючи зглядом неї свою вибачливість вченого, що не судить фактів. Усе сказати, щоб усе знати, щоб все вилічити — хіба не кричав він про це чудової літньої ночі? Самий надмір того, що він оповів їй, вразив її, засліпив

надто ясным світлом, але вона, врешті, зрозуміла його, призналася собі, що тут він розпочинав велике діло. Не вважаючи ні на що, це був крик здоров'я, надії на будучину. Він говорив, як доброчинець, котрий, раз що вже спадковість творить світ, хоче пізнати її закони, щоб розпорятися нею й переробити світ на щасливий.

А крім того, хіба в цій річці, що розлилася, бо він підняв у ній всі заставки, був самий тільки бруд? Скільки пройшло золота, помішаного з побережною травою й квітами! Сотні створіннів ще проходили перед нею і вона все бачила обличчя, повні чарів і доброти, делікатні профілі молодих дівчат, ясну красу жінок. Уся пристрасть сходила тут кров'ю, серце розкривалося в ніжних поривах. Їх було багато, усіх цих Жанн, Анжелік, Полін, Март, Жервез, Елен. Від них і від інших, навіть від менш добрих, навіть від жахливих чоловіків, найгірших з усіх, віяло братерською людяністю. Вона й відчула саме оцей подих, цей потік широкої симпатії, що він уклав в цю точну лекцію вченого. Він ніби зовсім не був зворушений, він держався безособово, як демонстратор, але в глибині серця яка скорбна добрість, яка гарячка прихильности, яке віддання усієї своєї істоти для щастя інших. Уся його праця, так математично збудована, була пройнята цим болісним братерством аж до найбільш кривавої іронії. Чи не говорив він їй про звірята, як старший брат усіх нещасних, що страждають? страждання його обурювало до нестями, і гнів його був тільки гнів надто високої мрії, він ставав грубим тільки в своїй зненависті до штучного й скороминушого, мріючи працювати не для скромного суспільства одного моменту, а для цілого людства, в усі значні часи його історії. Може якраз оце обурення проти сучасної банальности і примусило його кинути зухвалий визов своїми теоріями й прикладенням їх. І діло лишалося чоловіколюбне, вщерть повне рясних сліз істот і речей.

Проте, хіба це не було життя? Немає абсолютного зла. Людина ніколи не буває поганою для всіх, завжди є хтось, для кого — вона щастя. Так, що коли не дивитися

з погляду поодинокого життя, кінець-кінцем, починаєш розуміти корисність кожної істоти. Ті, що вірять в бога, мусять сказати собі, що, коли їхній бог не побиває злих, то це тому, що він бачить загальний хід свого твору й не може входити в подробиці. Скінчена робота починається знову і загаль живих істот все таки зостається гідний подиву своєю мужністю й працею; і любов до життя охоплює все. Ця велетенська праця людей, ця упертість життя, це — їхне прощення й спасіння. Отже, з високої високости очі бачили тільки цю повсякчасну боротьбу і багато доброго все таки, хоч було багато й злого. Уставало всепрощення, прощалося все, лишалася сама безмежна жалість і палке милосердя. Це була певна гавань для тих, що втратили віру в догми, що хотіли б зрозуміти, навіщо вони живуть серед явно неправедного світу. Треба жити ради самого життя, ради того, щоб покласти й свій камінь на далеку й таємну справу, і єдиний можливий мир на землі — у радості цього зробленого зусилля.

Минула ще година. Ціла ніч пройшла в цій страшній лекції про життя, і ні Паскаль, ні Клотильда не помічали ні місця, ні часу. Він, перетомлений вже кілька тижнів, знесилений своїм життям, повним підозріння й суму, нервово здригнувся, немов прокинувшись раптом.

— Ну, ти знаєш усе, чи чуєш ти своє серце сильним, пройнятим правдою, повним прощення й надії. Чи ти зо мною?

Та вона все тремтіла від страшного морального шоку, від якого не могла отямитись. Всі старі вірування перевернулися в ній, вона так поступила до нового світу, що вона не наважувалася питати себе, робити висновки. Вона почувала тепер, що її захопила всемогутність правди. Вона зазнавала її, та не була переконана.

— Вчителю,— пролепетала вона,— вчителю...

Хвилину вони дивилися одно одному в лице. Світало, напрочуд чиста зоря вставала на ясному небі, змитому грозою. Ані хмаринки не було на блідій, трохи

порожовілій, блакиті. За вікном весело прокидалася вся вогка країна, тим часом як свічки догорали, бліднучи у все дужчому ранковому світлі.

— Відповідж мені, ти все ще хочеш усе знищити тут, усе спалити?... Чи ти зо мною, цілком зо мною?

В цій хвилі він думав, що вона, плачучи, кинеться йому на шию. Здавалося, несподіваний порив штовхнув її. Та вони побачили, що вони напів-роздягнені. Вона, що доти цього не помічала, нараз побачила, що вона в самій спідній спідниці, з голими руками й плечима, ледве прикритими розплетеним волоссям; і там, коло лівого плеча, опустивши очі, вона знову побачила кілька крапель крові, синець, що зробив він, грубо стиснувши її, коли боровся з нею, щоб покорити її. Тут вона надзвичайно змішалася, переконана, що буде переможена, немов би через ті обійми він став її паном цілком і назавжди. Це почуття росло, наповняло її й мимо її волі тягло її, охоплену непереможною потребою здатися.

Раптом Клотильда випрямилась, вона хотіла подумати. Вона прикрила голими руками голі груди, уся зашарівшись у приливі соромливості, і кинулась тікати, струнка й прекрасна в божественому пориві.

— Учителю, учителю, лиши мене... Я подивлюся...

З легкістю стривоженої дівки вона, як вже колись, сховалася в свою кімнату. Він почув, як вона швидко двічі повернула ключ у дверях. Він зостався сам. Він питав сам себе, охоплений раптом безмежним смутком, чи мав він рацію сказати все, чи зійде правда в цій дорогій, коханій істоті, чи виросте колись у жниво щастя.

VI.

Минали дні. Жовтень спочатку був чудовий, жарка осінь, жагуче літо у повній достиглості, без єдиної хмарки на небі. Далі година зіпсувалася, почалися страшні вітри, остання гроза порила потоками схили. І в понурому домі в Сулеяді з наближенням зими, здавалось, оселився безмежний смуток.

Це було нове пекло. Між Паскалем та Клотильдою не було більш палких сварок. Двері більш не грюкали, голоси не гриміли вже так, що часто примушували Мартину сходити нагору. Вони тепер ледве говорили одно до одного; а про нічну сцену не було сказано ні словечка. Він, з незрозумілої сумлінності, дивної соромливості, з якої не здавав собі справи, не хотів знову починати розмови, вимагати відповіді, якої чекав, слова віри в нього й покірливості. Вона, після великого морального струсу, що перевернув її усю, ще роздумувала, вагалася, боролася, у своєму інстинктовному бунтові одволікаючи рішення, щоб не здатися. І непорозуміння більшало у великій сумній тиші нещасного дому, де більш не було щастя.

Для Паскаля це була пора, коли він тяжко, не жалючись, мучився. Ця нібито згода не заспокоювала його, навпаки. Він був повний тяжкого недовір'я: йому знову ввижались підступи, здавалося, що, коли удають, що дали йому спокій, то це для того, щоб тайно снувати найгірші змови. Його тривога навіть зросла, він щодня чекав катастрофи: ось-ось розкриється прірва, проглине його папери, уся Сулеяда загине, розлетиться на скалки, щезне. Таке замасковане переслідування його мислі, його морального й інтелектуального життя денервувало, ставало нестерпучим до того, що він лягав спати неначе в гарячці. Він часто кидався, раптом обертався, сподіваючись побачити за спиною ворога за якимсь зрадницьким ділом — нікого не було, тільки його власна тінь тремтіла на стіні. Іноді знов, охоплений якимсь підозрінням, він годинами підстергав, сховавшись за своїми запонами, або причаївшись десь у коридорі; але ні одна душа не ворушилася, він чув тільки, як скажено стукала йому у висках кров. Він мов стерявся, не лягав спати, не оглянувши кожної кімнати, перестав спати, прокидався на найменший шелест, задихаючись, готовий боронитися.

Та що ще дужче збільшувало Паскалеву муку, так це повсякчасна і дедалі все дужча думка, що рану йому завдала істота, яку єдину в світі він любив, укохана Клотильда, що двадцять років росла в нього на

очах, все прекрасніша й чарівніша, життя якої до цього часу розвивалося, як цвіт запашний, прикрашуючи й його життя. Вона, боже мій! що сповняла його серце безмежною ніжністю, якої він ніколи не аналізував! вона, що стала його радістю, його мужністю, його надією, цілою новою молодістю, яку він неначе переживав знову! Коли вона проходила із своєю ніжною шиєю, такою круглою, такою свіжою, він почував себе освіженим, сповненим здоров'я й веселости, як при повороті весни. До того все його існування пояснювало, чому ця дівчина заволоділа ним, заповонила усю його істоту, ще малою з'єднавши його прихильність і далі потроху завоювавши її усю. Устроївшись стало в Пласані, він жив ченцем, поринувши в свої книги, далекий від жінок. Про нього тільки й знали, що про кохання до тої, покійної тепер, пані, що він ніколи не поцілував їй і кінчика пальців. Безперечно, він інколи їздив до Марселю, не ночував дома; та це були випадкові пригоди, з першою-ліпшою, для яких не було завтрього. Він зовсім не жив, він зберіг в собі весь запас мужеської сили, що бушувала тепер під загрозою близької старости. Він би був полюбив звіря, собаку, підбрану на вулиці, що лизала б йому руки; а це Клотильда, яку він любив, ця дівчинка, що раптом стала жаданою жінкою, що володіла ним тепер, так мучила його своєю ворожістю.

Паскаль, такий веселий, такий добрий, став тепер понурий і нестерпучо грубий. Він гнівався на кожне слово, штовхав здивовану Мартину, що зводила на його віддані очі побитого звіряти. З ранку до вечора блукав він із своєю мукою по сумному дому, з таким недобрим обличчям, що ніхто не наважувався озватися до нього й словом. Він ніколи більш не брав з собою Клотильди, сам один ходив по своїх пацієнтах. Одного разу він повернувся надвечір, вражений нещастям, маючи на своєму сумлінні сміливого лікаря смерть людини. Він пішов зробити впорскування корчмареві Лафуасові, в якого атаксія несподівано поступила так швидко, що він вважав його втраченим. Але він все таки уперто боровся, лічив далі. І треба ж було трапитися

такому лихові, щоб цього дня маленький шприц захопив з дна пляшки маленьку нечисту часточку, що вихопилася з фільтра. Якраз показалася крапля крові. Треба ж було до всієї біди ще вколоти у вену. Він зразу стривожився, побачивши, що корчмар поблід, задихається, що вкривсь холодним крапельястим потом. Потім зрозумів, коли смерть настала нагло, як блискавиця, уста посиніли, лице почорніло,—це була емболія. Він міг винуватити тільки недосконалість своїх препаратів, цілої своєї методи, ще такої варварської. Без сумніву, Лафуас був би загинув, він, може, не прожив би й шости місяців, страшенно мучачись; і все таки факт був жорстокий, ця страшна смерть; і який розпачливий жаль, як захиталася його віра, який гнів проти науки, безсилої і вбивці! Він повернувся додому аж синій, замкнувся в своїй кімнаті і, не роздягаючись, без єдиного зідхання, кинувся впоперек на ліжку. Він показався тільки на другий день, пробувши замкнений шіснадцять годин.

Цього дня по обіді Клотильда, що шила коло нього в залі, наважилася зламати тяжку мовчанку. Вона звела на нього очі й дивилася, як він нервово гортав книгу, чогось шукаючи й не знаходячи.

— Учителю, ти хворий?... Чому ти не скажеш? Я б коло тебе ходила.

Він не підводячи лица від книги, пробурмотів глухим голосом:

— Хворий, ну, то що тобі до того? Мені нікого не треба.

Вона лагідно заговорила знов.

— Коли в тебе горе і ти б мені розказав його, може, б тобі полегшало... Учора ти повернувся такий сумний! Не треба так побиватися. Я провела дуже неспокійну ніч, тричі прислухалася під твоїми дверима, мене мучила думка, що ти страждаєш.

Вона говорила так лагідно, але його мов батогом хто вдарив. В своїм хоробливім ослабленні він від раптового вибуху гніву відштовхнув книгу й випрямився, тремтячи.

— Так ти шпигуєш за мною, я не можу піти в свою

кімнату, щоб не притуляли вуха до стін... Так, слухають навіть биття мого серця, підстерігають мою смерть, щоб усе розграбувати, усе спалити тут...

Він говорив все голосніш, усе його несправедливе страждання вилилося в скаргах і погрозах.

— Я забороняю тобі займатися мною... Маєш сказати мені щось інше? Подумала ти, можеш ти покласти свою руку в мою чесно і сказати мені, що ми у згоді?

Та вона не відповідала більше, тільки дивилась на нього своїми великими ясними очима, у своїй щирості, хочучи ще утриматись; тим часом він, ще в дужчому розпачу від такої поведінки, втратив всяку міру.

Він заїкався, він проганяв її рухом.

— Геть! геть!... Я не хочу, щоб ти лишалась коло мене! не хочу, щоб коло мене були вороги! не хочу, щоб лишались коло мене, щоб звести мене з ума!

Вона устала, страшенно бліда, і вийшла просто, не обернувшись, забравши з собою свою роботу.

Протягом місяця після цього Паскаль пробував найти рятунок в напруженій, невпинній роботі. Він уперто працював тепер цілі дні, сам у залі, і навіть ночами переглядав старі документи, переробляв і виправляв усі свої праці про спадковість. Здавалося, що його охопило несамовите бажання переконатися в законності своїх сподіванок, примусити науку дати йому певність того, що людство можна перетворити, зробити, нарешті здоровим і кращим. Він не виходив більше з дому, покинув своїх пацієнтів, жив у своїх паперах, без повітря, без руху. К кінцю місяця такого перепрацювання, що зламало його, не залагодивши домашньої муки, він дійшов до такого нервового виснаження, що хвороба, яка вже деякий час була у зародку, проявилася з тривожною силою.

Паскаль тепер, устаючи вранці, почував себе втомленим украй, гірше, ніж напередодні, лягаючи спати. Це було постійне розладдя всієї його істоти, ноги слабкі після п'яти хвилин ходіння, тіло немов потовчене при найменшому зусиллі; він не міг зробити ні одного руху, щоб в нього не було страху страждання. Інколи йому здавалося, що земля нараз заколихалася в його під

ногами. У вухах постійно дзвеніло, в очах миготіли іскри. Його охопив страх перед вином, він не їв, погано травив. Потім серед апатії цієї все дужчої лінії в нього бували пориви несподіваної несамовитої непотрібної активності. Рівновага була порушена, його дражлива слабкість без жадної причини переходила з одної крайності в другу. Від найменшого зворушення очі йому були повні сліз. Врешті, він став замикатися в таких випадках розпачу, що ридав цілими годинами, без усякого безпосереднього лиха, пригнічений єдино й безмежно сумним станом речей.

Та його хвороба погіршала особливо після одної з його подорожей до Марселя, одної з тих розваг старого парубка, що він часом дозволяв собі. Може, він сподівався від гульні сильної розваги, полекші. Він пробув там тільки два дні і повернувся прибитий, вражений, з обличчям чоловіка, що втратив свою мужеську силу. Це був сором, в якому не можна було признатися, страх, що уперті спроби змінили на певність і що збільшив його дикість сором'язливого коханця. Ніколи він не надавав цьому ваги. Тепер це перевернуло його, збентежило до нестями, він навіть думав про самогубство. Даремне він говорив собі, що це, безумовно, тимчасове, що в ґрунті мусить бути тільки патологічна причина,— почуття своєї недолугости гнітило його через це не менше; і перед жінками він був, як ті надто молоді хлопці, що від бажання заїкуються.

З першого тижня грудня в Паскаля почалася нестерпуча невралгія. Голова розпадалася від болю черепа. Повідомлена про це, стара пані Ругон наважилася одного дня прийти провідати свого сина. Але вона пішла у кухню, щоб побалакати перш із Мартиною. Та, збентежена й перелякана, розказала, що пан напевне божеволіє, оповіла про його чудне поведження, що він усе тупає по своїй кімнаті, усі шухляди позамикає на ключ, зверху до низу обходить увесь дім до другої години ночі. В неї в очах були сльози і вона, нарешті, висловила здогад, чи не вселився нечистий в панове тіло і що добре було б повідомити священника Сан-Сатурніна.

— Такий добрий чоловік,— повторяла вона,— що за нього дав би себе на чверті розтяти! От лихо, що не можна повести його до церкви, це б його, безумовно, одразувилічило!

Увійшла Клотильда, що почула бабин голос. Вона так само блукала по порожніх кімнатах, найчастіше пробуваючи в покинутій залі нижнього поверху. Та вона нічого не говорила, тільки слухала із своїм видом роздуму й чекання.

— А, це ти голубко! Добридень!.. Мартина розповідає мені, що в Паскаля вселився диявол. Я так само думаю це, тільки цей диявол зветься гордістю. Він гадає, що знає усе, він тобі й папа і імператор і, розуміється, коли говорять не так, як він, це його страшенно дратує.

Вона знизала плечима, повна зневаги.

— Мені було б смішно, не будь це так сумно... Якийсь хлопець, що справді нічогосінько не знає, що й не жив, закопавшись по-дурному у свої книжки. Пустіть його в салон, і він буде там безрадний, як те немовля. А жінки, він їх навіть не знає...

Забуваючи, перед ким вона говорить, що перед нею молода дівчина й служниця, вона заговорила тихше, наче по секрету:

— Чорт візьми! за це теж платяться, за надмірну скромність. Ні жінки, ні коханки, нічого. Оце, кінець-кінцем, і вдарило йому в голову.

Клотильда не ворухнулась. Тільки її повіки поволеньці прикрили її великі задумливі очі; вона знов підняла їх, зостаючись все тою самою замкнутою, що не може нічого сказати, що робиться в ній.

— Він нагорі, правда? — спитала Фелісите.— Я прийшла побачитись із ним, бо цьому треба покласти край, це занадто безглуздо!

І вона пішла нагору, а Мартина знову взялася до своїх каструль, Клотильда ж знову пішла блукати по порожньому дому.

Нагорі, в залі, Паскаль сидів, мов скам'янілий, схилившись над розкритою книгою. Він не міг більш читати, слова розбігалися, розпливалися, не мали ніякого

змісту. Та він уперто силувався читати, конаючи від жаху, що втратив навіть здібність до роботи, таку досі велику. Мати одразу напалася на нього, вихопила в його книгу й шпурнула її далеко на стіл, кричучи, що, коли хворий, то треба лікуватися. Він устав з гнівним рухом, ладний прогнати її, як прогнав Клотильду, та останнім зусиллям волі знову став чемний.

— Мамо, ви добре знаєте, що я ніколи не хотів сперечатися з вами. Лишіть мене, прошу вас.

Вона не вступалася, нападаючись на його вічне недовірство. Він сам вганяє себе в хворобу, вічно думаючи, що його оточують вороги, чигають на його, дожидаються слушного часу, щоб його пограбувати. Хіба людина при здоровому розумі уявлятиме собі, що її так переслідують? А з другого боку, вона закидала йому, що він надто чваниться своїм вигадом, отим знаменитим плинном, що сціляє всі хвороби. Це все одно, що уявити себе богом. Тим більш, що розчарування були тоді страшенні; і вона натякнула на Лафуса, цього чоловіка, що він одправив на той світ: звичайно, вона розуміє, що це не могло бути йому приємне, що, справді, було з чого захворіти.

Паскаль, що усе стримувався, втупивши очі в землю, тільки повторяв:

— Мамо, прошу вас, лишіть мене.

— Е, ні! я не лишу тебе,— кричала вона з своєю звичайною палкістю, не вважаючи на її вік.— Я саме й прийшла тебе розворушити, щоб вирвати тебе з тої хвороби, що ти сам собі робиш... Ні, так не можна, я не хочу, щоб ми стали байкою для цілого міста, із твоїми історіями... Я хочу, щоб ти лікувався.

Він знизав плечима і сказав тихим голосом, немов до себе самого, мов тривожно констатує:

— Я не хворий.

Фелісіте аж підскочила, не тямлячи себе.

— Як то не хворий! як не хворий!.. Це вже дійсне, треба бути тільки лікарем, щоб не бачити цього... Ех, бідний мій! усі, хто наближається до тебе, вражені цим: ти божеволієш від гордощів і від страху!

На цей раз Паскаль швидко підвів голову й дивився їй просто у вічі, поки вона говорила далі:

— Оце те, що я мала тобі сказати, бо ніхто не хотів взяти цього на себе. Чи не правда ж? ти в такому віці, що мусиш знати, що маєш робити... Треба боротися, треба думати про інше, не давати опанувати себе уроєній ідеї, надто коли належиш до такого роду, як наш... Ти знаєш його. Стережися, лічись.

Він поблід і пильно, пильно дивився на неї, немов зондуючи її, щоб дізнатися, що в ньому є від неї. І тільки й відповів:

— Ви маєте рацію, мамо... Спасибі вам.

Зоставшись сам, він знову впав на стілець коло свого столу і хотів знову читати. Та так само, як і раніш, він не міг досить скупчити своєї уваги, щоб зрозуміти слова, літери яких мішалися йому в очах. У вухах стояли речі, сказані матір'ю, страх, що з якогось часу прокинувся в йому, дужчав, визначався, лякав його тепер безпосередньою небезпекою, цілком виразною. Два місяці тому він так радісно хвалився, що не належить до роду, чи не буде ж це тепер так страшно спростовано? Невже він матиме нещастя бачити, що вада відроджується в його істоті, невже він дійде до жаху почувати себе в пазурах спадкової потвори? Його мати це сказала: він божеволіє від гордощів і страху. Його найвища ідея, його палка певність знищити страждання, дати людям волю, перетворити людство на здорове й вище, це напевне, був тільки початок манії величності. А в своєму страхові усяких підступів, у своїй потребі підстерігати ворогів, які, здавалося йому, завзялися згубити його, він легко вбачав ознаки манії напастування. Усі випадки в роді кінчалися в цей жахливий спосіб: короткочасове божевілля, далі — загальний параліж і смерть.

З цього дня Паскаля опанувала одна думка. Нервово виснаження, до якого його довели перевтома й горе, віддавало його, без можливості опиратися, у власть цьому страхові божевілля й смерті. Всі хворобливі чуття, які він зазнавав — прокидаючись, почував себе страшенно втомленим, у вухах дзвеніло, крутилася

голова — навіть кепське травлення й випадки сліз, все це прилучалося одно до одного, як певні докази близького божевілля, що — думав він — загрожувало йому. Для себе самого він втратив цілком свою здібність до діагнози, такої проникливої діагнози спостережливого лікаря, і коли ще розумував, то тільки для того, щоб у своєму пригніченні моральному й фізичному усе переплутати й перекрутити. Він більш не належав собі, він був як божевільний, повсякчасно впевняючи себе, що має ним стати.

Цілі дні цього блідого грудня він уживав на те, щоб все дужче заглиблюватись в свою хворобу. Кожного ранку він хотів визволитися від цього, і все таки замикався в залі й знову брався за вчорашній заплутаний клубок. Довге студювання спадковости, його значні розвідки, його праці остаточно отруювали його, даючи йому все нові причини тривоги. На разуразне питання, що він ставив собі про свій спадковий випадок, його документи відповідали всіма можливими комбінаціями. Їх було стільки, що він тепер не міг дати собі ради з ними. Коли він помилюся, коли не міг поставити себе осторонь, як цікавий випадок вроджености, то чи мав він стати у спадковість поворотну, що переходить через одно, два, а то й три покоління? Чи його випадок був скорше проявом замаскованої спадковости, що давав ще новий доказ правдивости його теорії зародкової плазми? абож, може, тут треба бачити тільки своєрідність послідовних подібностей, несподіваний прояв невідомого предка на схилі його життя? З цього моменту він не знав вже спокою, стараючись визначити свій випадок, перекопуючи свої замітки, перечитуючи свої книги. І він аналізував себе, спостерігав найменше своє почуття, щоб вивести з того факти, по яких міг би судити про себе. В ті дні, коли його розум був лінивіший, коли йому здавалося, що він бачить примари, він схилявся до того, що в нього найскорше первинне нервове ушкодження; коли ж йому здавалося, що в його вражені ноги, що були важкі й боліли, він уявляв собі, що це непрямої вплив якогось предка, що прийшов з сторони. Усе мішалось, він

дійшов до того, що не пізнавав себе серед уявлених розладів, що шарпали його розхитаний організм. І щовечора висновок був той самий, той самий подзвін лунав йому в голові: спадковість, жахлива спадковість, страх збожеволіти.

В перших днях січня Клотильда мимоволі стала свідком сцени, що стисла її серце. Вона сиділа й читала коло одного з вікон залі, схована високою спинкою свого крісла, коли побачила, що увійшов Паскаль, який був зник, замкнувся в своїй кімнаті з учорашнього дня. Він обома руками держав перед очима широко розгорнений аркуш пожовклого паперу, в якому вона пізнала генеалогічне Дерево. Він був так захоплений, дивився так пильно на дерево, що, покажись вона, він би її не помітив. Він розіслав Дерево на столі й усе розглядав його, довго, з своїм видом лякливого питання, по-малу-малу подоланий і благаючий, з лицем, зрошеним сльозами. Чому, боже мій! не хотіло Дерево відповісти йому, сказати йому, властивості якого предка має він, щоб він міг записати свій випадок на своєму листку, поруч із іншими? Коли він має збожеволіти, то чому Дерево не скаже йому цього ясно? Це заспокоїло б його, бо він гадав, що мучиться тільки від непевності. Сльози тьмарили йому очі, а він все дивився, він гинув від цієї потреби знати, де, нарешті, захитався його розум. Клотильда мусіла нараз сховатися, побачивши, що він іде до шафи, яку й відчинив навстяж. Він схопив документи, кинув їх на стіл і став гарячково гортати. Це знову починалася сцена жахливої грозової ночі, кошмарний галоп, процесія усіх цих викликаних привидів, що виходили з купи паперів. Кожному з них він кидав питання, палке благаання, допитуючись походження своєї хвороби, сподіваючись слова, шепоту, що дало б йому певність. Спочатку він тільки белькотав невиразно, далі стало чути слова, уривки реченнів.

— Це ти?... Це ти?... Це ти?... О, стара мати, мати нас усіх, чи не ти маєш дати мені твоє божевілля?... Чи не ти це, дядьку алькоголіку, старий розбійнику, за чие застаріле п'яцтво маю я покутувати?... Може, це ти,

племіннику з атаксією, або ти, містичний племіннику, або ще ти, племіннице ідіотко, може, це ви, принесете мені правду, показавши одну з форм ушкодження, від якого я страждаю?... Чи, може, скорше це ти, троюрідний племіннику, що повісився, або ж ти, троюрідний племіннику, що вбив, чи може, ти, троюрідна племіннице, що вмерла від розпусти, чий трагічний кінець віщує мій,— тюремну камеру, жахливий розклад істоти?

І галоп тривав далі, вони уставали всі, усі мчали бурею. Документи оживали, втілювалися, товпилися в цьому бігові стражденного людства.

— О! хто скаже мені, хто мені скаже?... Чи це той, що вмер божевільний? Чи той, кого вбили сухоти? Чи той, кого задавив параліж? чи та, кого її фізіологічна вада вбила зовсім молодою? У кого та отрута, від якої я маю вмерти? Яка вона — істерія, алкоголізм, туберкульоза, золотуха? І що вона зробить з мене — епілетика, атактика чи божевільного?... Божевільного! Хто це сказав божевільного? Вони усі це кажуть — божевільний, божевільний, божевільний!

Паскаль заривав. Безсило впав головою на документи і плакав, плакав без кінця, увесь здригаючись. Клотильда, охоплена якимсь релігійним жахом, відчуваючи, що відбувається щось фатальне, що править родами, вийшла потихеньку, затаївши дух, бо добре розуміла, що йому було б дуже соромно, коли б він підозрівав її присутність.

Після цього він довго був знесилений. Січень був дуже холодний, але небо було на-прочуд чисте, вічне сонце світило в прозорій блакиті. У Сулеяді, в залі, що була вікнами на південь, було приємно тепло, мов у теплиці. Там навіть не топлено, бо в хаті завжди було сонце, що все вкривало блідим золотом; живі й зимою мухи літали тут поволі і, крім бреніння їхніх крил, іншого шуму тут не було. Це була сонна й замкнена теплота, немов куточок весни, що заховався в цьому домі.

Саме тут одного ранку Паскаль, в свою чергу, почув кінець розмови, що збільшив його страждання. Він тепер ніколи не виходив з своєї кімнати до снідання, і

Клотильда тільки но привітала доктора Рамона в залі, де вони почали тихенько розмовляти, сидячи проти сонця одно коло одного.

Рамон протягом тижня приходив утретє. Особисті обставини, надто потреба остаточно укріпити своє становище лікаря в Плассані, примушували його не відкладати далі одруження й він хотів мати від Клотильди рішучу відповідь. Вже двічі присутність третьої особи не дала йому поговорити. Тим, що він хотів, щоб вона рішила справу сама, він постановив переговорити з нею одверто. Їхні приятельські відносини, розсудливість і щирість їх обох дозволяли йому це зробити. І він скінчив, усміхаючись, дивлячись їй просто у вічі:

— Запевняю вас, Клотильдо, що це найрозумніше розв'язання... Ви знаєте, що я вже давно кохаю вас. Я щиро люблю й шаную вас. Та цього, може, було б недосить, але ми, крім того, чудово розуміємось і будемо дуже щасливі вкупі, я цього певний.

Вона не потупилась, вона одверто дивилась на його, так само приязно посміхаючись. Він і справді був дуже гарний, в повному розцвіті молодости й сили.

— Чому,— спитала вона,— не женитесь ви з дочкою повіреного Левека? Вона краща й багатша за мене і я знаю, що вона була б така щаслива... Я боюся, мій друже, що, вибираючи мене, ви робите дурницю.

Він не знетерпчився, похоже, цілком переконаний у розумності свого рішення.

— Але ж я не кохаю панни Левек, а кохаю вас... Крім того, я обміркував усе і, повторю вам, дуже добре знаю, що роблю. Скажіть — згода, для вас саміх це буде найкраще рішення.

Вона споважніла, по обличчю їй перейшла тінь, тінь тої роздуми, тої внутрішньої боротьби, що, майже несвідомо, вже віддавна робили її німою.

— Добре, друже мій, коли це цілком серйозно, то дозвольте мені не відповідати вам сьогодні, дайте мені ще кілька тижнів... Учитель справді дуже хворий, я сама збентежена, і ви не схочете, щоб я рішала нерозважно... Я, з свого боку, запевняю вас, що дуже прихильна до вас. Та було б зле рішатися в такий момент,

в домі велике нещастя... Згода, добре? Я не примушу вас довго ждати.

І щоб перемінити розмову, вона додала:

— Так, учитель турбує мене. Я хотіла побачитись з вами й поговорити про це... Цими днями я застала його, як він плакав гіркими сльозами, і мені ясно, що його гнітить страх збожеволіти... Позавчора, коли ви балакали з ним, я бачила, що ви придивляєтесь йому. Скажіть мені цілком одверто, що ви думаєте про його стан? Чи йому загрожує небезпека?

Доктор Рамон скрикнув.

— Та ні бо! Він перетомився, зденервувався, оце й усе!.. Як така людина, як він, що стільки займався нервовими хворобами, може до такої міри помилятися? Як то справді сумно, що і в найясніших, найсильніших головах бувають такі розколини!.. В його випадкові найкраще було б скористатися його винаходом, підшкуровим впорскуванням. Чому він цього не робить?

І коли молода дівчина з розпачливим рухом заявила, що він її більш не слухає, що вона навіть не може заговорити до нього, він сказав:

— Ну, добре! я сам скажу йому.

Саме в цій хвилі Паскаль вийшов з своєї кімнати, почувши голоси. Та побачивши їх обох так близько одно до одного, таких захоплених, таких гарних на сонці, немов окутаних сонцем, він став на порозі. Очі йому широко розкрилися, обличчя скривилося.

Рамон узяв Клотильдину руку, бажаючи задержати її ще хвилинку.

— Так ви обіцяєте, правда? Я хочу, щоб ми побралися цього літа. Ви знаєте, як я вас кохаю і я чекаю вашої відповіді.

— Прекрасно,— відказала вона.— До місяця все буде полагожене.

Паскалеві так закрутилася голова, що він заточився. Ось тепер цей молодик, друг, учень, увіходить в його дом, щоб вкрасти його добро! Він мусів би сподіватися такого кінця, тим часом раптова відомість про можливий шлюб вражала його, пригнічувала, як несподівана катастрофа, в якій має остаточно загинути його життя.

Отже, ця істота, яку він створив, яку він вважав за свою, вона піде від його без жалю, покине його самого конати в своєму кутку! Ще напередодні вона примусила його так страждати, що він питав себе, чи не розлучитися б їм, чи не відіслати її до її брата, що все кликав її до себе. Один момент він був вже навіть рішивсь на цю розлуку ради миру їх обох. Та коли він нараз побачив її тут із цим чоловіком, почув, що вона обіцяє відповідь, що вона піде заміж, що вона швидко покине його, його мов ударено ножем у серце.

Він рушив тяжкою ходою, обоє молоді люди оглянулись і трохи змішалися.

— А, вчителю! ми говорили про вас,— сказав нарешті весело Рамон.— Так, ми змовлялися, мусимо таки признатися... Ну, чому ви не лікуєтесь? У вас немає нічого серйозного, ви за два тижні станете на ноги.

Паскаль, що впав на стілець, усе дивився на їх. Він здужав перемогти себе, ніщо в його обличчі не зраджувало тої рани, що він дістав. Він би, напевне вмер від неї, і ніхто в світі був би не довідався про те горе, що вбило його. Та для нього було полегшенням, що він міг розсердитися, різко відмовляючись випити чого небудь.

— Лікуватися! навіщо?.. Чи не час мені здихати?

Рамон наполягав з посмішкою спокійної людини.

— Ви кріпші од нас усіх. Це — напад і ви добре знаєте, що маєте на це ліки... Робіть собі впорскування.

Він не зміг говорити далі. Це була остання крапля — Паскаль вкрай обурився, запитав, чи їм хочеться, щоб він убив себе, як убив Лафуаса. Його впорскування! гарний вигад, яким він може гордитися! Він відкидав медицину, божився, що більш не доторкнеться ні до одного хворого! Коли вже ні на що не годишся — здихай, це буде найкраще для всіх. Він це й поспішить зробити, якнайшвидше.

— Ну, ну,— сказав Рамон, рішивши попрощатись, боячись роздратувати його дужче,— я лишаю вам Клотильду і цілком спокійний... Клотильда полагодить це.

Але цього ранку Паскаль дістав останній удар. Він як ліг із вечора, то до другого вечора не хотів відчинити своєї кімнати. Даремне Клотильда, стривожившись, стукала щосили кулаком у двері — ані-чичирк, жадної відповіді. Прийшла Мартина, у замочну дірку благала пана принаймні сказати їй, чи не треба йому чого. Мертва тиша, здавалося, що кімната порожня. Потім, вранці другого дня, коли дівчина випадково повернула ручку, двері відчинилися; може, вже кілька годин вони були незамкнені. І вона могла свобідно увійти в цю кімнату, куди вона ніколи не вступала, у велику кімнату, що була холодна, бо виходила на північ. Вона побачила в ній тільки вузьке залізне ліжко без запонів, пристрій для душу в кутку, довгий стіл чорного дерева, стільці, а на столі, на полицях здовж стін цілу альхемію — ступки, горна, машини, різне приладдя. Паскаль вже встав, одягся й сидів на краю ліжка, бо знесилився, сам застеляючи його.

— Так ти не хочеш, щоб я тебе гляділа? — спитала вона, зворушена й боязка, не наважуючись іти далі.

Він зробив рух знесилля.

— О! ти можеш увійти, я тебе не битиму, я не маю вже на те сили.

І, починаючи з цього дня, він терпів її коло себе, дозволив їй служити йому. Проте, в нього були примхи, він з якоїсь хоробливої соромливости, не хотів, щоб вона увіходила, коли він лежить, і примушував її посилати йому Мартину. А втім, він рідко лишався в постелі, переходив з стільця на стілець, не маючи сили щось робити. Хвороба ще погіршала, вона доводила його до цілковитого розпачу; його замучили мігрені й шлункове розладдя, він не мав сили, як він казав, навіть переставити ноги, щоранку переконаний, що ночуватиме в Тюлеті, як буйний божевільний. Він марнів, обличчя його було скорбне, трагічно-прекрасне під буйним сивим волоссям, яке він ще розчісував з останнього кокетства. І хоч він і дозволяв ходити коло себе, він рішучо відмовлявся від усяких ліків, бо зневірився в медицині.

Клотильда тепер турбувалася тільки ним. Вона

забула про все інше, спочатку вона ходила до ранньої обідні, потім зовсім перестала ходити до церкви. Із своїм нетерплячим бажанням певности й щастя вона, здавалося, стала вдовольнятися, використовуючи так кожную хвилину коло дорогої істоти, яку прагнула бачити знову доброю й радісною. Це було віддання своєї особи, забуття себе самої, потреба бути щасливою щастям іншого; і це несвідомо, з самого імпульсу свого жіночого серця, серед цієї кризи, що вона переживала, яка глибоко зміняла її, хоч вона про це й не думала. Вона все мовчала про незгоду, що розлучила їх, в неї ще не було думки кинутись йому на шию й крикнути, що він може віджити, бо вона віддає себе. В своїх думках вона мала себе тільки за ніжну дочку його, що глядить його, як гляділа була б яка інша родичка. І це було так чисто, так невинно, ніжне піклування, повсякчасні послуги, все це так переповнювало її життя, що дні їй тепер минали швидко, вільні від муки тогосвітнього, повні єдиного бажання скілити його.

Та їй довелося видержати справжню баталію, поки вона вмовила його робити собі впорскування. Він обурювався, не визнавав свого вигаду, називав себе дурним. Вона й собі кричала. Тепер в науку вірила вона і обурювалася, бачучи, що він сумнівається в своїм генії. Довго противився він. Нарешті, ослабійий, скорився власті, що вона забрала над ним, хочаки просто уникнути ніжної сварки, що вона заводила щоранку. Вже після перших впорскувань він почув велике полегшення, хоч і не хотів визнати цього. Голова проясніла, сили потроху поверталися. Вона тріумфувала, охоплена поривом гордості за нього, вихваляла його методу, обурювалася, що він сам не захоплюється собою, як зразком чудес, що він може робити. Він посміхався, він починав розбиратися в своїому випадкові. Рамон сказав правду, це було, очевидно, тільки нервові виснаження. Може, він все таки, кінець-кінцем, викрутиться.

— Це ти, дівчинко, вилікуєш мене,— говорив він, не признаючись у своїх надіях.— Сила ліків залежить, бач, від руки, що дає їх.

Одужання йшло поволі, тяглося увесь лютий. Година ввесь час була ясна й холодна. Сонце день-у-день нагрівало залю своїм блідим промінням. І все таки до хворого час від часу повертався чорний смуток і він знову піддавався своїм страхам; тоді його доглядачка мусіла сидіти в другім кінці кімнати, щоб його дужче не дратувати. Він знову тратив надію одужати, говорив гірко з ідкою іронією.

В один з таких поганих днів Паскаль, підійшовши до вікна, побачив свого сусіду Бельомбра, одставного вчителя, що обходив свої дерева, дивлячись, чи багато на них плодових пуп'янків. Вид дідугана, такого коректного й прямого, з чудовим спокоем егоїзму, що, здається, ніколи не знав ніякої хвороби, нараз довів його до нестями.

— О! — пробурчав він, — ось хто ніколи не перевтомиться, ніколи не важитиме своєю шкурою, щоб не завдати собі горя!

І відійшов од вікна, вибухнувши іронічним похвальним словом егоїзмові. Бути самітним на світі, ні тобі друга, ні тобі жінки, ні дитини — яке то щастя! Цей скупердяга, що протягом сорока років тільки й знав, що давати ляпаса чужим дітям, і собаки при собі не маючи, із глухонімим, старішим за свого пана, садівником, чи не являє він собою найбільше можливе на землі щастя? Ніякісінької турботи, ані обов'язку, жадного інтересу, окрім свого дорогого здоров'я! Оцей був мудрий, він проживе сто літ.

— А страх життя! напевне, немає кращої боясти... Сказати тільки, що я часом жалую, що не маю дитини! А чи ж ми маємо право плодити нещасних? Треба вбивати лиху спадковість, вбивати життя... От! єдина порядна людина, це оцей старий боягуз!

Пан Бельомбр, на березневому сонці, мирно оглядав далі свої груші. Він не важився робити ні одного надто жвавого руху, він беріг свою здорову старість. Побачивши на доріжці камінчик, він відсував його кінцем своєї палки й ішов далі не хапаючись.

— Ти тільки глянь на його!.. як він зберігся, який він гарний, він має всі блага небесні! Я не знаю нікого щасливішого!

Клотильда мовчала, страждаючи від цієї іронії, вгадуючи за нею великий біль. Вона, що звичайно боронила пана Бельомбра, почула, що в ній устає протест. Сльози виступили їй на очах і вона відповіла просто тихим голосом:

— Так, але його ніхто не любить.

Це враз спинило тяжку сцену. Паскаль, мов його що вдарило, обернувся, подивився на неї. Нагле зворушення витисло їй йому на очі сльози і він вийшов, щоб не заплакати.

Дні минали. Настрій хворого їй далі був мінливий. Сили поверталися дуже поволі і що його страшенно дратувало, це те, що, скоро він брався за роботу, він увесь обливався потом. Намагайся він працювати далі, він напевне зомлів би. Він почував, що поки не працюватиме, одужання йтиме поволі. Тим часом він знову цікавився своїми звичайними розвідками, перечитував останні сторінки, що написав; і разом з тим, що в йому прокинувся вчений, до його повернулися й колишні страхи. Був час, коли він був такий приголомшений, що увесь дім немов зник для нього; можна було б його розграбувати, забрати усе, все зруйнувати і він навіть не усвідомив би був біди. Тепер він знову насторожився, мацав свою кешеню, щоб упевнитися, що ключ від шафи там.

Та одного ранку, залежавшись і вийшовши з своєї кімнати тільки коло одинадцятої, він побачив у залі Клотильду, що спокійно, дуже точно, малювала пастеллю гілку мигдалевого цвіту. Вона підвела голову, всміхаючись і, взявши ключ, що лежав коло неї на пюпітрові, хотіла віддати йому.

— На, вчителю!

Здивований, ще не розуміючи, він дивився на річ, що вона йому простягала.

— Що це?

— Ключ од шафи; десь, він тобі випав вчора з кешені, я підняла його тут сьогодні вранці.

Паскаль узяв його, надзвичайно схвильований. Подивився на нього, подививсь на Клотильду. Так цьому кінець? Вона не переслідуватиме вже його, вже не

намагатиметься викрасти все й спалити? І побачивши, що вона так само дуже зворушена, він страшенно зрадів.

Він обняв і поцілував її.

— О, люба моя! Коли б ми могли не бути занадто нещасні!

Він одсунув шухляду в столі і кинув туди ключа, як робив колись.

Відтоді сили йому повернулись, одужання пішло швидше. Ще можливі були рецидиви, бо він таки був добре змучений. Але він міг писати, дні стали не такі важкі. І сонце вже стало потроху припікати, в залі робилося вже так жарко, що часом доводилось прихилити віконниці. Він не хотів ні з ким бачитись, насилу терпів Мартину, а матері, що коли-не-коли приходила провідати його, велів говорити, що він спить. Він почував себе вдоволенним тільки в цій чудовій самотності, під опікою бунтівниці, вчорашнього ворога, тепер покірливої учениці. Вони подовгу обоє мовчали, не почувавши від цього ніяковости. Вони думали, мріяли з безмежною радістю.

Проте, одного дня Паскаль здавався дуже поважним. Тепер він був переконаний, що його хвороба була суто випадкова і спадковість не грала в ній ніякої ролі. Та покора його від цього була не менша.

— Боже мій! — шопотів він, — яка ми марниця! Я, що вважав себе таким кріпким, що так гордився своїм здоровим розумом! І ось трішки горя, трішки втоми мало не звели мене з ума!

Він замовк, подумав ще. Очі його прояснилися, він остаточно переміг себе. Врешті, в хвилину мудрости й мужности він рішився.

— Надто ради тебе я радий, що мені покращало.

Клотильда, не розуміючи, підняла голову.

— Як це?

— Та звичайно, ради твого одружіння... Тепер можна буде призначити день.

Вона здивувалася.

— А, правда, мій шлюб!

— Хочеш, виберемо сьогодні? — на другому тижні червня?

— Так, другий тиждень червня, це буде дуже добре. Вони більш не говорили, вона перевела очі на своє шитво, а він, дивлячись в далечінь, сидів нерухомо, з поважним обличчям.

VII.

Цього дня, прийшовши до Сулеяди, стара пані Ругон побачила Мартину на вгороді, де вона садила цибулю; користуючись нагодою, вона пішла до служниці, щоб побалакати з нею й здобути від неї відомості, перш ніж увійти в дім.

Час минав і вона журилася тим, що називала Клотильдиною зрадою. Вона добре відчувала, що через неї вона вже ніколи не одержить документів. Ця мала губила себе, зближалася з Паскалем, відколи ходила за ним, і до того псувалася, що вона вже не бачила її в церкві. То ж вона знов повернулася до своєї першої думки: віддалити її, тоді перемогти свого сина, коли він лишиться сам, ослабленого самотністю. Не змігши примусити її поїхати до брата, вона тепер гаряче взялася за шлюб, вона рада б і завтра кинути її на шию докторові Рамонові, невдоволена постійним відволіканням. І цього пополудня вона прибігла з гарячкової потреби прискорити події.

— Добридень, Мартино... Ну, як тут у вас?

Служниця, стоячи навколюшках, з руками, повними землі, підняла своє бліде обличчя, заслонене від сонця хусткою, нап'ятою поверх чепця.

— Та так, як і завжди, пані, потихеньку.

І вони почали балакати. Фелісіте поводилась із нею, як з довіреною, як з відданою дівчиною, що належить тепер до родини і якій можна усе сказати. Вона почала її розпитувати, хотіла знати, чи не був уранці доктор Рамон. Він був, але говорилося тільки про бай-дужі речі. Її взяв розпач, бо вона сама учора бачила доктора і він бідкався, що досі не має певної відповіді і хоче тепер мати принаймні Клотильдине слово. Так далі не може бути, треба примусити дівчину дати слово.

— Він занадто делікатний,— кричала вона.— Я йому це казала, я знала, що він і сьогодні не насміє притиснути її до стіни... Та я за це візьмуся. Побачимо, чи не примушу я цю малу рішитися.

Далі, заспокоюючись, додала:

— Мій син тепер одужав, він її не потребує.

Мартина, що була знову заходилася садити цибулю, зігнувшись удвоє, швидко випрямилась.

— А, це правда!

І її виснажене тридцятилітніми наймами обличчя загорілось полум'ям. Її давно вже боліло, що пан ледве терпів її коло себе. Ввесь час своєї хвороби він віддаляв її, все менше й менше приймаючи її послуги і врешті переставши пускати її в свою кімнату. Вона інстинктивно відчувала, що відбувалося, її мучила інстинктовна ревність, вона ревнувала свого укоханого пана, якому стільки літ служила вірою й правдою.

— Певне нам не потрібна панночка!.. З пана досить і мене.

Тоді вона, така мовчазна, заговорила про свою роботу в саду, казала, що вона знаходила час ходити коло городини, щоб не платити кілька зайвих день по-денному. Дім безумовно великий, але коли не бояться роботи, упораєшся з усім. Знову ж, коли панночка покине їх, то стане менше одною людиною, якій треба служити. І її очі несвідомо заблищали на думку про велику самотність, про щасливу згоду, в якій жилося б по цім від'їзді.

Вона заговорила тихше.

— Це мені буде сумно, бо пан напевне дуже сумуватиме. Ніколи я не думала, що бажатиму цієї розлуки... Тільки я, пані, як і ви, гадаю, ще це треба, бо дуже боюся, щоб панночка тут, врешті, не зіпсувалася і щоб ще одна душа не загинула для бога... Ох, як це сумно! мені серце просто розривається!

— Вони обоє там, нагорі?— спитала Фелісіте.— Я піду до них і вже примушу їх покінчити з цим.

Через годину, зійшовши вниз, вона застала Мартину все ще навколюшках на грядках, де вона кінчала садити. Нагорі Фелісіте тільки почала говорити і сказала,

що бачила доктора Рамона і він виявив нетерпіння взнати свою долю, вона побачила, що Паскаль за неї, він споважнів, кивав головою, немов показуючи, що вважає цю нетерпливість природньою. І Клотильда перестала всміхатися і, здавалось, слухала її з пошаною. Та вона була неначе трохи здивована: чому її так кваплять? Учитель призначив шлюб на другий тиждень червня, то ж вона має ще цілі два місяці часу. Незабаром вона поговорить про це з Рамоном. Шлюб така серйозна річ, що можна б дати їй подумати і рішитись аж в останню хвилину. А втім, вона говорила це все з своїм розсудливим видом, як особа, що знає, на що рішитись. І Фелісите мусіла вдовольнитися видимим бажанням їх обох, щоб справа розв'язалася якнайрозумніше.

— Справді, я гадаю, що це діло скінчене,— доказала вона.— Він, видать, не противиться цьому, а вона хоче, здається, тільки не хапатися, як дівчина, що старається добре розібратися в собі, перш ніж зв'язати себе на ціле життя... Я дам їй ще тиждень подумати.

Мартина, сидючи карачки, втупила очі в землю і на обличчя її набігла тінь.

— Так, так,— сказала вона тихим голосом,— панночка з якогось часу багато роздумує... Я все знахожу її по куточках. Заговориш до неї, вона не відповідає. Це, як люди, в яких криється хвороба і погляд яких звернений всередину... Щось із нею робиться, вона вже не та, що була, не та...

І вона знову заходилася садити, посадила ще цибулину, а стара пані Ругон, трохи заспокоєна, пішла собі, певна шлюбу, як вона сказала.

Паскаль і справді наче вважав Клотильдин шлюб за діло вирішене, неминуче. Він про це більше не говорив з нею; рідкі натяки на це в їхніх щоденних розмовах лишали їх спокійними, так наче б то два місяці, що вони мали ще прожити вкупі, мали бути безкраї, вічні, що й кінця їх вони не бачили. А надто вона, всміхаючись відсувала на далі турботи, вирішення, одмахуючись від них і повертаючись до спокійного життя. Він, одужавши і щодня набираючись сил, ставав

смутий тільки, повернувшись в свою самотну кімнату. увечері, коли дівчина вже лягла спати. На думку, що незабаром настане час, коли він завжди буде сам, йому ставало холодно, він починав тремтіти. Чи це він тремтів від того, що вже починалася старість? Він вже немов бачив перед собою царство темряви, де зникає вся його енергія. І тоді туга за жінкою, за дитиною перевертала йому всю душу, стискала серце нестерпучим смутком.

О, чому він не жив! Часом вночі він доходив до того, що кляв науку, винуватячи її в тому, що вона забрала йому краще з його мужеської сили. З цілої цієї самотної жаги родилися самі книги, списаний папір, що, безумовно, розвіє вітер; холодні картки цього паперу, коли він гортав їх, холодили йому руки. Немає живих жіночих грудей пригорнути до своїх, немає теплої дитячої голівки поцілувати! Він все життя проспав самотою на холодному ложі ученого егоїста, на йому самотний засне він і навіки. Так невже ж і справді помре він так? невже він не зазнає щастя простих носіїв, візників, що ляскають батогами попід його вікнами? йому ставало моторошно од думки, що мусить спішити, бо скоро вже буде запізно. Вся його незужита молодість, всі його незаспокоєні, задавлені бажання, уставали в йому і бурхливим потоком гнали кров по жилах. Він давав клятви, нім остаточно зістаріє, зазнати ще кохання, випити до дна келих пристрасти, якого й не пригубив. Він стукатиме в двері, спинятиме прохожих, шукатиме в полі і в місті. Коли він уставав після такої ночі, і вмившись холодною водою, виходив із своєї кімнати, уся ця гарячка стихала, до його поверталася його природня соромливість. І знову вночі страх самотности доводив його до того самого безсоння, знову загоралася кров, знову брав його розпач, знову все в йому бунтувалося, пекла та сама жадоба не вмерти, не визнавши жінки.

В ці гарячі ночі його широко розкриті в темряву очі бачили все одно й те саме. Проходила дівчина, двадцятилітня, чудово гарна дівчина; увіходила стати перед ним на коліна з виразом покірного ревного

кохання, і він женився з нею. Це була одна з тих прочанок кохання, про яких згадується в старовинних оповіданнях, що пішла за зорею, щоб повернути здоров'я й силу старому королеві, могутньому, вкритому славою. Він був старий король, вона безмежно кохала його, вона робила це чудо своїми двадцятьма роками, давала йому свою молодість. З її обіймів він виходив тріумфуючий, він знову знайшов віру й мужність жити. В одній Біблії п'ятнадцятого віку, що була в його, ілюстрованій наївними гравюрами на дереві, його особливо цікавив один малюнок — старий цар Давид увіходить в свій покій, спираючись рукою на плече Авісаги, молоді сунамитянки. На сусідній сторінці він читав текст: „Цар Давид, зістарівшись, не міг нагрітися, хоч і як укритий. І слуги його сказали йому: „Пошукаємо для царя, господаря нашого, молоду незайману дівчину, щоб була вона при ньому, щоб могла розважати його і, сплючи коло нього, зогривала царя, господаря нашого“. І ось шукали вони по всій землі Ізраїльській дівчини, молоді й прекрасної; знайшли Авісагу, сунамитянку, і привели цареві; це була дівчина надзвичайної вроди; вона спала коло нього і служила йому“... Чи цей холод старого царя не був той самий, що обнімав його тепер, скоро він лягав самітний під понурою стелею своєї кімнати? А подорожня дівчина, прочанка кохання, що його мрія приводила до нього, чи не була це Авісага, побожна й тиха, ревна піддана, що віддає себе усю своєму господареві ради єдиного блага його? Він усе бачив її тут, рабу, щасливу зникнути в ньому, що ловила найменше його бажання, таку променисто-вродливу, що він не навішався нею, таку лагідну, що коло неї він почував себе немов помащеним запашною олією. Потім, коли він часом гортав старовинну Біблію і дивився інші гравюри, його уява блукала серед цього зниклого світу патріархів і царів. Яка віра в довговічність чоловіка, у його творчу силу, у його всесильність над жінкою, ці незвичайні історії про столітніх чоловіків, що запліднюють ще своїх супруг, поділяють ложе з своїми служницями, привітають молодих прохожих удів і дівчат. Ось столітній Авраам, батько Ізмаїла та

Ісаака, супруг своєї сестри Сари, пан своєї покірної служниці Агарі. Ось прекрасна іділія Рути й Вооза, молодої удови, що прибуває в країну Віфліємську під час жнив ячменю і теплої ночі приходить і лягає у ніг хазяїна, котрий розуміє право, якого вона домагається, і жениться з нею, згідно з законом, як її родич по чоловікові. Це все буйний вільний зріст народу сильного й живучого, діло якого мусіло завоювати світ; ці чоловіки з негасимою мужеською силою, ці жінки, завжди плідниці, це уперте тривання й плодючість раси — через злочини, перелюбства, кровозмішення, кохання поза віком і поза розумом. І його власна мрія, навіяна старими наївними гравюрами, стала, врешті, набирати реальності. Авісага увіходила в його сумну кімнату, осывала її й робила запашною, розкривала свої голі руки, голе лоно, усю свою божественну наготу, щоб принести йому в дар свою пишну молодість.

Ах, молодість! жадоба її пекла його! На схилі свого життя це жадібне бажання молодости було бунтом проти загрози старости, розпачливим бажанням повернутися назад, почати з початку. І в цій потребі почати з початку в нього був не тільки жаль за першим щастям, за безцінними минулими годинами, спогади про які мають свою розкіш, тут була тверда воля натішитися цей раз своїм здоров'ям і силою, нічого не втратити з радощів кохання. О, молодість! він би зубами вхопився за неї, як би він пережив її знову, випив би всю її до дна, перш ніж зістаріти. Він був зворушений, згадуючи себе двадцятилітнім юнаком, з тонким станом, здоровим і сильним, як молодий дубок, з білими зубами й буйним чорним волоссям. Який бучний бенкет справив би він на честь цих, колись зневажених, дарів, повернись вони йому чудом! І молодість жінки, прохожої дівчини, бентежила його, глибоко хвилювала. Це було часто навіть і поза особою, самий образ молодости, її чисті пахощі й сяйво, ясні очі, здорові уста, свіжі щоки, надто ніжна шия, оксамитова й кругла, над якою на потилиці розвівалося м'яке волосся; і молодість ввижалася йому завжди високою й тонкою, божественно стрункою у своїй спокійній наготі. Очі його сліdkували

за привидом, серце його сповнялося безмежного бажання. Тільки молодість була добра й бажана, вона була цвітом світу, єдиною радістю, єдиним справжнім добром, разом із здоров'ям, що природа могла дати істоті. О! почати з початку, бути ще молодим, мати своєю, в обіймах, мати зовсім, молоду жінку!

Тепер, коли чудова квітнева пора вкрила цвітом овочеві дерева, Паскаль і Клотильда знову почали свої ранішні проходки по Сулеяді. Для нього це були перші виходи одужуючого, вона йшла з ним на тік, вже гарячий, водила його по алеях соснового гаю, приводила назад на край тераси, яку перерізували тільки смуги тіні від двох столітніх кипарисів. Сонце білило там старі плити, небо було ясне, обрій безмежний.

Одного ранку Клотильда, набігавшись, повернулася захоплена, повна сміху, така весела й схвильована, що увійшла в залу, не скинувши садового брилика й легенького шарфу з шиї.

— Ой! — сказала вона, — мені жарко!.. Яка ж я дурна, що не зняла цього внизу! Зараз віднесу це туди.

Увійшовши, вона кинула шарф на крісло, але руки її нетерпляче смикали зав'язки великого солом'яного брилика.

— Маєш собі! тепер я зав'язала вузол. Я нічого сама не зроблю, ти мусиш допомогти мені.

Паскаль, теж збуджений доброю проходкою, тішився, бачучи її таку прекрасну й щасливу. Він підійшов і мусів стати зовсім близько перед нею.

— Стій, підними голову... Ой! ти все рухаєшся, як же я можу що зробити?

Вона засміялася голосніш; він бачив, як сміх дзвінкою хвилею рвався їй з грудей. Його пальці заплутались в неї під підборіддям, коло прекрасної шиї, теплого оксамиту якої він мимоволі торкався. На ній була дуже викочена сукня і він вдихав її усю крізь цей викот, звідки віяло живими пахощами жінки, чистим духом її молодости, розігрітої гарячим сонцем. Нараз йому закрутилося в голові, він думав, що зомліє.

— Ні, ні! я не можу, коли ти не стоятимеш тихо!
Кров біла йому у виски, цальці його плутались, а

вона ще дужче одхилила голову, несвідомо спокушаючи його своїм панянством. Це було видовисько пишної молодости — ясні очі, здорові уста, свіжі щоки, надто ніжна шия, оксамитова й кругла, над якою на потилиці розвівалося м'яке волосся. І він відчував її такою ніжною, вона була така струнка, з невисокими грудьми в своїм божественнім розвиткові!

— Ну, вже! — скрикнула вона.

Він сам не знав, як йому вдалося розв'язати зав'язки. Стіни йому крутились; він ще бачив її, тепер просто-волосу, з променистим обличчям; вона сміючися стріпувала своїми злотими кучерями. Він боявся, що вхопить її в обійми й шалено цілуватиме скрізь, де виднілося трохи наготи. І він утік, із бриликом, що лишився в нього в руках, белькочучи:

— Я піду повішу його в передпокою... Почекай мене, мені треба поговорити з Мартиною.

Внизу він забився в куток покинутої залі, замкнувши двері на ключ, боячись, щоб вона, занепокоєна, не пішла його шукати. Він був змішаний, понурий, немов би тільки не зробив який злочин. Він говорив голосно, затремтівши на перший крик, що вирвався йому з вуст: „Я завжди кохав її, бажав її безумно!“ Так, відколи вона стала жінкою, він ревне кохав її. І він раптом побачив її, побачив жінку, якою вона стала, коли з безполого стрибунця розвинулося це принадне чарівне створіння, з довгими, круглими ногами, з струнким і сильним торсом, з повними грудьми, з круглою шиєю й круглими, гнучкими руками. Її шия, її плечі це було чисте молоко, білий едаб, ніжний і надзвичайно м'який. Це було потворно, але це було так, його палила жадоба всього цього, цієї молодости, цієї тілесної квітки, такої чистої й запашної.

Паскаль впав на зламаний стілець, сховав обличчя в долонях, немов щоб не бачити вже світу білого, і гірко заривав. Боже мій! що з ним буде? Дівчинка, що його брат довірив йому, яку він виховував, як добрий батько, і що тепер була цією двадцяти-п'ятилітньою спокусницею, жінкою у розцвіті своєї всесили! Він почував себе безпораднішим, слабішим за дитину.

Він не тільки прагнув її фізично, він страшенно ніжно кохав її, зачарований її моральною й інтелектуальною істотою, її щирістю почуття, її делікатним умом, ясним і сміливим. Не було в ній нічого, не виключаючи й того, в чому вони не годились,—її захоплення таємним, що мучило її,—що не робило б її ще дорожчою для нього, як істоту, неподібну до нього, в якій він бачив трохи безконечности речей. Вона подобалася йому, коли бунтувалася, коли противилася йому. Вона була його товаришка й учениця, він бачив її такою, якою зробив її, з її великим серцем, надзвичайно щирю, з побідним розумом. І присутність її була завжди потрібна йому, він не уявляв собі, що зможе дихати повітрям, коли її тут не буде; йому потрібне було її дихання, маяння її спідниці коло нього, її думка, любов, що обнімала його, її погляди, усмішки, усе її щоденне жіноче життя, що вона йому давала і яке вона не змогла б жорстоко відняти в його. Коли він подумав, що вона швидко піде звідси, йому неначе небо завалилось, це був кінець усьому, остання тьма. Вона єдина існувала на світі, вона була єдина висока й добра, єдина розумна й мудра, єдина гарна, чудово прекрасна. То чому ж, коли він кохає її без тями і коли він її учитель, не піти йому до неї, не взяти в обійми й не цілувати, як свого божка? Вони вільні обое, вона все знає, вона в такому віці, щоб стати жінкою. Це було б щастя.

Паскаль, що перестав вже плакати, устав, хотів іти до дверей. Але як стій знову впав на стілець і знову заридав. Ні, ні! це огидно, це неможливо! Він відчув на своїй голові біле волосся, як кригу, і жахнувся свого віку, своїх п'ятидесяти дев'яти літ, коли здумав про її двадцять п'ять років. Він похолонув від страху од певности, що вона опанувала його, що він не матиме сили проти щоденної спокуси. І він бачив, як вона дає йому розв'язати зав'язки свого брилика, як кличе його, примушує нахилитися, щоб подивитись через її плече, щоб поправити щось в її роботі; і він бачив себе засліпленого, ошалілого, що впивається устами в її шию, потилицю... Або ж — це було ще гірше — увечері, коли

вони обое не спішать казати внести лампу, поволі насувається ніч-спільниця, вони, знесилені, мимо волі падають в обійми одно одного і стається непоправне... В ньому уставав гнів проти цього можливого, навіть певного кінця, коли він не знайде сили розлучитися. Це був би з його боку найгірший злочин, це було б зловжити довір'ям... звести дівчину! Його обурення було таке, що він на цей раз рішучо устав і здужав повернутися в залю, рішивши боротися.

Нагорі Клотильда спокійно щось малювала. Вона навіть не повернула голови і тільки й сказала:

— Як ти довго був. Я вже була подумала, що Мартина в своїх рахунках помилилася на десять су.

Цей звичайний жарт над скупістю служниці заставив його засміятися. І він спокійно сів теж до свого столу. Більш вони до снідання не розмовляли. Лагідне почуття охопило його й заспокоїло, скоро він опинився коло неї. Він насмілився дивитися на неї, він був зворушений її тонким профілем, її серйозним видом працюючої великої дівчинки. То це в його там, унизу, був кошмар? Невже він так легко перемиг себе?

— О! — скрикнув він, коли Мартина покликала їх, — я такий голодний! побачиш, що в мене знов будуть м'язи!

Вона весело підійшла до його і взяла його під руку.

— Правильно, вчителю! треба бути здоровим і сильним!

Та вночі, у своїй кімнаті, агонія почалася в його знову. Коли він подумав, що має її втратити, він мусів сховати лице в подушку, щоб заглушити крики. Образи стали виразні, він бачив її в обіймах іншого, іншому вона дарувала своє дівоче тіло, й дикі ревнощі мучили його. Ніколи не стане в його героїзму погодитися з такою жертвою. Різні плани крутилися в його бідній розпаленій голові не допустити її шлюбу, лишити її коло себе, але так, щоб вона й не підозривала його кохання; поїхати з нею звідси, подорожувати з міста до міста, зайняти обом голови студіями без кінця, щоб зберегти їхне товаришування учителя й учениці; або навіть, коли б це було треба, відправити її до її брата, якому вона буде за сестру жалібницю, скорше втратити її, аніж

віддати її чоловікові. Та на кожне з цих рішень його серце краялося від болю, ридало від туги у непереможнолу жаданні мати її усю, цілком. Він не вдовольнявся більш її присутністю, він хотів мати її своєю, власною, в собі, такою, якою вона ввижалася йому — промениста на темному тлі кімнати, у своїй чистій наготі, прикрита тільки хвилями свого розплетеного волосся. Його руки обнімали порожняву, він зірвався з ліжка, заточуючись, мов п'яний; і тільки в великій спокої темної залі, ступивши босими ногами на паркет, він прокинувся від цього наглого безумства. Куди ж це він іде, боже великий? Стукати у двері до цієї сонної дитини? може, висадити їх плечем? Легкий чистий подих, що він, здався йому, почув серед глибокої тиші, вдарив йому в лице, відкинув його, мов святобливий вітер. І він повернувся в свою кімнату і впав на ліжку в випадковій сорому й жахливої розпуки.

Другого дня, прокинувшись, Паскаль, виснажений безсонням, зважився. Він зробив собі як щодня, душ і почув себе кріпшим і здоровішим. Рішення його було примусити Клотильду дати слово. Коли б вона була дала формально слово одружитися з Рамоном, це безповоротне рішення, здавалось йому, було б для його полегшенням, відібрало б йому всі божевільні надії. Це була б ще одна перешкода, перешкода непереможна, між ним і нею. Тоді він був би озброєний проти свого жадання і коли б був все таки мучився, це була б тільки мука, без цього невимовного страху стати безчесним, прокинувшись колись уночі, взяти її, перш ніж вона належатиме іншому.

Цього ранку, коли він заявив молодій дівчині, що вона не повинна відволікати далі, повинна дати остаточну відповідь молодикові, що так давно вже на неї чекає, вона зразу неначе здивувалась. Вона подивилася пильно на нього, просто у вічі; в нього стало сили не змішатися, він домагався свого тільки з трохи сумним видом, немов засмучений тим, що має їй це казати. Врешті, вона трохи посміхнулася й одвернула голову.

— Так ти хочеш, вчителю, щоб я покинула тебе?

Він не відповів прямо.

— Моя дорога, запевняю тебе, що це стає смішно. Рамон має право сердитися.

Вона стала складати папери на своєму пюпітрові. Потім, помовчавши, сказала:

— Це кумедно, тепер ти за одно з бабою й Мартиною. Вони напосідаються на мене, щоб я кінчала з цим... Я гадала, що маю ще кілька день. Але, справді, коли ви всі троє підганяєте мене...

Вона не доказала, а він не примушував її висловитись точніш.

— Ну,— сказав він,— коли ж ти хочеш, щоб я сказав Рамонові прийти?

— Він може прийти, коли хоче, його візити ніколи не були мені неприємні... Не турбуйся цим, я повідомлю його, що він може прийти в цих днях.

Через день сцена почалася знов. Клотильда нічого не зробила, і на цей раз, Паскаль розсердився. Він надто мучився, безмежний смуток обнімав його, скоро її не було коло його, щоб заспокоїти його своєю свіжою веселістю. І він жадав, різкими словами, щоб вона поводилась, як серйозна дівчина, і перестала гратися поважним чоловіком, що кохає її.

— Якого біса! раз це має бути, то кінчаймо ж! Попережаю тебе, що напишу кілька слів Рамонові й він буде тут завтра о третій годині.—Вона слухала його, потупившись, німа. Ні одне ні друге не хотіли, здавалось, знімати мови про те, чи справді ж цей шлюб — річ вирішена, і говорили так, ніби це було наперед вирішено напевно. Побачивши, що вона піднімає голову, він затремтів, бо йому здалося, що він почув зідхання, він думав, що вона ось-ось скаже, що розважила і відмовляється від цього шлюбу. Що сталося б з ним, що б він робив, боже мій! Уже він був повний страшенної радості й безумного жаху. Але вона подивилася на нього з тою скромною й ніжною усмішкою, що вже не покидала більш її уст, і відповіла слухняно:

— Як хочеш, учителю. Скажи йому, щоб приходив сюди завтра о третій годині.

Ніч була для Паскаля така жахлива, що він устав пізно, вимовившись тим, що в його знову мігрень.

Йому було легше тільки під холодною, як лід, водою душу. Потім, коло десятої години, він вийшов, сказавши, що піде сам до Рамона. Та на думці в його було інше: він назвав в одній Плассанській баришниці цілий корсаж з старих алянсонських корунок, скарб, що дождався безумної щедрости коханця, і йому серед нічних мук спало на думку подарувати його Клотильді, щоб вона оздобила тими корунками свою вінчальну сукню. Ця гірка думка самому прикрасити її, зробити прекрасною, усю в білому, для віддання свого тіла зрушила йому серце, вичерпане жертвою. Вона знала цей корсаж, колись любивалася ним разом із доктором, подивляла його і хотіла б мати його, щоб надіти на плечі Мадонни в Сан-Сатурніні, старовинної дерев'яної Мадонни, дуже шанованої віруючими. Баришниця дала йому покупку в маленькій картонці, яку він міг заховати, і прийшовши додому, він поклав її в своє бюро.

Прийшовши о третій годині, доктор Рамон застав Паскаля й Клотильду в залі; вони чекали його, зденеровані й надто веселі, уникаючи, проте, говорити між собою про його візиту. Його привітали голосним сміхом, проявом прибільшеної привітності.

— О, ви вже цілком одужали, вчителю! — сказав молодик. — Ніколи ви не виглядали таким кріпким.

Паскаль похитав головою.

— О, може, й кріпкий, та тільки вже серця тут немає!

Це мимовільне признание викликало в Клотильди рух; вона подивилась на обох, немов самі обставини примушували її порівняти їх одного з одним. Рамон з принадним прекрасним обличчям гарного лікаря, за яким гинули жінки, чорнобородий, з густим чорним волоссям, в повному розцвіті молоді мужеської сили. І Паскаль, з своїм сивим волоссям і бородою, цим сніжно-білим руном, ще таким буйним, гарний трагічною красою шостимісячних мук, що допіру переніс. Його смутне обличчя трохи постаріло, в нього лишилися тільки дитячі очі, великі карі, живі, ясні. Але в цій хвилі кожна риса його дихала такою лагідністю, такою високою добротою, що Клотильда, врешті, з глибокою ніжністю

спинила свій погляд на ньому. Мовчання. Легкий трепет пройшов в них в серці.

— Ну, діти мої,— почав героїчно Паскаль,— я гадаю, що ви маєте поговорити між собою... Мені треба зробити дещо вниз, я зараз повернуся.

І він пішов, всміхнувшись їм.

Як тільки вони лишилися самі, Клотильда сміло підійшла до Рамона, з простягнутими руками. Вона взяла його за руки й держала їх, говорячи:

— Послухайте, друже мій, я зараз дуже засмучу вас... Але не ремствуйте на мене дуже, бо, клянуся, приязнь моя до вас дуже велика.

Він одразу зрозумів і зблід.

— Клотильдо, прохаю вас, не давайте мені ще відповіді, подумайте ще якийсь час.

— Це даремне, друже мій, я вже вирішила.

Вона дивилася на нього своїм прекрасним щирим поглядом і не випускала його рук, щоб він почув, що вона не хвилюється і прихильна до нього. Тоді він сказав тихим голосом:

— Так ви кажете ні?

— Я кажу ні і запевняю вас, що мені це дуже тяжко. Не питаєте в мене нічого, ви визнаєте потім.

Він сів, зламаний здержуванним почуттям, як людина солідна й урівноважена, якої найбільші страждання не повинні були виводити з рівноваги. Ніколи ніяке горе не перевертало так йому душу. Він сидів німий, а вона стоячи говорила далі:

— А головне, друже мій, не думайте, що я кокетувала з вами... Коли я лишала вам надію, коли я заставила вас чекати моєї відповіді, то це тому, що я справді не могла гаразд розібратися в собі... Ви не можете уявити собі, яку кризу я тільки но пережила, справжню бурю, у повній темряві, де я ледве ще знахожу себе.

Нарешті він заговорив:

— Раз ви так хочете, я не питаю вас нічого... Врешті, досить, коли ви відповісте на одно єдине питання. Ви не любите мене, Клотильдо?

Вона зовсім не вагалася, вона сказала поважно, з теплою симпатією, що зм'якшувала одвертість її відповіді.

— Це правда, я не люблю вас, я маю до вас тільки дуже щирі прихильність.

Він устав і рухом спинив добрі слова, яких вона ще шукала.

— Це скінчене, ми ніколи більш не говоритимем про це. Я хотів вашого щастя. За мене не турбуйтеся. Зараз я почуваю себе, як людина, якій на голову звалився її дід. Та вже мушу якимось дати собі раду.

Кров ударила йому в біде до того обличчя, він задихався; він підійшов до вікна, знов повернувся, важко ступаючи, силкуючись знову опанувати себе. Глибоко зідхнув. Серед важкого мовчання почулося, як сходами сходять Паскаль, стукаючи ногами, щоб дати знати, що він іде.

— Прохаю вас,— швидко прошепотіла Клотильда,— не говорімо нічого вчителю. Він не знав мого рішення, я хочу сказати йому сама, обережно, бо він хотів цього шлюбу.

Паскаль спинився на порозі. Він заточувався, задихався, так неначе зійшов нагору надто швидко. Він ще мав силу всміхнутися їм.

— Ну, дітки, прийшли до згоди?

— Розуміється,— відповів Рамон, так само, як і він, увесь тремтячи.

— Отже, порозумілися?

— Цілком,— відказала й Клотильда, мало не мліючи.

Паскаль, держачись за меблі, дійшов до свого крісла коло робочого стола і впав на його.

— Ох, ох! ноги, бачте, не завжди слухаються. Оце мені старе тіло... Та байдуже! я дуже щасливий, дуже щасливий, діти мої! ваше щастя сцілить мене.

По кількох хвилинах розмови, коли Рамон вже пішов, він неначе знову занепокоївся, лишившись на самоті з молододу дівчиною.

— Так це вже скінчене, зовсім скінчене, ти клянешся мені в цьому?

— Абсолютно скінчене.

Він більше не говорив, кивав головою, немов повторюючи, що він дуже вдоволений, що це чудово, що, врешті, всі заживуть спокійно. Він заплющив очі, вдаючи,

що заснув. Але груди йому ходили, мов мали розірватися, уперто заплющені повіки задержували сльози.

Цього вечора, годині о десятій, коли Клотильда зійшла вниз щось наказати Мартині, Паскаль скористався нагодою і поклав дівчині на ліжко маленьку картонку з корунковим корсажем. Дівчина повернулася, сказала йому, як звичайно, добраніч, і вже минуло хвилин двадцять, як він сам повернувся до своєї кімнати і вже скинув піджак, як цілий вибух веселощів залунав коло його дверей. Маленький кулачок стукав у двері, свіжий голос гукав крізь сміх:

— Ходи но, ходи, подивись!

Він покірно відчинив на цей поклик молодости, побіждений цією радістю.

— О, ходи ж, ходи но подивитися, що чудова синя птиця поклала мені на ліжко.

І вона повела його в свою кімнату, а він не міг відмовитись. Вона засвітила тоді обидві свічки: уся стара весела кімната, з своїми шпалірами линялого ніжно рожевого кольору, неначе перетворилася на капицю; а на ліжку, як якісь святощі, виставлені для поклоніння віруючих, вона розіслала старий алянсонський корунковий корсаж.

— Ні, ти й не підозріваєш!... Уяви собі, я спочатку не помітила коробки. Я впоралась з своїми ділами, як і щовечора, роздяглася і тільки тоді, як хотіла лягати, побачила на ліжку твій дарунок... Ой, яка несподіванка, мені серце мало не вискочило з грудей! Я чула, що ні за що в світі не зможу чекати до завтрього, накинула знову спідницю й побігла до тебе...

Тільки тоді він помітив, що вона напівроздягнена, як того вечора, в грозу, коли він застав її, як вона крала документи. І вона здавалася божественною, із своїм струнким дівочим тілом, немов виточеними ногами, гнучкими руками, тонким станом, з невеликими, цупкими персами.

Вона взяла його руки, стискала їх своїми маленькими пестотливими рученятами.

— Який ти добрий і яка я тобі вдячна! Така розкіш! така, що... І ти пам'ятав, я любила на нього,

на цю старовинну реліквію мистецтва, казала тобі, що тільки Мадонна з Сан-Сантурніна гідна мати його на плечах... О, яка я вдоволена, яка вдоволена! Бо це правда — я кокетка, така кокетка, що часом, знаєш, мені хочеться безумних речей, суконь, затканих промінням, серпанків, що й у руці їх не чути, зроблених з небесної блакиті... Яка я буду гарна! яка буду гарна!

Сяючи у своїй палкій вдячності, вона пригорталася до нього, усе дивлячись на корунки, примушуючи його любитись разом із нею. Потім нараз зацікавилась:

— Але скажи, з якого приводу ти зробив мені цей царський дарунок?

Відколи вона прибігла до нього у пориві веселощів, Паскаль був мов увісні. Він був зворушений до сліз цією вдячністю, такою ніжною, лишавсь тут без жаху, чого побоювався, а, навпаки, заспокоєний, захоплений, мов од наближення великого прекрасного щастя.

В цій кімнаті, куди він ніколи не входив, віяло ладністю святих місць, що заспокоюють негасиме жадання неможливого.

Проте, обличчя його стало здивоване і він відповів:

— Дарунок цей, моя дорога, та це ж для твоєї вінчальної сукні.

Вона й собі тепер на хвилину здивувалася, немов не зрозуміла. Потім знову посміхнулася тихою, особливою посмішкою, що була в неї від кількох день, розвеселилася:

— А, так, мій шлюб!

Знов споважніла й спитала:

— Так ти хочеш мене збутися? це, щоб мене тут більш не було, ти так старався видати мене заміж... Невже ти й досі маєш мене за свого ворога?

Він почув, що мука починається знову, він більш не дивився на неї, щоб не втратити мужности.

— За свого ворога, безперечно, а хіба ж ні? Ми стільки мучились одно через одне ці останні місяці! Краще нам розійтись... А до того ж я не знаю, що ти думаєш, ти ніколи не дала мені відповіді, якої я ждав.

Даремне старалася вона піймати його погляд. Вона заговорила про ту жахливу ніч, коли вони разом

проглядали документи. Це правда, схвильована до глибини істоти, вона досі не сказала йому, чи вона з ним, чи проти нього. Він мав рацію вимагати відповіді.

Вона знову взяла його за руки й примусила дивитись на неї:

— Так це ти тому відсилаєш мене, що я тобі ворог?... То слухай же! Я не ворог тобі, я твоя слуга, твій твір, твоє добро... Чуєш? я з тобою й для тебе, для тебе самого!

Він сяяв, безмежна радість засвітилась в глибині його очей.

— Я надіну ці корунки, так! Вони будуть для моєї весільної ночі, бо я хочу бути гарною, дуже гарною, для тебе... Так ти не зрозумів! Ти мій пан, тебе я кохаю...

Не тямлячи себе, він даремне намагався затулити їй рота. Вона скінчила, скрикнувши:

— І тебе я бажаю!

— Ні, ні! мовчи! ти зводиш мене з ума!... Ти заручена з іншим, ти дала слово, усе це безумство, на щастя, неможливе.

— Інший! я порівняла його з тобою, і вибрала тебе... Я відіслала його, він пішов, він ніколи більш не прийде... Є тільки ми двоє і тебе я кохаю і ти кохаєш мене, я це добре знаю, і я твоя...

Він затремтів, він більш не боровся, захоплений вічним бажанням. Обняти її, вдихнути всю її ніжність, усі пахощі цвітучої жінки!

— То бери ж мене, бо я віддаюся!

Це не було падіння, переможне життя високо їх підняло, вони поїнялися, повні радості. Велика кімната—спільниця, із своїми старовинними меблями, немов уся освітилася. І не було вже тут ні страху, ні муки, ані докорів сумління: вони були вільні, вона віддавалася свідомо, бажаючи цього, а він приймав вищий дар її тіла, як безцінний скарб, здобутий силою його кохання. Місце, час, їхній вік—усе зникло. Лишалася сама безсмертна природа, кохання, що посідає й творить, щастя, що хоче бути. Вона, прекрасна, чарівна тільки тихо скрикнула за втраченим вінком, а він, ридаючи

від захоплення, обнімав її, дякував, хоч вона й не могла зрозуміти цього, за те, що вона знову зробила його чоловіком.

Паскаль і Клотильда зоставалися в обіймах, повні екстазу, божественної радості, тріумфуючі. Нічне повітря було лагідне, в мовчанні був ніжний спокій. Години линули за годинами в цьому блаженстві їхньої радості. Нараз вона прошепотіла йому на вухо голо- сом, повним ласки, повільні, безконечні слова:

— Учителю, о! учителю, учителю!..

І це слово, що вона колись говорила звичайно, в цей час набирало глибокого значіння, ширилось і продовжувалось, неначе мало висловити увесь дар її істоти. Вона повторяла його з вдячною умиленністю, як жінка, що розуміла й корилась. Чи не була це переможена містичність, визнана реальність, прославлене життя, з коханням, якого, нарешті, зазнано й задоволено?

— Учителю, учителю, це почалося вже давно, я мушу тобі все сказати, висповідатися з усього... Це правда, що я ходила до церкви, щоб бути щасливою. Нещастям було, що я не могла вірити: я хотіла занадто розуміти, їхні догми обурювали мій розум, їхній рай здавався мені неймовірним дитинством... Проте, я вірила, що світ не обмежується змисловим, що є цілий невідомий світ, з яким треба числитися; і в це, вчителю, я вірю й зараз, це ідея тогосвітнього, якої не знищить навіть щастя, що я, врешті, знайшла в твоїх обіймах... Але ця потреба щастя, ця потреба бути щасливою зараз же, бути певною, й як я від цього мучилась. Коли я ходила до церкви, то через те, що мені чогось бракувало й я шукала того. Моя туга була від цієї непереможної жадоби задовольнити моє бажання... Ти пам'ятаєш те, що ти називав моєю вічною жадобою ілюзії й омани. Одної ночі, на току, пам'ятаєш? Я жахалася твоєї науки, обурювалася, що вона викриває землю руїнами, відвертала очі від жахливих болячок, що вона викриває. І я хотіла, учителю, піти з тобою на самоту, удвох, нікому невідомими, далеко від світу, щоб жити в бозі!.. О, яка мука прагнути, змагатися й ніколи не бути задоволеною!

Тихенько, без єдиного слова, він поцілував її в обидва ока.

— Потім, учителю, ти ще пам'ятаєш,—казала вона далі своїм тихим, як зідхання, голосом:—це був великий моральний удар, грозової ночі, коли ти дав мені цю жахливу лекцію життя, викладаючи передо мною твої документи. Ти вже говорив мені: „Пізнай життя, люби його, живи його так, як його повинно прожити“. Але яка жахлива й широка ріка, що несе все в море людства, яке вона невинно доливає для невідомої будучини!... І от, учителю, з цього й почалася в мені глуха робота. З цього часу родилася в моєму серці і в моєму тілі гірка сила дійсності. Зразу я немов завмерла, до того жорстокий був удар. Я стерялася, мовчала, бо не могла сказати нічого напевне. Потім еволюція по-малу-малу сталася, коли-не-коли я ще повставала, не хотіла признатися в своїй поразці... Тим часом для мене щодень дужче ставало істиною, все дужче почувала я, що ти мій учитель, що немає щастя поза тобою, поза твоєю наукою, поза твоєю добротою. Ти був саме життя, терпиме й широке, говорячи все, приймаючи все в єдиній любові до здоров'я й змагання, вірячи в справу світу, вбачаючи призначення в праці, що всі ми робимо з запалом, уперто намагаючись жити, любити, творити й творити життя, не зважаючи на наші мерзені діла й наші біди... О! жити, жити, це—велике діло, невинна робота, що, безумовно колись скінчиться!

Він мовчки всміхнувся й поцілував її в уста.

— Учителю, хоч я й любила тебе завжди, з самої ранньої моєї молодости, та, я гадаю, що тої страшної ночі ти відзначив мене й зробив своєю. Ти пригадуєш, як грубо стиснув ти мене в обіймах? На мені був синець і краплі крові на плечі. Я була напівроздягнена, твоє тіло немов впилося в моє. Ми боролися, ти був дужчий, від цього в мене зосталася потреба підтримки. Спочатку я вважала себе пониженою, потім я побачила, що це була тільки безмежно приємна покірність... Завжди я почувала тебе в собі. Твій рух на віддаленні викликав в мене трепет, бо мені здавалося, що він

дотикається мене... Мені хотілося, щоб ти знову схопив мене в обійми, здавив так, щоб я навіки розтопилася в тобі. І я відчувала, вгадувала, що твоє бажання було те саме, що те насильство, що зробило мене твоєю, зробило тебе моїм, що ти борешся з собою, щоб, проходячи коло мене, не вхопити мене і не удержати... Вже ходячи за тобою, коли ти був хворий, я трохи задовольнилася. І з цієї хвили я зрозуміла. Я не ходила більш до церкви, я починала бути щасливою коло тебе, ти ставав певністю... Пригадай, я кричала тобі на току, що в нашій ніжності чогось бракує. Вона була порожня і я мала потребу сповнити її. Чого ж могло нам бракувати, як не бога, першоджерела світу? І це справді було божество, повне посідання, акт кохання й життя.

Вона вже тільки лепетала, він радів їхній перемозі. Вони знов обнялися. Уся ніч була раюванням, у щасливій кімнаті, запашній від молодости й кохання. Коли стало світати, вони навсяж відчинили вікна, щоб впустити весну. Запліднююче квітневе сонце сходило на безмежному чистому, без єдиної пляминки, небі і земля, зворушена трепетом сходів, весело співала весільної.

VIII.

Це було тепер щасливе посідання, щаслива іділія. Вона принесла й йому сонце й квіти, усе своє кохання; цю молодість вона давала йому по тридцяти роках його тяжкої праці, коли він вже втомився й блід, збагнувши жахливі людські болячки. Він відроджувався під поглядом її великих ясних очей, од її чистого дихання. Це була ще віра в життя, в здоров'я, в силу, в те, що вічно все починається знову.

Вранці, після першої ночі, Клотильда перша вийшла з кімнати, тільки коло десятої години. У робочій залі вона зразу побачила Мартину, що стояла нерухома, з переляканим видом. Напередодні доктор, пішовши за дівчиною, кинув свої двері відчинені і служниця, увійшовши вільно, побачила, що ліжко не було навіть розкрите. Далі вона була вражена, почувши голоси

з другої кімнати. Вона до того остовпіла, що ставала чудною.

І Клотильда, сміючись, у сяйві свого щастя, в пориві надзвичайної веселости, що захоплювала усе, кинулася до неї гукаючи:

— Мартино, я не йду звідси!.. Учитель і я, ми побралися.

Стара служниця нараз заточилася. Розпач, страшений біль відбилися на її бідному, під білим чепцем обличчі, виснаженому зреченням черниці. Не промовивши ні єдиного слова, вона круто повернулася, спустилася в кухню, де забилася в куток і, поклавши лікті на стіл, затулила обличчя руками й заридала.

Клотильда, стурбована, засмучена, пішла за нею. Вона старалася зрозуміти і втішити її.

— Ну, яка ж ти дурна! Що тебе мучить?.. Учитель і я так само любитимем тебе, ти назавжди лишишся в нас... Ти не станеш нещасною через те, що ми побралися. Навпаки, дім буде тепер веселий з ранку до ночі.

Але Мартина заридала дужче, не тямлячи себе.

— Та хоч скажи ж мені, чого ти розсердилась і чого плачеш... Так ти не рада тому, що учитель такий щасливий, такий щасливий!.. Я зараз його покличу і він примусить тебе відповісти.

При цій погрозі стара служниця зірвалася з місця, кинулася в свою кімнату, до якої двері були з кухні; вона сердито грюкнула цими дверима і з грохотом замкнула їх. Даремне молода дівчина кликала, стукала, добивалася.

Нарешті, на шум прийшов Паскаль.

— Що тут трапилось?

— Та оце убоїще Мартина! уяви собі, вона заридала, взнавши про наше щастя, заперлася і не ворушиться.

Вона справді не ворушилася. Паскаль так само кликав, стукав. Він обурювався, він говорив ніжно. Обоє, одно по другому, вони починали знову, ніщо не відповідало, в маленькій кімнатці була мертва тиша. І вони уявили собі цю кімнатку, надзвичайно чисту,

з оріховою комодою й чернечим ліжком, з білими запонами. Напевне, на це ліжко, на якому вона проспала самітна ціле жіноче життя, кинулася тепер служниця, щоб у подушках заглушити свої ридання.

— Ну, тим гірше! — врешті сказала Клотильда в егоїзмові своєї радості, — нехай собі сердиться!

І обнявши Паскаля своїми свіжими руками й піднявши до нього своє чарівне личко, що ще горіло палким бажанням віддатися цілком, бути його реччю, промовила:

— А знаєш, учителю, сьогодні я буду твоєю служницею.

Він поцілував її в очі, зворушений вдячністю; вона зараз же заходилася готувати снідання, перевернувши усю кухню. Вона наділа великий білий хвартух і була така мила з засуканими рукавами, з голими по лікоть ніжними руками, немов вона збиралася не знати що робити. І справді, вже були готові котлети, які вона дуже добре засмажила. Вона додала ще до цього яєшню і їй вдалося навіть насмажити картоплі. Це було чудове снідання, яке вона двадцять разів переривала, бігаючи то по хліб, то по воду, то по виделку, яку забула подати. Дозволь він, вона б була служила йому навколяшках. Ах! бути на самоті, тільки удвох, в цьому великому затишному домі, почувати себе далеко од світу і мати волю сміятися й спокійно любитися.

Все по-полудне вони поралися коло господарства, мели хати, прибирали постіль. Він сам схотів помагати їй. Це була гра, вони бавилися, як діти сміхуни. Проте, час від часу вони знову стукали у двері до Мартини. Ну, це ж безумство, не стане ж вона морити себе голодом! Ну, чи бачили коли таку ослучку! та ж ніхто нічого не зробив їй, ані сказав! Та їхнє стукання щоразу розлягалось в сумній порожнечі кімнати. Звечоріло; їм довелося ще варити обідати; вони пообідали з однієї тарілки, пригорнувшись одно до одного. Перед тим, як іти спати, вони спробували ще останнього способу, загрозили висадити двері, але, притуливши вухо до дверей, не почули нічогосінько. Прокинувшись другого дня і зійшовши вниз, вони серйозно збентежи-

лись, бо побачили, що ніщо не ворушилося, і двері лишилися замкнені. Вже двадцять чотири години служниця не показувала ознак життя.

Потім, вийшовши на хвилину з кухні і повернувшись туди знову, Паскаль і Клотильда були страшенно здивовані, побачивши Мартину, що сиділа коло столу й перебирала квасець на снідання. Вона без шуму знову посіла своє місце служниці.

— Але що тобі було? — скрикнула Клотильда. — Скажеш ти тепер?

Вона підняла своє смутне заплакане обличчя. Проте, тепер воно було зовсім спокійне і являло тільки сумну старість у її зреченні. Вона глянула на дівчину з безконечним докором; потім знову мовчки похилила голову.

— Чи ти на нас сердишся?

Вона понуро мовчала. Тоді озвався Паскаль:

— Ви сердитесь на нас, люба Мартино?

Стара служниця подивилася на нього з прежнім ревним коханням; її погляд говорив, що вона любить його досить, щоб перенести все і все таки зостатися. Врешті вона заговорила:

— Ні, я не серджусь ні на кого... Пан вільний. Усе гаразд, коли він вдоволений.

З того часу почалося нове життя. Клотильда, в якій у двадцять п'ять років було ще багато дитинного, розцвіла чудовою пишною квіткою кохання. Від коли її серце забилося коханням, розумний хлопець, яким вона доти була, з умною головою з коротким кучерявим волоссям, уступив місце чарівній жінці, жінці в повному розумінні слова, що любить бути любленою. Великою принадою в ній було те, що, не вважаючи на свої знання, придбані випадково читанням, в ній зосталася дівоча наївність, немов несвідоме сподівання кохання примушувало її зберегти дар своєї істоти, щоб розтворитися в чоловікові, якого вона покохає. Певне, вона віддалася стільки ж із вдячності й шаноби до нього, скільки з любови, щаслива зробити його щасливим, почувуючи радість бути в його обіймах тільки малою дитиною, його річчю, яку він ревне любить, дорогоцінним добром, яке він цілує навколюшках, захоплений

коханням. Від колишньої побожності в неї зосталась ще відданість панові, літньому й всесильному, що мав од неї втіху й силу, а поза чуттям—святобликий трепет віруючої, якою вона лишилася. Взагалі ж ця закохана, така женствена, була здорова, весела, їла з апетитом, мала трохи відваги свого діда салдата і наповнювала собою весь дім — гнучка, свіжа, гарна, високого зросту, з божественно свіжим молодим тілом.

А сам Паскаль у коханню знову став прекрасний, красою чоловіка, що з білим волоссям зостався повний сили. Його обличчя не було вже смутне, як у ті місяці туги й муки, що він допіру пережив; лице його знов було добре, великі живі очі повні ще чогось дитинного, делікатні риси світилися добрістю; а біле волосся й борода стали ще буйніше, як лєвова грива, і цей сніговий потік молодив його. Він так довго стримувався у своїй самотній житті завзятого працівника, без пороків, без гульні, що його незужита мужеська сила віродилася, поспішаючи, врешті, задовольнитися. Він прокинувся, захоплений палким поривом молодої людини, що виявлявся рухами, повсякчасною потребою витратити себе й жити. Все знову було для нього нове й чарівне, найменший куточок широкого обр'ю захоплював його, проста квітка п'янила його запахом, буденне слово приятелі, ослаблене вжитком, зворушувало його до сліз, як новітній витвір серця, не затертий мільйонами вуст. Клотильдине „люблю тебе“ було для нього безконечними пестощами, надлюдської сладости, яких не зазнав ніхто в світі. І разом із здоров'ям, із красою, повернулася й радість, ця спокійна радість, яку він колись завдячував своїй любові до життя, і яку тепер сонячним промінням осявало його кохання,—усе це робило для нього життя ще кращим.

Вони обое, цвітуща молодість і стигла сила, такі веселі, такі щасливі, являли собою променисту пару. Цілісінський місяць пробули вони на самоті, ні єдиного разу не вийшли з Сулеяди. Спочатку їм навіть було досить самої кімнати, цієї кімнати, оббитої старим ніжним ситцем, кольору вранішньої зорі, з меблями ампір,

з широкою й твердою канапою, з високим монументальним дзеркалом. Вони не могли без радості дивитися на годинника, бронзову позолочену колону, під якою Амур з усмішкою дивився на сонний Час. Чи не було це натяком? вони часом жартували на цю тему. Так найменші речі здавалися їм прихильними спільниками, уся ця така мила старовина, серед якої до них любилися інші, і де тепер вона сама переживала свою весну. Одного вечора вона запевняла, що бачила в дзеркалі дуже гарну пані, що роздягалася, і що це ні в якому разі не була вона сама; потім, охоплена знову своєю потребою мріяти, вона почала марити вголос, як через сто літ вона так само з'явиться коханці іншого віку, увечері щасливої ночі. Він страшенно любив цю кімнату, де знаходив її усю, аж до повітря, яким вона дихала; і він жив тут, а не у власній кімнаті, темній, холодній, тікаючи звідти трусячись, мов з льоху, коли йому зрідка доводилося зайти туди. Була ще одна кімната, де вони обоє любили бути,—велика робоча заля, повна їхніх звичок, колишньої їхньої любови. Вони проводили тут цілі дні, втім, зовсім не працюючи. Велика шафа з різбленого дуба спала з замкненими дверцями, так само як і книжні шафи. По столах купами лежали папери й книги і їх не рушили з місця. Як молоді, вони, цілком захоплені своїм єдиним почуттям, були поза своїми колишніми зайняттями, поза життям. Години здавалися їм надто короткими, щоб натішитися щастям бути одно коло одного; вони часто сиділи вдвох в одному старовинному великому кріслі, щасливі тим, що мила стеля така висока, що це житло, без розкошів і без порядку, повне знайомих речей, з ранку й до вечора нагріте веселим живущим квітневим сонцем,—їхне власне. Коли він, під докорами сумління, починав говорити про роботу, вона брала його за руки, сміючись вдержувала при собі, не хотючи, щоб надмірна робота знову зробила його хворим. А внизу вони любили так само їдальню, таку веселу, із світлими панно з блакитними сітками, з меблями старого червоного дерева, з великими пастелями квітів, з блискучою мідною люстрою. Вони їли там з великим апетитом

і, поївши, ішли звідти тільки для того, щоб іти на-
гору, на любу самоту.

Згодом, коли дім здався вже їм надто малим, їм
лишився ще сад, ціла Сулеяда. Весна із сонцем заби-
рала все більше права, в кінці квітня зацвіли троянди.
І яка радість — цей маєток, так добре огорожений му-
рами, де ніщо іззовні не могло потурбувати! Вони по-
довгу зоставалися, мов у забутті, на терасі, перед без-
країм обрієм, що відкривав затінену деревами Віорну
і пагорки св. Марти від скелястих пасм Сейль до роз-
логої курної долини Плассану. Вони не мали тут іншого
холодку, окрім холодку від двох вікових кипарисів,
посажених по боках тераси, подібних до двох зелених
свічок, видних за три льє. Часом вони спускалися по
схилу ради приємности вертатися назад по велетен-
ських ступенях, злазячи на маленькі мури з вивітре-
ного каміння, що піддержували землю, дивилися, чи
ростуть мізерні оливи й мигдалеві дерева. Частіш вони
ходили на чудові проходки в сосновий гай і тут, вди-
хаючи смолисті пахощі тонкої глици, пронизаної сонцем,
ходили без кінця сюди й туди вздовж огорожі, з-за
якої тільки коли-не-коли чути було торохтіння повозки
по вузькій дорозі до Фенульєра; вони подовгу зостава-
лися на старовинному току, звідки видно було все небо;
вони любили лежати тут, згадуючи свої колишні сльози,
коли вони, ще самі несвідомі свого кохання, сварилися
під зоряним небом. Та найулюбленішим місечком, куди
вони завжди, кінець-кінцем, ховалися, були тіниста пла-
танова альтанка, зараз ще ніжно зелена, немов з мере-
жива. Унизу величезні буксові кущі, колишній бордюр
зниклого французького саду, утворювали ніби лабіринт,
кінця якого вони ніколи не знаходили. І їм здавалося,
що цівка води у фонтані, вічна й чиста вібрація криш-
талю, співає в їхніх серцях. Вони сиділи коло порослої
мохом водойми до смерку, потроху втопаючи в сутінку
дерев, побравшись за руки й злившись устами, а вода,
вже не видна, все тягла свою флейтову ноту.

До середини травня прожили так Паскаль і Кло-
тильда замкнувшись, не переступаючи навіть за поріг
свого притулку. Одного ранку, коли вона довго зале-

жалась, він зник і повернувся аж за годину. Заставши її ще в ліжку, таку гарну з голими руками й плечима, він вдів їй у вуха діамантові сережки, по які тільки не збігав, згадавши, що сьогодні день її народження. Вона страшенно любила дорогоцінності і, не знаячи як урадувана несподіваним дарунком, не хотіла вставати, маючи себе за таку прекрасну, невдягнену із цими зірками коло лиця. З цього часу не минало й тижня, щоб він отак раз або й двічі не зник уранці, щоб принести їй якийсь дарунок. Найменший привід годився йому для цього — свято, бажання, просто радість. Він користався своїм дозвіллям і старався повернутися, поки вона ще не вставала, і сам прикрашав її ще в ліжку. Він приносив їй перстені, браслети, кольє, тендітну діядему. Він діставав інші дорогоцінності і тішився, чіпляючи на неї їх усі, причому вони обоє сміялися. Вона сиділа на ліжкові, спершись спиною на подушку, як той божок, обвішана золотом, з золотим обручем на голові, з золотом на голих руках, з золотом на голій шиї, уся гола й божественна, вся в золоті й самоцвітах. Її жіноче кокетство було цим дуже задоволене, вона дозволяла любити себе навколішках, добре відчуваючи, що тільки це була висока форма кохання. Проте, вона починала трохи сердитись, розсудливо ганити його, бо це ставало, врешті, абсурдним, ці дарунки, що вона мусіла зразу ховати в якусь шухляду, ніколи не користуючись ними, бо не ходила нікуди. Їх забувалося по годині втіхи і вдячності, що давали вони нові. Та він не слухався її, охоплений справжньою манією дарувати, не годний вдержатись, щоб не купити речі, скоро йому спало на думку подарувати їй цю річ. Це була щедрість серця, прагнення довести їй, що він завжди думає за неї, гордість бачити її пишнішою, щасливішою, жаданішою з усіх, і ще глибше чуття, що тягло його дарувати, оддати все чисто, не лишити собі ані грошей, ні тіла свого, ні свого життя. А до того, яка розкіш, коли він бачив, що справді догодив їй, коли вона кидалася йому на шию, вся зашарівшись, і палко цілувала його, дякуючи! За дорогоцінностями ішли сукні, убрання, предмети туалету. Кімната була повна їх, шухляди набиті вкрай.

Одного ранку вона розсердилася. Він приніс новий перстень.

— Коли ж бо я їх ніколи не надіваю! Та й дивись, коли б я їх понадівала, то їх було б на всіх пальцях по самісінькі нігті... Будь же розсудливий, прохаю тебе.

Він змішався.

— То я не догодив тобі?

Вона мусила обняти його і з сльозами в очах клястися, що вона щаслива. Він такий добрий, так втрачається на неї! І коли цього таки ранку він наважився заговорити про те, щоб підновити кімнату, оббити її новою тканиною, покласти килим, вона знову стала благати його.

— Ой, ні, ні, ради бога!.. Не займай моєї старої кімнати, повної спогадів, де я зросла, де ми покохалися. Мені здаватиметься, що ми не вдома.

Мартина уперто мовчала, осуджуючи ці надмірні й непотрібні витрати в домі. Вона стала менш фамільярна, так ніби то при новому стані речей вона з своєї ролі виховательки-подруги спустилася знову до свого колишнього становиська служниці. Особливо змінилося її відношення до Клотильди. Вона ставилася до неї, як до молодої пані, до хазяйки, яку вона менш любила і дужче слухалася. Коли вона входила до опочивальні, як usługувала їм, коли вони обое ще лежали, на лиці її був вираз смиренної покори, щирої любови до свого пана і байдужости до всього іншого. Проте, двічі або тричі вона приходила вранці із змученим обличчям і заплаканими очима і не відповідала прямо на питання, чого вона плакала, а казала, що це нічого, що вона простудилася. І ніколи вона ні слова не сказала про дарунки, яких були повнісінькі шухляди, здавалося, вона їх навіть не бачила; вона стирала з них порох, прибирала їх без єдиного слова похвали чи огуди. Тільки вся її істота повставала проти цього божевільного даріння, що ніяк не вкладалося їй в голову. Вона протестувала на свій кшталт, ще дужче економлячи, зменшуючи видатки на хазяйство, ведучи його так строго, що умудрялася зекономити на найдрібніших видатках. Так, вона стала брати молока на третину менше, солодке стала

подавати тільки в неділю. Паскаль і Клотильда, не сміючи жалітися, сміялися між собою з її великої скупости і знов почали жартувати з неї, чим розважалися вже десять років, розказуючи, що коли вона мастила горюдину, то відкидала її на друшлак, щоб ще раз ужити масло, що збіжить з неї.

Але за цю чверть року вона схотіла здати рахунки. Звичайно вона сама що три місяці ходила одержувати півтори тисячі франків ренти від нотаря Грангілльо й розпоряжалася ними, як сама знала, записуючи видатки у книгу, яку доктор вже багато років, як перестав і перевіряти. Вона принесла цю книгу й вимагала, щоб він її проглянув. Він відмовлявся, казав, що і так все гаразд.

— Ось бачите, пане,— сказала вона,— я цей раз могла дещо відкласти. Так, триста франків... Ось вони.

Він дивився на неї здивовано. Звичайно вона тільки зводила кінці з кінцями. Яким же чудом скнарости змогла вона зберегти таку суму? Врешті, він розсміявся.

— Ох, моя ж бідна Мартино! так ось чому ми їли стільки картоплі! Ви перлина економії, але ж справді балуйте нас трохи більш.

Цей скромний закид так глибоко вразив її, що вона, нарешті, дозволила собі натякнути:

— Чорт візьми! пане, коли, з одного боку, кидають стільки грошей на вітер, то з другого — доводиться бути дуже розважним.

Він зрозумів науку і не розсердився, а навпаки, розвеселився.

— Ага! так це ви перевіряєте мої рахунки! Але знаєте, Мартино, і в мене теж є ошадження!

Він говорив про ті гроші, що його пацієнти ще коли-не-коли давали йому і які він кидав у шухляду свого бюрока. Більш, як шіснадцять років складав він їх так, що року тисяч із чотири франків, так що, нарешті, зібрався б був справді маленький капітал, золотом і білетами, коли б він не брав звідти день-у-день, не рахуючи, досить великі суми на свої спроби й забавки. Всі гроші на дарунки йшли з цієї шухлядки, він висував її тепер без перестанку. Крім того, він вважав її невичерпною, він так звик брати з неї, скільки йому

було треба, що ніколи не боявся побачити в ній колісь дно.

— Можна ж трохи покористатися з своїх ощаджень, — весело сказав він далі. — Ви самі ходите до нотаря, Мартино, отже, ви знаєте, що я маю свою власну ренту.

Тоді вона сказала таким голосом, яким говорять скупі, мучені кошмаром, що їм вічно загрожує руїна:

— А коли б ви її більш не мали?

Паскаль здивовано дивився на неї і тільки руками розвів, бо можливість нещастя не вкладалася йому й у голову. Він подумав, що скнарість затуманила їй розум, і увечері з Клотильдою посміявся з цього.

З приводу подарунків у Плассані було спліток без кінця. Чутки про те, що діялося в Сулеяді, про це кохання, таке незвичайне й таке палке, поширилися, перейшли поза мури її, невідомо як, тою силою поширення, що живить цікавість малих міст, завжди сторожку. Служниця, розуміється, не говорила, але, може, досить було її вигляду, — чутки все таки ходили; без сумніву, закохану пару підгледіли через мури. А тут оце купування дарунків — воно потверджувало чутки, збільшувало сплітки. Коли доктор рано вранці ходив по вулицях, заходив до швачок, кравчин, всі дивилися у вікна, підглядали його найдрібніші покупки, і все місто увечері знало, що він подарував ще фулярового літнього брилика, сорочки з корунками, браслет із сапфірами. Це ставало скандалом, цей дядько, що звів свою племінницю, що, немов молодик, робив ради неї безумства, вбирав її, як ту Мадонну. Почали ходити найдивовижніші історії, на Сулеяду, проходячи, показували пальцями.

А надто стара пані Ругон була обурена до нестями. Вона перестала ходити до сина, взнавши, що діло з Клотильдиним шлюбом з доктором Рамоном розійшлося. З неї сміялися, жадного її бажання не виконували. Потім, після цілого місяцю розриву, протягом якого вона нічого не розуміла із спочутливих мін, із скромного вболівання, з непевних посмішок, які зустрічала скрізь, вона раптом взнала все і це як обухом по голові вдарило її. І вона, що лютувала з часу Паскалевої хвороби, цієї історії безлюдька, що жив у гордошах

страхові, лютувала, боялася знову стати байкою для міста. Цей раз було гірше, крайній скандал, зухвала авантура, з якої глузували люди! Знову легенда Ругонів була в небезпеці, її нещасний син не знав вже, певне, що й вигадати, щоб загубити славу роду, яку було так тяжко завоювати. І от, палаючи гнівом, вона, що зробила себе хранителькою цієї слави, рішивши за всяку ціну очистити легенду, наділа брилика й побігла до Сулеяди, жваво, як молода, у свої вісімдесят років. Була десята година ранку.

Паскаля, що був дуже вдоволений розривом із матір'ю, на щастя не було дома, він вже цілу годину бігав, шукаючи старовинної срібної пряжки, якої йому хотілося для поясу. Фелісите застала Клотильду, коли та кінчала вбиратися, ще в капоті, з голими руками, з розплетеним волоссям, весела й свіжа, як троянда.

Перший напад був жорстокий. Стара пані висказала все, що мала на серці, обурювалася, говорила про релігію й моральність. Врешті, вона скінчила:

— Відповідай, чому ви зробили цю жахливу річ, що є зневагою богів і людям?

Клотильда слухала її всміхаючись, але все таки з пошаною.

— Та тому, що так схотіли, бабусю. Хіба ж ми не вільні? Ми не маємо обов'язків ні до кого.

— Не маєте обов'язків?! а до мене? а до роду? От то тепер топтатимуть нас у болото! чи ти гадаєш, що мені це приємно!?

Раптом її обурення стихло. Вона подивилася на Клотильду й вона здалася їй чарівною. Власне те, що сталося, не дуже її вражало, вона з того сміялася, їй просто хотілося, щоб це скінчилося пристойно, щоб примусити злі язики замовчати.

— Ну, то повінчайтеся ж! Чому ви не вінчаєтесь?

Клотильда хвилину стояла здивована. Ні вона, ні доктор не подумали про шлюб. Вона знову всміхнулася.

— Хіба ми від того станемо щасливіші, бабусю?

— Не про вас мова, мова, ще раз, про мене, про усіх родичів. Як можеш ти, серце, жартувати цими святими речами? Чи ти втратила всякий сором?

Але Клотильда, не обурившись, все дуже спокійна, розвела руками, ніби говорячи, що вона не може соромитись свого проступку. О, господи! коли в житті стільки пороку, стільки слабости, що злого зробили вони на світі білім, зазнавши великого щастя належати одно одному? Врешті, вона нічого не мала проти шлюбу.

— Безумовно, ми візьmemo шлюб, коли ти цього хочеш, бабусю. Він зробить, що я схочу... Але згодом, це не к спіху.

І вона лишилася ясна й весела. Коли вони живуть поза суспільством, то яке їм діло до суспільства?

Старій пані Ругон довелося піти додому, задовольнившись цією непевною обіцянкою. З цього часу вона удавала перед містом, що зірвала всякі зносини з Сулеядою, цим місцем погібелі й сорому. Вона туди більш не потикалася і з гідністю несла своє нове горе. Але вона не здавала зброї, з упертістю, що завжди давала їй перемогу, вона дожидалася слушного часу, готьва скористатися найменшою нагодою, щоб знову виступити на сцену.

Саме в цей час Паскаль і Клотильда перестали жити в затворі. Це не було з їхнього боку провокацією, вони не хотіли відповісти на гидкі чутки афішуванням свого щастя. Ще сталося, як природне поширення їхньої радості. Поволі їхньому коханню стало треба широкости, простору, спочатку — поза кімнатою, далі — поза домом, тепер — поза садом, у місті, під широким обрієм. Воно словняло усе, віддавало їм увесь світ. Отже, доктор спокійно почав знову ходити до своїх пацієнтів і брав із собою Клотильду, і вони удвох ішли бульварами, вулицями, під руку; вона в ясному убранні, рясно уквітчаному бриликові, він у застібнутому сурдутові, в ширококрисому брилі. Він — білий, як голуб, вона — білява. Вони ішли, високо піднявши голову, прямі, всміхаючись, у сьайві щастя, немов у авреолі. Спочатку вражіння було надзвичайне і крамарі висипали на поріг крамниць, жінки вихилялися з вікон, прохожі ставали й провожали їх очима. Шушукались, сміялися, тикали на них пальцями. Він, здається, боявся, щоб цей вибух неприявної цікавості не захопив, врешті, вуличних хлопців,

щоб вони, бува, не почали кидати в них камінням. Та вони були такі прекрасні, він — величний і переможний, вона — така молода, така віддана йому й горда, що помалу усіх обняло непереможне чуття пробачення. Не можна було вдержатись, щоб не завидувати їм і не любити їх, бо їхня чарівна ніжність заражала людей, од них ішли чари, що привертали серця. Старе місто з буржуазною людністю з урядовців і розбагатілого люду, завойовано після всіх. Квартал св. Марка, не зважаючи на свій ригоризм, показав себе зразу привітним, терпимо-скромним, коли вони йшли безлюдними пішоходами, порослими травою, повз старих домів, мовчазних і замкнутих, з яких віяло духом колишнього кохання. А надто старий квартал став швидко вітати їх радісно, цей квартал, дрібний люд якого, інстинктивно зворушений, відчув красу легенди, глибокий міт подружжя, прекрасну молоду дівчину, що піддержує величного й помолоділого пана. Там щиро любили доктора за його добрість, його подруга швидко стала там популярна, її, коли вона з'являлася там, вітали жестами кохання й уславляння. Вони ж, хоч ніби то й не помітили першої неприязні, тепер добре відчували прощення й ніжну приязнь, що оточувала їх, і це робило їх ще прекраснішими, їхнє щастя всміхалося цілому місту.

Раз надвечір Паскаль і Клотильда, повертаючи за ріг вулиці Банн, побачили на другім боці її доктора Рамона. Якраз учора вони взнали, що він надумався оженитися з панною Левек, дочкою повіреного. Це, справді, було найрозумніше, бо в інтересі свого становиська йому не можна було довше чекати, а молода дівчина, дуже гарна й дуже багата, кохала його. Він сам, напевне, покохає її. Клотильда була дуже рада всміхнутись йому, віншуючи його, як щирий друг. Паскаль повітав його приязним рухом. На хвилину Рамон, трохи схвильований зустріччю, змішався. Першим його рухом було перейти вулицю. Потім в нього, мабуть промайнула делікатна думка, що було б грубо нарушати їхню мрію, увійти в цю самотність удвох, в якій вони були навіть серед вуличного натовпу. І він

обмежився дружнім уклоном і усмішкою, якою прощав їм їхнє щастя. Це для всіх трьох було дуже приємно.

Коло цього часу Клотильда кілька днів тішилася великою пастеллю, де вона відтворювала ніжну сцену старого царя Давида й Авісаги, молодої Сунамітянки. Це було відтворення мрії, одна з тих композицій пориву, в які її друге Я, химерниця, вклало свій нахил до таємниці. На тлі розкиданих квітів, що падали зливою зірок, варварськи розкішних, старий цар був намальований лицем до глядача, поклавши руку на голе плече Авісаги; а ця дитина, дуже біла, була гола по пояс. Він був у пишних, важких від самоцвітів, шатах, що спадали рівно, у царській пов'язці на білому, як сніг, волоссі. Але вона була ще пишніша самою лілейною едвобністю шкіри, із своїм станом тонким та високим, невеличкими круглими персами, гнучкими руками, божественно гарна. Він панував, він спирався, як могутній і улюблений владар, на цю піддану, вибрану з-поміж усіх, таку горду тим, що вибрано її, таку щасливу віддати своєму цареві живу кров своєї молодости. Уся її чиста й тріумфуюча нагота виражала щастя покори, спокійне, цілковите дарування себе перед зібраним народом, при світлі сонця. Він був дуже величний, вона дуже чиста і від них немов ішло зоряне проміння.

До останньої хвилини Клотильда лишала обличчя обох персонажів неясними, ніби в тумані. Паскаль жартував з неї, зворушений стоячи за нею, добре догадуючись, що вона хотіла зробити. Так воно й було, вона кількома штрихами олівця закінчила обличчя: старий цар Давид це був він, а Авісага, Сунамітянка це була вона. Але вони були повиті сьйвом мрії, це були вони — обожені, з волоссям в одного зовсім білим, в другої — зовсім білявим, що вкривало їх царською мантиєю, з рисами, витягнутими екстазом, піднесені до блаженства янголів, з поглядом і усмішкою безсмертного кохання.

— О, дорога!—скрикнув він,—ти робиш нас занадто прекрасними, ти знову полинула за мрією, так! Ти пам'ятаєш, так, як у ті дні, коли я корив тебе, що ти повішала там усі химерні квіти таємниці.

І він показав рукою на стіни, по яких розцвітав квітник старих постелей, ця нестворена флора, що зроста в самому раю.

Та вона весело запротестувала.

— Занадто прекрасні? ми не можемо бути прекрасні занадто! Запевняю тебе, що я такими відчуваю нас, такими бачу, і такі ми й є... Ну, подивись! Хіба ж це не сама реальність!

Вона узяла стару Біблію п'ятнадцятого віку, що лежала коло неї, й показала наївну гравюру на дереві.

— Ось бачиш, це цілком подібне.

Він тихо засміявся на це спокійне й дивне твердження.

— О, ти смієшся, ти спиняєшся на подробицях малюнку. А треба проникнути в дух... А подивись інші гравюри, яке то гарне оце ще! Я намалюю Авраама й Агар, намалюю Рут і Вооза, я їх усіх намалюю, пророків, пастухів і царів, яким скромні дівчата, родички й служниці, віддали свою молодість. Усі прекрасні й щасливі, ти ж бачиш.

Вони перестали сміятися, схилившись над старовинною Біблією, сторінки якої вона перегортала своїми тоненькими пальцями. Він дивився через її плече й його сива борода змішалася з білявим дитячим волоссям. Він відчував її усю, вдихав усю. Він доторкався устами її нижньої шиї, цілував її цвітущу молодість, а наївні гравюри на дереві все проходили перед ними, цей біблійний світ, що відживав на пожовклих сторінках, цей вільний і буйний зріст сильної й живучої раси, діло якої було покорити світ; ці чоловіки з невгасимою мужеською силою, ці жінки, завжди плідниці, це уперте тривання й плодючість раси — через злочини, перелюбства, кровозмішення, кохання поза віком і поза розумом. Він був страшенно зворушений, безмірно вдячний, бо його мрія здійснювалася, його прочанка кохання, його Авісага на схилі його літ увійшла в його життя, повернула йому його запашну весну.

Тихим, мов зідхання, голосом він шепнув їй на вухо:

— О! твоя молодість, твоя молодість, якої я прагну, яка живить мене!.. А ти, така молода, чи ж ти не

прагнеш молодости, що поєдналася зо мною, старим, як світ?

Вона раптом обернулася до нього здивована й подивилася на нього.

— Ти старий?... Та ти молодший од мене.

І вона засміялася, блиснувши білими зубами, так, що й він не міг не засміятися. Але він домагався відповіді, трохи боячись її.

— Ти не відповідаєш мені... Це прагнення молодости, невже ти не прагнеш її, ти, така молода?

Вона сама простягла йому губи, поцілувала його і теж дуже тихо сказала:

— Я тільки одного жадаю, одного прагну, щоб мене люблено, люблено поза всім, над усе, як ти мене любиш.

Коли Мартина побачила повішену на стіні постель, вона якусь хвилину мовчки дивилася на неї, потім перехрестилася, але не знати було, побачила вона бога чи диявола. За кілька днів перед Великоднем вона покликала Клотильду йти з нею до церкви й коли та відмовилась, вона на хвилину вийшла з своєї мовчазної поблажливості, якої тепер держалася. З усього нового, що дивувало її в домі, найдужче вражала її несподівана нечестивість її молодій хазяйки. І вона дозволила собі заговорити з нею своїм колишнім тоном, ганити її, як тоді, коли вона малою не хотіла молитися. Чи ж вона вже не боїться бога? Чи її вже не жахає думка попасти в пекло, вічно кипіти там?

Клотильда не могла вдержатись, щоб не всміхнутися.

— О, пекло! Та знаєш, що воно мене ніколи дуже не турбувало... Але ти помиляєшся, коли думаєш, що я втратила віру. Коли я перестала ходити до церкви, так це тому, що я молюся в іншому місці, от і все.

Мартина дивилася на неї, роззявивши рота, нічого не розуміючи. Усьому кінець, панночка загинула остаточно. Більше вона вже ніколи не кликала її з собою до церкви. Тільки її власна побожність стала ще дужча, обернулася, нарешті, майже в манію. Вже не бачили, щоб вона, вправившись із своєю роботою, бралася за

свою вічну панчошу, яку, бувало, плела, навіть на ходу. Як тільки в неї була вільна хвилина, вона бігла до церкви й молилася там без кінця. Одного разу, коли стара пані Ругон, що все була на сторожі, побачила її за колонною, де бачила її годину тому, вона почервоніла й стала виправдуватись, як служниця, яку застали без діла.

— Я молилася за пана.

Паскаль і Клотильда тим часом що день то далі ходили на проходку, ходили тепер аж за місто, у поле. І коли вони одного разу надвечір пішли у Сегірану, вони були схвильовані, проходячи через викорчувані сумні місця, де колись були чарівні сади Параду. Перед ними устав привид Альбіни, Паскаль знову побачив її, цвітущу, як весна. Ні за що колись не повірив би він, що вже й тоді вважав себе дуже старим, коли приходив сюди, щоб усміхнутися цій малій дівчинці, ні за що не повірив би він, що її вже багато літ не буде на світі, коли життя подарує йому подібну весну, що вквітає його похилі літа. Клотильда, відчувши, що привид пройшов межи них, підняла до Паскаля своє обличчя, в ній знову заговорила потреба пестоців. Вона була Альбіна, вічна коханка. Він поцілував її в губи; вони не промовили ні слова, великий трепет пройшов по ланах, засіяних хлібом і вівсом, де колись хвилювала буйна зелень Параду.

Тепер Паскаль з Клотильдою ішли голою й сухою рівниною у дорожній куряві. Вони любили цю гарячу природу, ці поля, пообсаджувані мізерними мигдалевими деревами й олівами, цей обрій із голими пагорками, по яких білили бліді плями дач, виділяючись на чорному тлі столітніх кипарисів. Це нагадувало стародавні краєвиди, ті клясичні краєвиди, що можна бачити на картинах старих шкіл, з суворими фарбами, з спокійними й величними лініями. Всі великі жары разом, що немов попекли ці лани, були в їхній крові, й вони були від цього ще живіші й прекрасніші під вічно блакитним небом, з якого лилось ясне полум'я вічного кохання. Вона, трохи заслонена своєю парасолькою, розпускалася, рада цій купелі світла, як південна рослина,

а він, розцвітаючи знову, почував, як пекуча сила землі піднімається в його тіло хвилею мужньої радості.

Піти до Сегірани здумав доктор, який через тітку Дьедонне, взяв, що Софія виходить заміж за одного мірошника в окрузі, і схотів подивитись, чи здорові й щасливі усі тут. Як тільки вони увійшли в холодок високих зелених дубів, їх охопила розкішна свіжість. По обох боках цієї алеї текли без кінця струмки, що живили ці великі дерева. Підійшовши до хати хуторян, вони якраз наткнулися на Софію з її мірошником, що солодко цілувалися біля колодязя, бо тітка тільки по пішла прати до Віорни, геть за верби. Парочка дуже змішалася й стояла червоніючи. Але доктор і його подруга сміялися добрим сміхом, і заспокоєні закохані розповіли, що шлюб призначено на св. Івана, що це дуже далеко, але, врешті, таки станеться. Софія ще поздоровішала й покращала, врятована від спадкової хвороби, вона виросла кремезна, як одно з цих дерев, з ногами у вогкій траві струмків, з простоволосою головою на сонці. О, це гаряче й безмежне небо, яке життя вдихало воно в істоти й речі! В неї було тільки одно горе, і сльози навернулися їй на очі, коли вона заговорила про свого брата Валентина, що, може, не проживе й тижня. Вона мала звістку про нього вчора, він — безнадійний. І докторові довелося трохи покрити душею, щоб потішити її, бо він сам щогодини чекав неминучого кінця. Вертаючись з Сегірани до Плассану, доктор з Клотильдою ішли все повільніше, зворушені цим щастям здорового кохання, якого торкнувся легкий трепет смерті.

У старому кварталі одна жінка, яку Паскаль лікував, сказала йому, що Валентин тільки по вмер. Двом сусідкам довелося одвести до себе Гірод, но вчепилася в тіло сина й не пускала його, голосячи, напівбожевільна. Він зайшов у хату, лишивши Клотильду біля дверей. Потім вони мовчки пішли до Сулеяди. З того часу, як він знову почав ходити до хворих, доктор, здавалося, робив це тільки з професійного обов'язку, не захоплюючись більш чудесами свого лікування. А втім, він дивувався, що Валентинова смерть так загаялась,

він був переконаний, що на цілий рік продовжив життя хворого. Не вважаючи на надзвичайні наслідки, яких він досяг, він добре знав, що смерть усе одно неминуча, що вона переможе. Проте, він дав їй на кілька місяців шах, і це мусіло похлібити йому і зменшити жаль, який не переставав пекти його, що він мимоволі вбив Лафуаса, що міг би був прожити ще кілька місяців. І здавалося, що він сам нічого тут не значив; глибока зморшка перерізала його чоло, коли вони повернулися до себе. А дома ждало його нове зворушення—він пізнав робітника капелюшника Сартера, що сидів під платанами, де його посадила Мартина. Цьому Сартерові він довго робив впорскування і ця спроба, здається, вдалася; впорскування нервової субстанції дали божевільному силу волі, бо він був тут, виписавшись з закладу для божевільних; він клявся, що вже в його немає нападів, що він цілком одужав від наглих нападів психозу вбивства, що могли б примусити його кинутись на прохожого й задавити його. Доктор дивився на нього, малого на зріст, дуже смаглявого, з похилим лобом, з птичим лицем, з одною щокою, значно товщою за другу; він був цілком тихий і розумний і, переповнений вдячності, цілував руки своєму порятівникові. Доктор, зворушений, ніжно попрощався з ним, порадивши йому повернутися до праці, бо це—найкраща фізична й моральна гігієна. Потім, заспокоївшись, він сів до столу, весело заговоривши про щось інше.

Клотильда дивилася на нього здивована, навіть трохи обурена.

— Що це, вчителю, ти вже незадоволений собою? Він пожартував:

— О, собою я ніколи не задоволений!.. А медициною, це, знаєш,—як коли!

Цієї ночі, у ліжкові, вони посварилися вперше. Вони погасили свічку й у повній темряві кімнати лежали в обіймах одно одного, вона така тоненька, така тендітна, пригорнулася до нього, а він обіймав її усю, поклавши голову їй на серце. І вона сердилася за те, що він не має більш гордості, знову нарікала, як і

вдень, закидала йому, що він не тішиться одужанням Сартера, навіть тим, що так загаяв Валентинову смерть. Тепер вона прагнула його слави. Вона нагадувала його лікування: хіба він невилічив себе самого? чи міг він заперечувати певність своєї методи? Вона з трепетом відтворювала перед ним його колишню велику мрію: подолати кволість, єдину причину зла, сцілити людство, що страждає, зробити його здоровим і досконалим, прискорити своїм втручанням настання щастя, майбутнього царства, досконалого й щасливого, даючи здоров'я усім! І в його руках був цей елексир життя, універсальна панацея, що давала цю велику надію.

Паскаль перше мовчав, торкаючись устами голого Клотильдиного плеча. Далі, тихо сказав:

— Це правда, я сцілив себе, я сціляв цим інших і я все вірю, що мої впорскування певні в багатьох випадках... Я не відкидаю медицини, муки сумління за один нещасний випадок не роблять мене несправедливим... Крім того, робота була моєю пристрастю, вона досі забирала мене всього, і якраз, бажаючи довести собі можливість переробити старе людство на міцне й розумне, я нещодавно мало не вмер... Так, мрія, прекрасна мрія!

Вона обняла тепер його обома своїми гнучкими руками, притислася до його, злилася з ним.

— Ні, ні! дійсність, дійсність твого генію вчителю!

Коли вони так ізлилися, він ще притишив голос, його речі були тільки признанням, тихими, як подих.

— Слухай, я зараз скажу тобі те, чого не сказав би нікому в світі, те, чого я самому собі не кажу голосно... Поправляти природу, втручатися, змінити її й ставати на перешкоді її меті, чи це ж похвальне діло? Сціляти, гаяти смерть істоти для її особистої втіхи і, без сумніву, на шкоду видові, — хіба ж це не значить руйнувати те, що хоче робити природа? Чи ж ми маємо право мріяти про людство здоровіше, сильніше, утворене згідно з нашою думкою про здоров'я й силу? Що нам тут робити, чого втручатися в це діло життя, засоби й мета якого нам невідомі? Може, усе гаразд. Може, ми ризикуємо вбити кохання, геній, саме життя... Ти чуєш, я в цьому

сповідаюся тільки тобі, мене взяв сумнів, я тремчу, думуючи про свою альхемію двадцятого віку, я, кінець-кінцем, починаю думати, що величніш і здоровіше дати статися еволюції.

Він спинився, потім додав так тихо, що вона ледве чула його.

— Ти знаєш, тепер я впорскую їм воду. Ти сама це помітила, ти не чуєш більше, щоб я тер щось у ступці; а я казав тобі, що в мене є запас плину... Од води їм легшає, тут, безумовно, простий механічний ефект. О! полегшувати страждання, ставати йому на перешкоді, це я ще, розуміється, хочу! Може, це моя остання слабкість, але я не можу бачити страждання, страждання обурює мене, як страшенна й непотрібна жорстокість природи... Я тепер лікую тільки для того, щоб запобігти стражданню.

— То-ж, учителю,—сказала вона,—коли ти не хочеш більш цілити, то не слід більш говорити усе, бо конечність показувати болячки виправдувала єдино надія загоїти їх.

— Так, так! треба знати, все таки знати, й нічого не ховати, і все говорити про істоти й про речі... Ні-якого щастя не може бути в несвідомості, сама тільки певність робить життя спокійним. Коли знатимуть більше, погодяться, певне, з усім... Хіба ж ти не розумієш, що хотіти все сцілити, все переродити, це — фалшива амбіція нашого егоїзму, бунт проти життя, яке ми оголошуємо поганим, бо ми судимо його з погляду нашого інтересу? Я добре відчуваю, що моє щастя побільшало, свій розум я розширив і підніс, від коли я став панувати еволюцією. Це тріюмфує моя любов до життя, що не дозволяє мені гудити його мети і велить мені довіритися йому цілком, розпуститися в ньому, не хочачи переробити його згідно з моєю думкою про добро й зло. Воно само найвище, само тільки й знає, що воно робить і куди йде, я можу тільки старатися пізнати його, щоб прожити його так, як треба... І, бачиш, я розумію його тільки з того часу, як ти моя. Коли я не мав тебе, я шукав істини інде, я бився в примусовій ідеї врятувати світ. Ти прийшла, і життя

повне, світ повсякчас рятується коханням, величезною й невинною роботою всього, що живе й множитья в просторі... Життя непомилне, життя весильне, життя безсмертне!

Далі в його устах було тільки тремтіння пориву віри, зідхання віддання вищим силам. Вона сама більш не роздумувала, віддавалася так само.

— Учителю, я не хочу нічого поза твоєю волею, візьми мене й зроби твоєю, щоб я зникла й відродилася, зілляна з тобою!

Вони поїнялися. Потім вони ще шепотіли, планували ідилічне життя, повне спокою й сили, на селі. Досвід лікаря приходив до цього простого припису оздоровлюючого оточення. Він проклинав міста. Можна було бути здоровим і щасливим тільки на широких рівнинах, на сонці, при умові зректися грошей, амбіції, навіть гордої надмірности розумової праці. Нічого не робити, тільки жити та любитися, копати свою землю та мати гарних дітей.

— Ах,—повторив він тихенько,—дитина, наша дитина, що буде колись!..

Він не доказав, схвильований думкою про це запізнене батьківство, що бентежила його. Він уникав говорити про це, він одвертався з сльозами в очах, коли під час їхніх проходок якесь дівча чи хлоп'я всміхалося їм.

Тоді вона сказала просто, з спокійною певністю:

— Та ж воно буде!

Для неї це було природнім і неминучим наслідком їхнього кохання. В обіймах у неї завжди таїлася думка про дитину, бо кохання, метою якого не була дитина, здавалося їй марним і гидким.

В цьому навіть була одна з причин її байдужости до романів. Вона не була, як її мати, ретельною читачкою, її задовольняв порив своєї власної фантазії, і вона зразу починала нудитися вигаданими історіями. А надто дивувалася і обурювалася вона завжди, бачучи, що в любовних романах ніколи не займаються дитиною. Її там навіть не передбачається і коли вона випадково з'являється серед любовних пригод, то це — катастрофа, несподіванка, чималий клопіт. Коханці, забуваючись в

обіймах одне одного, здається, ніколи й не підозрівали, що вони роблять діло життя і що має народитися дитина. Тим часом її студіювання природознавства показали їй, що природа дбає єдине за плід, тільки він має значіння, він стає ціллю, усе робиться для того, щоб сім'я не гинуло й щоб мати заходила. А людина, навпаки,— цивілізує, очищує кохання, усунула з нього навіть думку про дитину. Стать героїв в виборних романах була тільки зняряддям пристрасти. Вони кохалися, понімалися, розлучалися, переносили тисячі смертей, цілувалися, вбивалися, викликали бурю соціальних бід,— усе ради втіхи, поза законами природи, немов навіть не пам'ятаючи, що кохаючись, творять дитину. Це було гидко й безглуздо.

Їй стало весело й вона повторяла, сховавши своє обличчя на його шиї, з милою смішливістю коханки, трохи засоромлено:

— Вона буде... Ми ж бо робимо все, що слід для цього, чому ж ти не хочеш, щоб вона була?

Він зразу не відповів. Вона, обнімаючи його, почула, що він похолонув, обнятий жалем і сумнівом. Згодом він смутно сказав:

— Ні, ні! за-пізно... Подумай таки, голубко, в мойому віці!

— Але ж ти молодий!—скрикнула вона знову у захваті кохання, зогріваючи його, вкриваючи його поцілунками.

Це розсмішило їх обох. І вони поснули, обнявшись, він горілиць, пригорнувши її лівою рукою, вона — обнявши його усіма своїми гнучкими членами, поклавши голову йому на груди; її біляве волосся розсипалося й змішалось з його сивою бородою. Сунамітянка спала, поклавши щоку на серце свого царя. І серед тиші великої темної кімнати, такої ніжної до їхнього кохання, тільки й чути було їхнє тихе дихання.

ІХ.

Отже, доктор Паскаль знову ходив по хворих у місті й по околицьніх селах. І майже завжди під руку з ним ішла Клотильда, що разом із ним заходила до бідних людей.

Але, як він признався їй якось потиху вночі, він робив це тепер тільки для полегшення й утіхи хворих. Якщо він вже й раніш колись практикував тільки з відразою, то це було тому, що він відчував усю марність терапії. Його доводив до розпачу емпіризм. Тим, що медицина не була експериментальною наукою, була штукаю, його турбувала безконечна складність хвороби й ліків, залежно від хворого. Лікування змінялося разом із гіпотезами: скільки ж то людей мусіли вбити колись методи, покинуті тепер! Все залежало від нюху лікаря, цілитель був тільки щасливо обдарований чарівник, що сам робить напощаки, завдячуючи сціленням щастю свого генія. І це пояснює, чому, після дванадцятилітньої практики, він майже зовсім покинув своїх пацієнтів, щоб віддатися чистому студіюванню. Потім, коли його великі праці про спадковість дали йому на якийсь час надію сціляти своїми підшкоровими впорскуваннями, він знову захопився лікуванням, до того дня, коли його віра в життя, що примушувала його допомагати його ділу, відновлюючи життєві сили, стала ще дужча й дала йому вищу певність, що досить самого життя, єдиного творця здоров'я й сили. І він з своєю спокійною усмішкою одвідував тільки тих хворих, що уперто кликали його й почували дивне полегшення, навіть коли їм впорскувано саму воду.

Клотильда тепер часом дозволяла собі пожартувати з цього. В глибині душі вона лишилася прихильницею таємниці і весело говорила, що раз він так робить чуда, значить, в його є на це сила, в йому є бог. Тоді він і собі починав віджартовуватись, казав, що власне завдяки їй їхні спільні одвідини хворих дають такі наслідки, що він більш не сціляє нікого, коли її з ним немає, що це вона приносить подих тогосвітнього, невідому й потрібну силу. Отже, люди багаті, буржуа, до яких вона не дозволяла собі заходити, стогнуть, як і стогнали, не зазнаючи полегшення. Ця ніжна суперечка бавила їх і вони щоразу ішли до хворих, немов на винайдення чогось нового, а хворі дивилися на них добрими й розуміючими поглядами. О, як обурювало їх це кляте страждання, тільки з ним вони ще змагалися

і які вони були щасливі, коли вважали, що подолали його! Вони почували себе божественно винагородженими, бачучи, що холодний піт висихає, стогін стихає, помертвілі обличчя оживлюються. Це, десь, їхнє кохання заспокоювало цю малу часточку страждуючого людства.

— Вмерти, це нічого, це в порядку речей,—казав часто Паскаль.—Але страждати, для чого? це гидко й дурниця!

Якось надвечір доктор із Клотильдою вибрався до одного хворого в маленькому селі св. Марти; жаліючи свого Бонома, вони поїхали залізницею і на станції мали несподівану зустріч. Потяг, якого вони чекали, приходив з Тюлету. Св. Марта була перша станція в протилежному напрямкові, на Марсель. Як тільки підійшов потяг, вони кинулися до нього, відчинили двері й побачили стару пані Ругон, що виходила з купе, яке вони мали за порожнє. Вона тепер з ними не говорила; вискочивши легко з вагону, не вважаючи на свій вік, вона пішла собі з суворим і поважним видом.

— Сьогодні перше липня,—сказала Клотильда, коли потяг рушив.—Баба повертається з своїх щомісячних одвідин тітки Діди... Ти помітив, як вона на мене подивилася?

Паскаль властиво був дуже щасливий з цієї сварки з матір'ю, бо це визволяло його від повсякчасного страху її присутності.

— Та коли не можна порозумітися, сказав він просто, то краще й не бачитись.

Але Клотильда була задумана та смутна, і сказала півголосно:

— На мій погляд, вона змінилася, зблідла... А чи ти помітив, що вона, звичайно така коректна, мала рукавичку лише на самій правій руці, зелену рукавичку... Не знаю, чому, але вона мене засмутила.

Він, тепер теж збентежений, зробив непевний рух. Розуміється, й його мати, врешті, постаріє, як і всі. Вона занадто турбувалася, занадто ще жила почуттям. Він розповів, що вона збирається відписати своє майно місту Плассанові на збудування притулку імени Ругонів. Обое знову стали всміхатися; нараз він гукнув:

— Стривай! та завтра ж і ми теж поїдемо до Тюлету до наших хворих. Ти знаєш, що я обіцяв одвезти Шарля до дядька Макара.

Фелісите, справді, цього дня поверталася з Тюлету, куди їздила першого дня кожного місяця одвідати тітку Діду. Вже багато років вона дуже цікавилася здоров'ям божевільної, дивуючись, що вона все живе, лютуючи на таку упертість жити над усяку звичайну міру — справжнє чудо довговічності. Яке полегшення буде їй, коли вона одного чудового ранку поховає цього невідного свідка минулого, цю примару чекання й спокути, що немов оживлювала огидні вчинки роду! І коли стількох інших не стало, вона, безумна, в якій тільки в очах зосталася ще іскра життя, здавалося, була забута. В цей день вона побачила її в її кріслі висхлу й пряму, нерухому. Як казала доглядачка, вже не було їй жадної причини колись умерти. Їй було сто п'ять літ.

Вийшовши з закладу для божевільних, Фелісите була ображена. Вона подумала про дядька Макара. Ще один, що заважав їй, що увічнювався з упертістю, яка її обурювала! Хоч йому було тільки вісімдесят чотири роки, на три роки більш, ніж їй, їй здавалось, що він кумедно старий, перейшов всі дозволені межі. І це людина, що живе в розпусті, протягом шістьдесяти літ щовечора п'яна! Розсудливі, тверезі ішли з цього світу, а він собі цвів і розцвітав, повний здоров'я й радости. Колись, коли він ще тільки оселився в Тюлеті, вона дарувала йому вина, лікери, горілку, в таємній надії визволити рід від дійсно безчесного молодця, від якого тільки й можна було сподіватися прикростей або неслави. Та вона швидко помітила, що весь цей алкоголь неначе, навпаки, піддержував його веселим, з сяючим обличчям, з глумливим поглядом. І вона перестала робити йому подарунки, бо сподівана отрута йшла йому на користь.

Вона за це була на його страшенно люта і всякий раз, як бачила його знову, твердо на ногах п'яницю, що хихикав їй в лице, знаючи добре, що вона чекає його смерти, й тішився, що не дає їй приємности

поховати разом із ним старе чорне шмаття, кров і бруд двох завоювань Плассану,— вона, коли б насміла, була б радо вбила його.

— Чи бачите, Фелісите,— часто казав він із своєю манірою жорстокого глуму,— я тут для того, щоб доглядати стару матір і якщо ми колись обоє надумамось вмерти, то це буде з гречности до вас, щоб не завдавати вам клопоту одвідувати нас, як ви оце ласкаво робите щомісяця.

Вона вже звичайно не заходила навіть до дядька, довідувалась про його в закладі для божевільних. Але цей раз, коли вона взнала тут, що він переживає якийсь надзвичайний напад пияцтва, вже два тижні п'є без просипу, п'яний, очевидно, до того, що вже не виходить з дому, її взяла цікавість самій побачити, до якого стану він зміг довести себе. І повертаючись на станцію, вона звернула, щоб пройти через дядькову дачу.

День був розкішний, жаркий, сонячний літній день. Вона дивилася на поля по обидва боки вузької дороги, якою йшла, поля, що він примусив дати йому колись, на всю цю родючу землю, нагороду за його скромність і стриманість. Дім, вкритий рожевою черепицею, з помальованими на жовто стінами, на ясному сонці аж сміявся неначе, такий був веселий. Під старезними шовковицями тераси вона почула розкішну свіжість і побачила чудовий краєвид. Який гідний і скромний притулок, який щасливий куточок для старої людини, що доживала б віку у цьому спокої після довгого життя, повного добра й виконання обов'язку!

Але вона не бачила хазяїна, не чула його. Панувала глибока тиша. Тільки бджоли гули навколо великих дзендзіверів. На терасі була тільки маленька руда собачка, що простяглася на землі в холодку. Вона підняла була голову, загарчала, збираючись загавкати, але пізнавши гостю, знову лягла й не ворушилася.

Фелісите у цій самоті, у сяйві сонця, чомусь затремтіла й покликала:

— Макаре!.. Макаре!..

Двері дачі під шовковицями були широко розчинені. Але вона не наважувалась увійти, цей порожній

дім, отак навстяж відчинений, бентежив її. І вона знову покликкала:

— Макаре!.. Макаре!..

Ні шороху, ані подиху. Знову тяжка тиша, тільки бджоли брели ще дужче навколо великих дзездзіверів.

Врешті, Фелісіте стало соромно свого страху й вона сміливо увійшла в хату. Ліворуч у передпокою двері до кухні, де звичайно пробував дядько, були зачинені. Вона штовхнула їх і зразу не розібрала нічого, бо він, очевидно, позачиняв віконниці, щоб захиститися від спеки. Перше вражіння її було тільки, що їй заперло дух від сильного запаху алькоголю, якого була повна хата; здавалося, що цей запах ішов від усіх меблів, що весь дім пропах ним. Врешті, коли її очі звикли до темряви, вона помітила дядька. Він сидів коло столу, на якому стояла чарка й порожня горілчана пляшка. Умостившись у кріслі він кріпко спав, п'яний як ніч. Це видовисько збудило в ній гнів й погорду.

— Ну, Макаре, як це нерозумно й непорядно доводити себе до такого стану!.. Та прокиньтеся ж, це ж сором!

Сон його був такий глибокий, що не чути було навіть його подиху. Даремне підносила вона голос, гучно плескала в долоні.

— Макаре! Макаре! Макаре!.. Ой, леле! які ж ви мерзенні, мій любий!

І вона кинула його і вже не соромлячись заходила по хаті, соваючи речі. Ідучи з захисту для божевільних курною дорогою, вона страшенно схотіла пити. Рукавички заважали їй, вона зняла їх і поклала на край стола. Потім їй пощастило знайти глечик, вона вимила шклянку, налила її вщерть, та коли збиралася випити воду, надзвичайне видовисько схвилювало її так, що вона поставила шклянку, не пивши, коло рукавичок.

Вона все ясніш і ясніш бачила в кімнаті, освітленій тоненькими проміннями сонця, що пробивалися крізь шпари старих щілявих віконниць. Вона ясно побачила дядька, як завжди, чисто вдягненого в сине сукно, з вічною хутряною шапкою на голові, що він носив і зиму й літо. Вже п'ять чи шість років він усе товстів

став просто якоюсь купою складок сала. Нараз вона помітила, що він, видать, заснув, курячи, бо його люлька, коротенька чорна люлька, впала йому на коліна. Далі вона скам'яніла, вражена: запалений тютюн розсипався, сукно на штанях зайнялось і у дірку тканини, вже з п'ятифранкову монету завбільшки, видно було голе стегно, червоне стегно, з якого виходив синенький вогник.

Спочатку Фелісіте подумала, що це горить білизна, спідні, сорочка. Але годі було сумніватися, вона добре бачила голе тіло, й синенький вогник виривався з нього, легкий, неначе танцював, як той вогник на поверхні запаленого в посуді алькоголю. Він був ще не більший за вогонь нічника, горів тихо, безшумно, хитаючись од найменшого тремтіння повітря. Але він більшав, швидко ширився, шкура репалась і сало починало топитися.

Мимовільний крик виривався у Фелісіте.

— Макаре!.. Макаре!..

Він вже не ворушився. Його нечутливість мусіла бути цілковита, хміль довів його до свого роду коми, до повного параліжу чуття, бо він був живий, видно було, як повільне й рівне дихання піднімало йому груди.

— Макаре!.. Макаре!..

Тепер сало проступало з шпар шкури, живлячи вогонь, що перейшов вже й на живіт. І Фелісіте зрозуміла, що дядько зайнявся, як губка, що набралася горілкою. Він вже багато років, як був насичений горілкою, найкріпшою, найбільш горючою. Він, безумовно, запалає зараз з голови до ніг.

Вона вже тепер не хотіла будити його, бо він спав так добре. Добру хвилину вона ще наважилась дивитися на нього, перелякана, і поволі рішилася. Проте, руки їй затремтіли дрібним дрожем, якого вона не могла стримати. Вона задихалася, вхопила обома руками склянку води й випила її одразу. Потім навспинячки вийшла з хати, та раптом згадала про рукавички. Вона повернулася й боязким рухом, напомацки, узяла їх, як їй здалося, обидві, з столу. Врешті, вона вийшла, знову зачинила щільно двері, тихо, мов боялась когось потурбувати.

Опинившись знову на терасі, на ясному сонці, на свіжому повітрі, перед безмежним обрієм, вона зідхнула з полекшею. Ніде ні душі. Напевне, ніхто не бачив її, коли вона входила й виходила. Там, як і раніш, була тільки маленька руда собачка, що лежала простягшись і не вдостоїла навіть підвести голови. І Фелісіте пішла геть своєю дрібною й швидкою ходою, злегка похитуючись станом, як в молодій дівчини. Коли вона пройшла кроків із сто, хоч і як вона тому противилась, непереможна сила примусила її обернутися й глянути востаннє на дім на половині косогору, такий спокійний і веселий на прикінці чудового дня. Тільки у потязі, коли вона хотіла надіти рукавички, вона помітила, що однієї бракує. Але вона була певна, що впустила її на пероні, коли входила у вагон. Їй здавалося, що вона дуже спокійна, а тим часом лишилася в одній рукавичці з другою рукою голою, що могло бути з нею тільки в наслідок сильного хвилювання.

Другого дня Паскаль і Клотильда поїхали потягом о третій годині до Тюлету. Шарлева мати, шорничка, привела до них хлопчика, бо вони згодилися одвезти його до дядька, де він мав лишитися на цілий тиждень. В сім'ї знову почалися сварки: чоловік рішучо одмовився терпіти далі в себе цю чужу дитину, цього князенка, неробу й недоумкуватого. Його зодягала баба Ругон, тому він того дня, весь у чорному оксамиті із золотим брузументом, був і справді мов молодий магнат або придворний паж старих часів. Чверть години, що тривала їхня подорож, вони були в купе самі й Клотильда бавилася, знімаючи йому шапочку, щоб гладити його розкішне біляве волосся, що буйними кучерями падало йому на плечі. Та в неї на пальці був перстень і, провівши рукою по потилиці хлопця, вона була вражена, побачивши, що її ласка лишила по собі кривавий слід. Не можна було торкнутися його, щоб червона роса не виступила на шкірі в нього: це було розслаблення тканин, так погіршене дегенерацією, що найменший дотик викликав кровотечу. Доктор зразу стурбувався й спитав його, чи в його так само часто й тепер іде кров з носу. І Шарль майже не вмів відповісти

до ладу, спочатку сказав ні, далі пригадав, сказав, що цими днями в його дуже йшла кров. І справді, він здавався слабшим, він дитинів, в міру того, як ставав старший, розум в його ніколи не прокидався, а тьмарився. Цей великий п'ятнадцятилітній хлопець на позір був молодший од десятилітнього, такий гарний, такий схожий на дівчинку, з церою, подібною до зрослої в темряві квітки. Дуже зворушена, з смутком на серці, Клотильда, що держала його на колінах, спустила його на лавку й при цьому помітила, що він пробував засунути руки у викіт її корсажу у скороспілому й інстинктовному потягові зіпсованого звіряти.

У Тюлеті Паскаль рішив, що вони перш одведуть дитину до дядька. І вони пішли досить крутою дорогою вгору. Здалека домочок всміхався, як і вчора, на ясному сонці своїми рожевими черепицями, своїми жовтими стінами, зеленими шовковицями, що простягали свої покручені віти і вкривали терасу густим листяним дахом. Чудовий спокій обгортав цей самотній куточок, цей притулок мудрого, де чути було тільки, як бреніли бджоли навколо великих дзендзіверів.

— О, цей шельма дядько,—сказав стиха всміхаючись Паскаль,—я заздрю йому!

Але він здивувався, що не бачить ще його на краю тераси. Шарль, тягнучи за собою й Клотильду, побіг дивитися на кролів, доктор пішов далі сам і був вражений, що вгорі немає нікого. Віконниці були зачинені, двері передпокою відчинені навстяж. Там була тільки руда собачка, що стояла на порозі, упершия всіма лапами, настобурчившись, і жалібно протягло вила. Побачивши цього гостя, якого, без сумніву, пізнала, вона на хвилинку замовкла, одійшла трохи і знову тихенько завила.

Паскаля обняв страх, він не міг здержати збентеженого оклику:

— Макаре!.. Макаре!..

Ніхто не озвався, у домі панувала мертва тиша, єдині двері його, навстяж одчинені, чорніли, як та яма. Собака все вила.

Доктор нетерпляче гукнув голосніше:

— Макаре!.. Макаре!..

Ніщо не ворухнулося, бджоли бренили, безмежно ясне небо розстелялося над цим самотнім куточком. І він наважився. Може, дядько спить. Але як тільки він штовхнув ліворуч двері у кухню, звідти вирвався жахливий сморід, нестерпучий сморід горілого м'яса й кісток. У кімнаті він ледве міг дихнути, задушений, засліплений якоюсь густою парою, що стояла хмарою й від якої нудило. Вузькі смужки світла, що проходили крізь шпарки, не дозволяли йому добре бачити. Проте, кинувшись до каміну, він покинув свою першу думку про пожегу, бо в каміні не було вогню і меблі навколо нього неначе всі були цілі. Не розуміючи, що тут таке, почувавши, що мліє від цього затроеного повітря, він кинувся відчиняти віконниці. Увірвався потік світла.

Те, що доктор побачив тепер, страшенно здивувало його. Всі речі були на своєму місці; чарка й порожня горілчана пляшка стояли на столі; тільки на стільці, де, очевидно, сидів дядько, були сліди пожеги, передні ніжки його почорніли, солома наполовину згоріла. Що ж сталося з дядьком? Куди міг він подітися? Перед стільцем на підлозі, коло калюжі сала, була тільки купка попелу, а біля неї лежала люлька, чорна люлька, що навіть не розбилася, впавши. Увесь дядько був тут, у цій жменці легкого попелу, він був і в рудій хмарі, що виходила у відчинене вікно, у шарі сажі, що вкривала всю кухню, в жахливому випарові зниклого тіла, що вкривав усе, масний на руку й вонючий.

Це був найвразливіший випадок самовольного згорання, який коли доводилося спостерігати лікарям. Доктор, правда, читав у деяких замітках про дивні випадки, між іншим, про одну шевчиху, п'яницю, що заснула на своїй жаровні для ніг і від неї знайшли тільки ступню та руку. Він сам до цього часу сумнівався, не міг припустити, як припускалося в старовину, щоб тіло, просякнуте алкоголем, виділяло якийсь невідомий газ, що може самовольно зайнятися й пожерти м'ясо й кістки. Тепер він цього не заперечував, до того він усе пояснив, відтворюючи факти: кома від хмелю, абсолютна нечутливість, люлька падає на одягу, що

займається, тіло, просянуте алькоголем, горить і репається, сало топиться, частина його збігає додолу, друга піддержує горіння і, врешті, усе — м'язи, органи, кістки, усе чисто, усе тіло гине. Увесь дядько був тут, з своїм синім суконним убранням, з хутряною шапкою, що носив зиму й літо. Безсумнівно, коли він загорівся увесь, як фоєрверк, він мав впасти уперед, це пояснювало, чому стілець тільки трохи почорнів; і нічого не лишилося від чоловіка, ані кістки, ані зуба, ні нігтя, нічого, крім цієї маленької купки сірого пилу, що повів повітря з дверей грозив змести.

Тим часом увійшла Клотильда; Шарль зостався на дворі, зацікавлений виттям собаки.

— О, господи? що за сморід? — сказала вона. — Що тут таке?

І коли Паскаль пояснив їй надзвичайну катастрофу, вона здригнулася. Вона взяла була пляшку, щоб роздиритися, і з жахом поставила її назад, почувши, що вона вогка й умазана дядьковим тілом. Не можна було ні до чого доторкнутися, все чисто було мов умашене цим жовтуватим жирним потом, що лип до рук.

Вона затремтіла від жаху й відрази і заплакала, белькочучи:

— Сумна смерть! жахлива смерть!

Паскаль отямився від свого першого вражіння, він майже всміхався.

— Жахлива? чому?.. Йому було вісімдесят чотири роки, і він не мучився... Я гадаю, що це чудова смерть для цього старого розбійника дядька, що жив — боже мій! тепер це можна сказати — не дуже то по-католицьки... Ти пригадуєш його документи, на його сумлінні були дійсно жахні й безчесні речі, що не перешкодило йому потім влаштуватися, зістарітись серед утіх, як путній людині, насмішкуватій, нагородженій за великі цноти, яких в його не було... І ось він вмирає по-царськи, як князь п'яниць, зайнявшись сам собою, зникаючи у вогнищі власного тіла!

Здивований доктор широким жестом немов розширив сцену.

— Бачиш оце?.. Бути до тої міри п'яним, щоб не

чути, що гориш, зайнятися самому, як купальський вогонь, піти з димом до останньої кістки!.. Га? бачиш, як дядько пішов у простір, спочатку розійшовшись по чотирьох кутках цієї кімнати, розпустившись у повітрі, розлетівшись в ньому і вкриваючи всі речі, що належали йому, потім вирвавшись хмарою пилу у це вікно, коли я відчинив його, полинувши в ясне небо, розвіявшись по обрію... Та це ж чудова смерть! зникнути, нічого не лишити по собі, тільки купку попелу й люльку збоку!

І він підняв люльку, щоб зберегти, сказав він, пам'ятку по дядькові, тим часом як Клотильда, якій за цим ліричним подивом вчувався гіркий глум, ще тремтіла від жаху й відрази.

Але нараз вона помітила щось під столом, може, якийсь недогарок.

— Подивись лишень там, он той клаптик!

Він нахилився і, здивований, підняв жіночу рукавичку, зелену рукавичку.

— О!—скрикнула вона,—та це ж бабина рукавичка, пам'ятаєш, рукавичка, якої їй бракувало вчора увечері.

Вони переглянулись. Те саме пояснення наверталось їм на язик: очевидно, учора була тут Фелісите. І в доктора раптом склалося переконання, що його мати бачила, як зайнявся дядько, і не погасила його. Це він виводив з багатьох прикмет, з того, що він знайшов хату зовсім вихолоднену, з обрахунку годин, потрібних для згорання, який він зробив. Він побачив по переляканих очах дружини, що в неї зародилася та сама думка. Та тому, що дізнатись коли небудь правди здавалося неможливим, він вигадав найпростішу історію.

— Очевидно, твоя баба зайшла, повертаючись із закладу для божевільних, до дядька, перш, ніж він почав пити.

— Ходімо звідси! ходім звідси!—кричала Клотильда.— Я задихаюся, я більш не можу тут бути!

Паскаль хотів піти заявити про смерть. Він вийшов за Клотильдою, запер будинок і поклав ключ собі в кешеню. Надворі вони знову почули маленьку руду собачку, що не переставала вити. Вона забилася під ноги

Шарлеві і хлопець розважався, пхаючи її ногою й слушаючи, як вона виє, не розуміючи, що це має бути.

Доктор пішов просто до пана Морана, Тюлетського нотаря, що був разом і мером громади. Зоставшись удівцем років з десять тому, він жив разом із своєю донькою, теж удовою й бездітною, і піддержував добрі сусідські відносини з старим Макаром; іноді він на цілі дні брав до себе малого Шарля, бо його дочка цікавилася цією дитиною, такою гарною й такою гідною жалю. Пан Моран був вражений, хотів піти туди із доктором констатувати факт і обіцяв скласти належного акта про смерть. Що ж до релігійної церемонії, до похорону, то це здавалося дуже важким. Коли вони увійшли до кухні, вітер з дверей розвіяв попіл, а коли його хотіли побожно зібрати, то з підлоги вдалося підняти тільки всяке сміття, всю стару грязь, де, мабуть, було дуже мало дядька. Що ж тоді ховати? Краще зректися цього. І цього зреклися. До того ж дядько зовсім не ходив до церкви й родина вдовольнилася тим, що служила пізніш за впокой його душі завпокойні меси.

Тим часом нотар скрикнув, що в його лежить дядькова духовна. Не відкладаючи надовго, він запросив доктора до себе на післязавтра, щоб офіційно прочитати йому духовну, бо він вважав за можливе сказати йому, що дядько обрав його виконавцем духовної. Нарешті, він, як добра людина, запропонував лишити до того часу Шарля в його, добре розуміючи, як малий, так кривджений в своїй матері, заважає серед усіх цих історій. Шарль був, здається, страшенно радий цьому й лишився в Тюлеті.

Тільки дуже пізно, сьомигодинним потягом, Клотильда й Паскаль повернулися до Плассану, після того, як доктор все таки побував у двох хворих, яких мав одвідати. Приїхавши знову вкупі через день, як було призначено, до пана Морана, вони були неприємно вражені, заставши там стару пані Ругон. Вона, звичайно, взнала про Макарову смерть і прибігла, збентежена, експансивно виявляючи свій жаль. Духовну прочитано просто, без ніяких інцидентів. Макар розпорядився, щоб на усе, що можна було дістати з його невеликого майна,

поставлено йому розкішний мармуровий пам'ятник з двома монументальними постатями янголів, що плачуть, згорнувши крила. Це була його власна ідея, спогад подібного пам'ятника, що він бачив за кордоном, може, в Німеччині, коли був салдатом. І він доручав своєму племінникові Паскалеві доглянути за виконанням пам'ятника, бо він один в родині, додав він, має смак.

Поки читано духовну, Клотильда сиділа в нотаревому саду на лаві, в холодку під старим каштаном. Коли вийшли в сад Паскаль і Фелісите, усім їм стало дуже ніяково, бо вони вже кілька місяців не говорили одно з одним. Проте, стара пані удавала, що все гаразд, ніяк не натякаючи на нове становисько, даючи зрозуміти, що перед людьми можна зустрічатися й удавати повну згоду, не порозумівшись і не помирившись для цього. Та вона зробила помилку, надто підкреслюючи, що Макарова смерть завдала їй великого горя. Паскаль, який догадувався про її велику радість, безконечну втіху на думку, що ця болячка роду, цей мерзений дядько нарешті зник, втратив терпіння, вибух обуренням. Його очі мимоволі спинилися на материних рукавичках, чорних.

Вона якраз завела солоденьким голосом:

— Як це було нерозумно з його боку в такому віці уперто жити самотою, як той вовк! Хоч би служницю яку держав!

Тут доктор сказав, не розуміючи, як це в нього вирвалося і сам злякавшись своїх слів:

— А ви ж, мамо, бо ви ж там були, чому ви його не погасили?

Стара пані Ругон пополотніла. Як міг її син знати? Вона хвилину дивилася на його, роззявивши рота, а Клотильда зблідла, як і вона, певна тепер непохитно злочину. Це було признання, це перелякане мовчання, що настало між матір'ю, сином і онукою, це трепетне мовчання, в якому родини ховають свої домашні трагедії. Обидві жінки не могли опам'ятатись. Доктор, в розпачу від того, що він сказав, він, що так старанно уникав прикрих і непотрібних пояснень, усіма силами старався загладити свої слова, коли нова катастрофа вивела їх з цього жахливого змішання.

Фелісите рішила знову забрати Шарля, не хочучи надуживати гостинність пана Морана, а тим, що він після снідання велів одвести малого до закладу для божевільних, щоб він побув із тіткою Дідою, він по-слав туди служницю, наказавши зараз же привести його. Саме в цій хвилі служниця, якої вони дожидалися в саду, прибігла, збентежена, задихаючись, гукаючи, здалека:

— Ой, боже мій! боже мій!.. ідіть швидше, панич Шарль увесь у крові...

Вони вжахнулися й усі троє кинулися до закладу.

Цього дня тітка Діда мала себе добре, була дуже спокійна, сиділа випростана в своєму кріслі, де вже двадцять років сиділа день-у-день цілими годинами, дивлячись у просторінь порожнім поглядом. Вона не-наче ще змарніла, усі м'язи зникли, руки й ноги її були самі кістки, обтягнені пергаменовою шкірою, і догля-дачці її, здоровій білявій дівчині, доводилося носити її з ліжка на крісло й назад, годувати її, загалом пово-дитись із нею, як із річчю, яку беруть, перекладають з місця на місце. Прабаба, забута, велика, незграбна, жахлива, була нерухома, тільки очі були ще живі, про-зорі, як струмкова вода. Цього ранку вона несподі-вано заплакала, сльози струмками покотилися їй по обличчю, далі вона стала белькотати слова без усякого зв'язку; це немов показувало, що у її старечому висна-женні й безумстві повільне закостеніння мозку ще не дійшло краю — лишилися ще якісь спогади, були мож-ливі проблиски розуму. І знову обличчя її стало неру-хоме, знову вона стала істотою, байдужою до всього на світі, що може, часом всміхатися на якесь лихо, на горе, а найчастіше не бачить і не чує нічого, пори-нувши в своє безконечне розглядання порожнечі.

Коли приведено до неї Шарля, доглядачка зараз же посадила його коло столу, насупроти прабаби. Вона мала для нього пачку картинок, салдатів, офіцерів, ко-ролів, убраних в червець і золото, і ці картинки вона дала хлопцю разом із ножицями.

— Ось бавтеся собі тихенько, будьте розумні. Ви бачите, що бабуся сьогодні дуже мила. Треба і собі бути милим.

Дитина звела на божевільну очі і обоє розглядали одно одне. В цей момент кидалася у вічі їхня надзвичайна схожість. Особливо їхні очі, порожні й прозорі очі, що немов тонули одні в одніх, тотожні. Так само і обличчя їх були подібні — стерті риси столітньої, що перейшли через три покоління на це тендитне дитяче личко, немов перелякане, теж ніби старе, і витончене упадом роду. Вони не всміхалися одно до одного, дивилися одно на одне глибоким важним поглядом недоумкуватих.

— Ну, вже й справді,—говорила далі доглядачка, що звикла говорити сама із собою голосно, розважаючись так коло своєї божевільної,—вони не можуть виректися одне-одного. Хто зробив одне, зробив і друге — чисто тобі, як викапане... Ну, засмійтеся трошки, розважайтесь, бо вам же добре удвох.

Та найменше напруження уваги втомлювало Шарля й він перший схилив голову; він неначе зацікавився картинками, а тітка Діда, що мала дивовижну здібність дивитися в одну точку безконечно, дивилася на його не моргаючи.

Якусь хвилину доглядачка поралася в кімнатці, повній сонця, веселій від ясних шпалір із синіми квітами. Вона застелила ліжко, яке досі провітрювалося, попрятала білизну на полиці шафи. Звичайно вона користалася присутністю малого, щоб вирвати собі трошки вільного часу. Вона власне не повинна була ніколи покидати своєї хворої, а коли хлопець був тут, вона доручала її йому.

— Слухайте но,—сказала вона,—мені треба піти на часинку.—Коли вона поворухнеться, коли їй буде мене треба, ви подзвоніть, зразу ж покличте мене, добре?.. Ви розумієте, ви досить великі, щоб зуміти покликати кого.

Він підвів голову й зробив знак, що зрозумів і покличе її. Лишившись сам із тіткою Дідою, він знову розсудливо узявся за свої картинки. Так тяглося із чверть години. В глибокій тиші закладу чути було тільки приглушені звуки в'язниці, швидку ходу, брязкання ключів, часом якісь крики, що зразу ж замовкали.

Але цього жаркого дня хлоп'я, мабуть, почувало себе слабим, його брав сон; швидко голова його, немов під вагою пишного волосся, поникла, опустилася тихо на картинки і хлоп'я заснуло, щокою на царях у червці й золоті. Вії його склеплених повік кидали тінь на лице, життя слабо билось в голубих жилках під ніжною шкурою. Він був гарний, як янгол, але крізь цю красу проступала зіпсованість цілого роду. І тітка Діда дивилася на нього своїм порожнім поглядом, де не було ні радості, ні муки, поглядом вічності, зверненим на речі.

Проте, через кілька хвилин у її ясних очах неначе прокинулася цікавість. Щось сталося, червона крапля викотилася з лівої ніздрі хлопця. Ця крапля впала, за нею викотилася і впала друга. Це була кров, кривава роса, що капала цей раз без дотику, без контузії, витікала сама собою, в наслідок дегенерації. Краплі злилися в тоненьку цівку, що текла на золото картинок. Маленька калюжка затопила їх і побігла стежкою до краю столу; далі знову почалися краплі, розбивалися одна об одну, важкі, густі, на підлозі кімнати. А він усе спав, із своїм божественно спокійним видом херувима, не відчуваючи навіть, що з нього виходить життя; а божевільна все дивилася на нього, все дужче й дужче зацікавлена, але без жаху, скорше розважаючись видовиськом, як розважалася літанням великих мух, на що часто дивилася цілими годинами.

Минуло ще кілька хвилин, маленька червона цівка стала ширша, краплі швидше котилися одна за одною, тихо, монотонно падаючи додолу.

Шарль поворухнувся, одкрив очі, помітив, що він увесь в крові. Та він не стурбувався, він звик до цього криваго струмка, що лився з нього від найменшого удару. Він жалібно застогнав. Проте, десь інстинкт перестеріг його, він потім злякався, застогнав дужче, пролепетав невиразно:

— Мамо! Мамо!

Він, певне вже надто ослаб, бо неподолана знемога знов обняла його і він знову схилився. Очі йому заплющились і він, здавалося, знов заснув і немов крізь сон жалібно стогнав, все тихше, слабше:

— Мамо! мамо!

Картинки були залиті кров'ю, по його чорній оксамитовій курточці і штанцях із золотим брозументом були довгі криваві смуги, а тоненька червона течійка знов уперто потекла із лівої ніздрі, текла невпинно через червону калюжу на столі, збігала додолу, де знов розливалася цілою калюжою. Досить було б, колиб божевільна голосно скрикнула, або, злякавшись, покликала кого. Та вона не кричала, не гукала — нерухома, дивилась вона з застиглим поглядом предка, що дивиться, як стається призначене, немов прикипіла там, немов прив'язана; члени й язик їй скували її сто років, мозок скостенило безум'я, він не годен був ні хотіти, ні діяти. А втім, від маленької червоної течійки починав непокоїти її. По її мертвому обличчю пробіг трепет, вона неначе оживилася. Нарешті, останній стогін зовсім оживив її:

— Мамо! мамо!

Тітка Діда явно й тяжко боролася. Вона піднесла свої руки скелета до висків, немов почувуючи, що череп їй лопається. Рот її широко розкрився, але голосу не було: страшенна тривога, що обняла її, зробила її німою. Вона силкувалася встати, бігти, та в неї не було вже м'язів, вона сиділа, як прикута. Все її нещасне тіло тремтіло від нелюдського силкування покликати на поміч — вона не мала сили розірвати пута старости й божевілья. Із стурбованим обличчям, з розбудженою пам'яттю мусіла вона дивитися на все.

Це була повільна й тиха агонія, що тривала ще довгі хвилини. Шарль, неначе знову заснувши, тепер мовчав; кров тихо дзюрчала, витікаючи з його жил, спорожняючи їх. Лілейна біль обличчя ще білішала, переходила в мертву блідість. Губи стали світло-рожеві, потім побіліли. Конаючи, він одкрив свої великі очі і втупив їх у прабабу, що могла бачити в них останній промінь життя. Все його воскове обличчя було вже мертво, самі очі ще жили. Ще були ясні, прозорі. Раптом вони стали шкляні, погасли. Це був кінець — смерть очей. Шарль умер, тихо, спокійно, життя виточилось з його, як вода з джерела. Воно вже не

трепетало в жилах його делікатного тіла, тільки тінь вийлягала на його біле лице. Та й мертвий він зостався божественно-прекрасний; голова його лежала у крові, пишне біляве волосся розсипалося кругом; він був подібний до одного з тих маненьких безкровних дофінів, що, не знісни бридкої спадщини свого роду, з 15-ти літ починають вмирати від старости й недоумства.

Тільки но дитина зідхнула востаннє, як увійшов доктор Паскаль, за ним Фелісите й Клотільда! Побачивши силу крові, що заливала підлогу, він скрикнув:

— Боже мій! цього я й боявся. Бідне хлоп'я! нікого не було тут, кінець!

Усі трое стояли, вражені незвичайним видовиськом. Тітка Діда витяглась, їй майже вдалося встати; і в її очах, що впилися в маленького мерця, блідого й тихого, в калюжу закипілої крові, засвітилася, після довгого двадцяти-двохлітнього сну, думка. Видать, це божевілля, ця непоправна ніч, що повивала її мозок, не була така повна, щоб якийсь давній, захований в нім спогад не міг збудитися раптом від цього страшного удару. І забута віджила, вийшла з свого небуття, як привид жаху й скорботи.

Якусь хвилину вона задихалась. Потім, тремтячи, могла пролепетати лише одно слово:

— Жандарм! жандарм!

Паскаль, Фелісите й Клотільда зрозуміли. Вони мимоволі переглянулися, вони тремтіли. Вся жахлива історія їхньої старої матері, їх спільної матері, встала перед ними, шалене кохання її молодости, довге страждання в старшому віці. Вона зазнала вже два страшні моральні удари: перший, в повному розцвіті свого життя, коли жандарм застрелив, як собаку, її коханця, пачкаря Макара; другий — багато років потому, коли знов таки жандарм, прострелив голову її онукові, Сільвестру, повстанцеві, жертві сімейної ненависти й кривавої боротьби. Завжди кров забризкувала її. І третій моральний удар dokonав її, кров знову забризкала її, ця збідніла кров її роду, що так довго текла оце перед її очима і розлилася долі, тоді як прекрасна бліда дитина, з порожнім серцем і жилами, спала.

Побачивши знову, в цих трьох моментах, все своє життя, життя, червоне від пристрасти й муки, над яким панував образ закону покути, вона пролепетала:

— Жандарм! жандарм! жандарм!

І впала у своє крісло. Вони думали, що вона вмерла від удару.

Нарешті повернулася служниця, що старалась пояснити свою відсутність, певна, що її розсчитують. Помагаючи служниці покласти тітку Діду на ліжку, Паскаль помітив, що вона ще жива. Вона могла вмерти ще аж завтра, маючи сто п'ять років, три місяці й сім день віку, від крововиливу в мозкові, спричиненого останнім ударом, що впав на неї

Паскаль зараз же сказав це своїй матері.

— Вона не проживе й доби, завтра вона вмере... Ах! дядько, потім вона і оця нещасна дитина, одно за одним, скільки горя й смутку!

Помовчавши, він додав тихим голосом:

— Рід наш переводиться, старі дерева падають, а молоді гинуть на пні.

Фелісите могла вважати це за новий натяк. Вона була щиро вражена трагічною Шарлевою смертю. І все таки, мимо цього болю, вона почувала велике полегшення. Через який тиждень, коли вже перестануть плакати, який то буде спокій, коли можна буде сказати собі, що вже немає усього того Тюлетського жаху, що слава її роду може, нарешті, рости й сяяти в легенді!

Тоді вона згадала, що не відповіла у нотаря на невільний закид свого сина, і, з бравади, знову заговорила про Макара.

— Ти добре бачиш, що служниці ні до чого. Тут ось і була служниця, та вона нічому не запобігла. Так само й дядько, все одно і будь хто, що мав би його доглядати, він би однаково був згорів у той час.

Паскаль вклонився з своїм звичайним видом пошани.

— Ваша правда, мамо.

Клотильда впала на коліна. Її вірування щирої католички прокинулися в цій кімнаті крові, безумства й смерті. З очей її котилися сльози, молитовно склавши руки, вона ревно молилася за дорогі істоти, що пішли

з цього світу. Боже мій, хай вже скінчаться їхні страждання, прости їм їхні гріхи, хай воскреснуть вони лише для іншого життя вічного блаженства! І вона щиро благала за них, боячись пекла, що після нещасного життя увічнилоб їхні муки.

Починаючи з цього дня, Паскаль і Клотильда ходили до хворих, пригорнувшись ще ніжніше одно до одного. Може, в нього ще зміцніла думка про безсилля його проти конечної хвороби. Єдиною мудрістю було zostавити природі розвиватися, нищити небезпечні елементи, працювати лише для її кінцевого твору здоров'я й сили. Та коли тратиш рідних, коли вони мучаться, вмирають, у серці встає зненависть до хвороби, непереможне бажання боротися з нею, подолати її. І ніколи доктор не відчував такої великої радості, як тоді, коли йому вдавалося одним впоркуванням вгамувати приступ хвороби, коли він бачив, як хворий, що стогнав від болю, заспокоювався, й засинав. Вона поверталась додому, мало не молячись на його, повна гордості, немов їхнє кохання було полекшею, що вони, як причастя, несли бідному люду.

Х.

Одного ранку Мартина, як робила це що три місяці, узяла в доктора Паскаля розписку на півтори тисячі франків, щоб одержати в нотаря Грангілльо те, що вона називала „їхньою рентою“. Він, здавалось, був здивований, що строк настав так скоро: ніколи він не цікавився менше грошовими справами, поклавши на неї клопіт впорядковувати усе. Вони з Клотильдою сиділи в холодку під платанами, повні єдиної радості життя, слухаючи вічну пісню струмка, коли служниця повернулася, страшенно чимсь схвильована й злякана.

Вона задихалася так, що зразу не могла заговорити.
— О, боже мій! боже мій!.. Пан Грангілльо поїхав! Паскаль зразу не зрозумів.

— Ну, що-ж! Не к спіху, підете другим разом.

— Та ні! ні! він виїхав, розумієте. виїхав зовсім...

І немов прорвавши греблю, полилися слова, виливаючи її збудження.

— Приходжу на вулицю, ще здалека бачу, топляться люди коло дверей... Я здригнула, зразу почула, що сталося якесь нещастя. А двері заперті, віконниці позачинені, дім неначе вимер... Люди мені зразу сказали, що він утік, не лишивши ні єдиного су, що він розорив їх.

Вона поклала розписку на кам'яний стіл.

— Натє, ось ваш папір! Кінець, в нас немає більше ні су, ми помremo з голоду!

Вона не могла далі здержати сліз і голосно заридала з одчаю; її скупє серце було враженє цією втра-тою, тремтіло перед загрозою злиднів.

Клотильда, схвильована, мовчки дивилася на Паскаля, який, здавалося, в першій хвилі не вірив цьому. Він попробував заспокоїти Мартину. Ну, ну, не треба так побиватися! Коли вона довідалась про це тільки від людей на вулиці то, може, це тільки сплітки, що все прибільшують. Пан Грангілльо втік, пан Грангілльо злодій — це брєнить якось дивно, неможливо. Такий чесний чоловік! Фірма, понад сто років люблена й шанована усім Плассаном! Гроші в цій конторі, казали, були певніше, ніж у Французькому Банкові.

— Подумайте, Мартино, така катастрофа не стала б отак одразу, були б перше якісь недобрі чутки... Чорт візьми! Така стара чесність не падає так в одну ніч.

Мартина розпачливо махнула рукою.

Ой! пане, то-то й горе моє, бо, виходить, я трохи винна... Я вже кілька тижнів чула між людьми усякі балачки. Ви обоє, звичайно, не чули нічого, ви не знаєте навіть, чи ви живете...

Паскаль і Клотильда всміхнулися, бо це таки була правда — вони кохалися поза світом, так далеко, так високо, що ні єдиний звук звичайного життя не доходив до них.

Вона розказала, що одні закидають панові Грангілльо тільки те, ніби він грав на біржі, другі запевняли, що він тратився на жінок у Марселі. Нарешті, оргії, огидні пристрасті. І вона знову заридала.

— Боже мій! боже мій! Та ж ми помremo з голоду! Побачивши, що й Клотильді навернулися на очі сльози, Паскаль схвилювався і стурбований, старався щось пригадати, знайти щось у своїй пам'яті. Колись раніш, коли він мав лікарську практику у Плассані, він різночасно склав у нотаря Грангільо сто двадцять тисяч франків, на ренту з яких він жив вже шіснадцять років; кожен раз нотар давав йому розписку на покладену суму. Це, звичайно, дасть йому можливість уґрунтувати своє становисько особистого кредитора. Далі, невиразний спогад уставав в його пам'яті: він не міг точно пригадати дати, але пам'ятав, що, на жадання нотаря, він, погодившись з його поясненнями, дав йому довіреність віддавати усі або частками, його гроші під застави; і він навіть був певний, що в цій довіреності ім'я довіреного не було вписане. Та він не знав, чи використано цю довіреність, він ніколи не цікавився знати, як могли бути вміщені його гроші.

Вражена скупість знову вирвала в Мартини крик:

— Ах, пане! це вам кара за ваш гріх! Хіба ж кидають отак свої гроші! От я, чуєте! я знаю свої рахунки за кожні три місяці до сантима, і можу вам сказати кожної хвилі, на що й скільки видано.

І вона, хоч і засмучена, несвідомо всміхнулася. Її давнє й уперте бажання здійснилося,— з чотирьохсот франків платні, якої вона майже не тратила, і з процентів на неї за тридцять років зібралася величезна сума—тисяч із двадцять франків. І цей скарб був цілий, певний, вміщений десь окремо, у вірному місці, якого ніхто не знав. Вона сяяла од щастя, однак, ухилилася од дальшої про це розмови.

Паскаль скрикнув.

— Ет! хто вам сказав, що всі наші гроші пропали? Пан Грангільо мав власне добро, надіюсь, він не завіз із собою своїх маєтків. Там видно буде, діло з'ясується, я не можу повірити, щоб він був просто злодієм. Одно досадно, що доведеться ждати.

Все це він казав, щоб заспокоїти Клотильду, бо бачив, що вона все більше хвилювалася. Вона дивилася на нього, на Сулеяду навколо, турбуючись лише

за його щастя, гаряче бажаючи до віку жити тут, як і досі, до віку кохати його в тиші й самоті. А він, заспокоюючи її, заспокоївся й сам; він ніколи не жив ради грошей і не уявляв собі, що можна не мати грошей і терпіти від цього.

— Та в мене ж є гроші!—нарешті скрикнув він.—Що вона, та Мартина, там розкаже, що в нас нема більше ні єдиного су і що ми вмеремо з голоду!

І він весело встав і примусив їх обох іти за собою.

— Ідїть, ідїть но! Ось я вам покажу гроші! І дам з них Мартині, щоб зварила сьогодні добрий обід!

Нагорі, в своїй кімнаті, він тріюмфуючи одчинив перед ними кришку свого бюро. Сюди, на дно шухляди, він на протязі майже шіснадцяти років скидав банкноти й золото, що приносили йому сами його останні пацієнти,—бо він ніколи нічого від них не вимагав. І ніколи не знав він точно суми свого маленького скарбу, беручи з нього, коли треба було, на свої дрібні видатки, на свої досліди, на милостиню, на дарунки. За останні місяці він часто навідувався до цього бюро і брав значні суми. Але він так звик знаходити тут потрібні йому суми, дуже малі за роки природньої скромности, що кінець-кінцем став уважати свої ошадження за невичерпні.

Тому він і сміявся радісно.

— Ось ви побачите! Ось побачите!

І змішався, коли, перекидавши нервово цілу купу заміток і рахунків, назбирав лише шістсот п'ятнадцять франків, два паперці по сто франків, чотириста франків золотом, і п'ятнадцять франків дрібними. Він перетрусював інші папери, шарив руками по кутках шухляди, повторюючи:

— Та це ж неможливо! та ж тут завжди були гроші, тут їх ще цими днями була купа!.. Десь, за цими старими рахунками я помилився. Клянусь, що ще на тім тижні я бачив їх тут,—я брав з них—багато.

Він, на правду, був такий кумедний, так по-дитячому щиро дивувався, що Клотильда не могла вдержатись од сміху. Ах! бідний учитель, яка з нього жалюгідна ділова людина! Та коли вона помітила гнівний вид

Мартини, побачила, що вона в розпачі, що тільки й зосталося в їх грошей на життя усім трьом, її охопила сумна ніжність, в очах її забреніли сльози і вона пролетітала:

— Боже мій! це ти на мене все витратив, це я єдина причина руїни, я винна, що в нас нема більше нічого!

І дійсно, він забув про гроші, узяті на дарунки. Ось вони де ділися! Тепер він ясно зрозумів. І коли вона, в своїм горі, заговорила про те, щоб усе повернути в магазин, він розсердився.

— Повернути те, що я тобі подарував! Та ж з ним ти віддаси і частку мого серця! Ні, ні, я б волів краще вмерти з голоду! Я хочу, щоб ти була такою, як я того хотів!

Потім, певий себе, бачучи перед собою далеку будучину, додав:

— Проте, ми ще не цього вечора вмеремо з голоду, правда ж Мартино?... З оцими грішми ми ще довгенько проживемо.

Мартина похитала головою. Вона бралася протягти з цими грішми два місяці, може, коли бути дуже поміркованими, три, але не більше. Колись в цю шухляду клалося гроші, бо їх все одержувано потрохи; тепер же, коли пан покинув практику, прибутків не було ні звідки. А тому нічого було ждати якоїсь сторонньої помочі. І вона закінчила:

— Дайте мені обидві, стофранкові асигнації. Я попробую розтягти їх на цілий місяць. Далі побачимо... Але будьте обережні, не займайте тих золотих чотирьохсот франків, замкніть шухляду і не одмикайте її більше.

— О! щодо цього, — скрикнув доктор, — можеш бути спокійна! Я собі скорше руку одріжу.

Таким чином все було полагожене. Мартина вільна була розпорядитися цими останніми коштами; і можна було довіритися її економії, можна було бути певним, що вона берегтиме кожний сантим. Що до Клотильди, яка ніколи не мала власних грошей, то для неї брак їх мусів бути навіть непомітний. Сам тільки Паскаль мав терпіти від того, що вже не має до розпорядження

свого невичерпного скарбу; але він формально обіщався, що за все платитиме служниця.

— Уф! От тепер усе гаразд! — сказав він, утішений, щасливий, неначе він полагодив якусь важливу справу, що забезпечувала назавжди їхнє існування.

Минув тиждень; нічого, здавалося, не змінилося в Сулеяді. Захоплені своїм коханням, ні Паскаль, ні Клотильда, здавалось, не догадувалися, що їм загрожували злидні. Одного ранку, коли Клотильда пішла з Мартиною на базар, і доктор zostавсь сам, до нього зайшла гостя, якої він зразу був злякався. Це була перекупка, що продала йому корсаж із старих алянсонських корунок, цю чудову річ, його перший подарунок. Він почув себе таким слабим проти можливої спокуси, що аж затремтів. Перше навіть, ніж крамарка вимовила слово, він почав боронитись: ні! ні! він не може, він не хоче нічого купувати; і простягнувши руки, він не давав їй нічого вийняти з її маненької шкіряної валізки. Вона ж, дуже гладка, привітна, всміхалася, певна своєї перемоги. Вона заторохтіла солоденьким голосом, почала оповідати цілу історію: так! одна пані, вона не може сказати її прізвища, одна з найвельможніших Плассанських паній, яку спіткало лихо, мусіла тепер збути одну коштовну річ; вона стала розписувати нагоду, — річ, що коштувала більше тисячі двохсот франків, віддають тепер за п'ятьсот. Не кваплячись, вона відкрила свою валізку, не вважаючи на те, що доктор все дужче хвилювався, непокоївся, і витягла тоненький золотий ланцюжок, що носять на шиї, із сьома перлинами; це й усе, але перлини були надзвичайні — такі круглі, блискучі, прозорі. Річ була така делікатна, чиста, чудово-свіжа! Він немов побачив це кольє на ніжній Клотильдиній шиї, як природню окрасу її едвабного тіла, запашного, мов квітка, пахоці якого zostалися в його на устах. Якась інша коштовність тільки даремно обтяжувала б її, а ці перли лише говоритимуть про її молодість. І він вже взяв ланцюжок тремтячими пальцями. Йому страшенно тяжко було віддати його. Та він все ще боронився, божився, що не має п'ятисот франків, тоді як крамарка одноманітним голосом доводила,

що ціна дуже дешева, як це дійсне й було. Чверть години по тім, коли вона думала, що він вже в її руках, вона нараз згодилась віддати ланцюжок за триста франків; і він здався, переможений жадобою дарувати, потребою радувати, прикрашати свого божка. Ідучи взяти з шухляди п'ятнадцять золотих, щоб віддати їх крамарці, він був певний, що грошеві справи у нотаря полагодаються і що незабаром в їх буде багато грошей.

Коли Паскаль зостався сам, з дорогоцінністю в кешені, його охопила дитяча радість; повний нетерплячки, дожидався він Клотильдиного повороту, щоб зробити їй цей маленький сюрприз. І коли він побачив її, серце йому мало не вискочило з грудей. Їй було дуже жарко, бо серпневе сонце пекло ще гаряче. Тому вона хотіла переодягтися. Вона все таки була рада проходці, сміючись розказувала йому, як дешево купила Мартина тільки но пару голубів за вісімнадцять су. Він, задихаючись од хвилювання, пішов за нею в її кімнату, і коли вона зосталася в самій спідниці, з голими руками й плечима, він удав, ніби помітив щось в неї на шиї.

— Стривай! Що це в тебе? Покажи но.

Він сховав колье в руці і йому вдалося надіти його їй на шию, проводячи по ній пальцями, ніби то, щоб переконатися, що там немає нічого. Вона весело відбивалася.

— Годі бо! Я знаю, що там немає нічого... Стривай? Що це, ти там робиш? Що це в тебе, що лоскоче мене!

Він обняв її і підвів до великого дзеркала, де вона побачила себе усю. Тоненький ланцюжок здавався на шиї золотою ниткою і сім перлин, як молочно-білі зорі, немов родилися там і сяяли ніжно на її едвabній шкірі. В цьому було щось дитячо прекрасне. Вона зразу радісно засміялась, немов заворкувала, як голубка, пишачучися перед голубом.

— О! вчителю, вчителю! — Який ти добрий!.. Значить, ти тільки про мене й думаєш? Яке щастя даєш ти мені!

І радість, що була в її очах, ця радість жінки й коханки, щасливої тим, що вона гарна, що її шалено

кохають,— була йому божественною нагородою за його божевілля.

Вона, сяючи од щастя, одхилила голову і простягла до нього губи. Він нахилився і вони поцілувались.

— Ти вдоволена?

— О! Так, учителю! Вдоволена, вдоволена! Перли, це так ніжно, так чисто! А ці мені так до лица!

Ще з хвилину вона любовалася собою в дзеркало, несвідомо горда своєю білою кожею з перломутровими краплями перлів. Потім, піддаючись бажанню показатися і чуючи, що служниця ходить в сусідній кімнаті, вона вибігла до неї в спідниці, з голою шиєю.

— Martino! Martino! Подивись но, що мені подарував зараз учитель!.. Ну, й гарна ж я!

Але суворе обличчя старої дівчини, що зразу стало сіре, як земля, зіпсувало її радість. Може, вона зрозуміла той біль заздри, що її пишна молодість будила в цьому нещасному створінні, зістарілому в німій покорі служниці, що молилася на свого пана. Та це було тільки перше, хвилине почуття, несвідоме для одної і ледве відчуте другою; зостався ж тільки явний осуд економної служниці, що скося дивилася на коштовний подарунок і осуждала його.

Клотильді стало ніяково.

— Тільки,— пробелькотіла вона,— учитель ще брав з своєї шухляди... Це ж дуже дороге, перли, правда?

Паскаль теж змішався і цілими потоками слів почав виправдуватися чудовою нагодою, розказувати, як прийшла крамарка. Неймовірно дешево: не можна було не купити.

— Скільки?—спитала Клотильда, справді стурбована.

— Триста франків.

Мартина, що досі не вимовила ні слова, і була страшна у своєму мовчанні, не могла здержати вигуку:

— Боже мій! шість тижнів можна б прожити, а в нас і хліба нема!

Клотильда гірко заплакала. Вона б була зірвала ланцюжок із шиї, коли б Паскаль не перешкодив їй. Вона заговорила про те, щоб його зараз же повернути назад, ніяково лепетала:

— Це правда, Мартина має рацію... Учитель божевільний, я теж божевільна, лишаючи це в себе хоч на одну хвилину в тому становиську, в якому ми зараз... Ця річ пектиме мене. Благаю тебе, дозволь мені однести її назад.

Він ні за що не хотів на це пристати. Він разом з ними вдався в смуток, визнавав свою провину, говорив, що він непоправний, що треба було б одібрати в нього всі гроші. Він кинувсь до бюрока, приніс сто франків, що лишилися в нього, й примусив Мартину узяти їх.

— Кажу вам, що я не хочу більше мати ні єдиного су! Я його знов витрачу... Слухайте, Мартино, ви одні — розсудливі. Я цілком певний, що ви обійдетесь цими грішми, поки наші справи полагодились... А ти, мила, зостав це, не завдавай мені більше горя. Поцілуй мене і йди вдягнися.

Більше про цю катастрофу не було розмови, але Клотильда зоставила своє кільце на шиї під сукнею; і це було так чудово скромно, ця маленька дорогоцінність, така делікатна, така гарна, про яку не знав ніхто і тільки вона сама чула її на собі. Іноді, в своїй інтимності, вона всміхалася Паскалеві, швидко виймала перли з-за корсажу і мовчки показувала йому; і тим самим швидким рухом знов ховала їх, мило зворушена, на своїй теплій шиї. Це вона так нагадувала йому про їхнє божевілья, з соромливою вдячністю і тою самою радістю, що й тоді. Вона їх ніколи не знімала.

Тепер жити їм стало скрутно, та вони цим не журилися. Мартина докладно списала усі запаси, що були дома і картина вийшла невесела. Тільки картоплі було ще порядно. Як на нещастя, глек з олією був майже порожній, остання бочка вина теж кінчалася. В Сулеяді не було більше ні виноградників, ані олив, тому вона й не давала нічого, крім якоїсь городини та трохи овочів, — груш, тепер ще недостиглих та шпалірного винограду, який буде тепер єдиними ласощами. Нарешті, треба було щодня купувати хліб і м'ясо. Тому з першого ж дня служниця призначила Паскалеві й Клотильді порцію, перестала робити на солодке всякі креми

й тістечка і варила їсти в обріз. Вона знов забрала над ними владу, поводитися з ними, як з дітьми, яких навіть не питала ні про їхні бажання, ані про смаки. Меню складала вона, краще од їх знаючи, чого їм треба, проте, дбала за них, як ніжна мати, якимсь чудом концентуючи ще їх на їхні мізерні гроші, картаючи їх часом тільки для їхнього ж добра, як картають дітей, що не хочуть їсти свого супу. І здавалося, що ці дивні материнські клопоти, ця остання саможертвність, цей ілюзорний спокій, яким вона оточувала їхнє кохання, трохи задовольняли й її саму, виводили з того глухого одчаю, що був охопив її. З того часу, як вона отак опікувалася ними, вона знов стала колишньою блідолицею черницею, із спокійними сірими очима. Коли, замість вічної картоплі, замість маненької котлети за чотири су, що ховалася в городині, їй коли-не-коли вдавалося, не виходячи з бюджету, спекти їм млинців, вона була щаслива, раділа їхньому сміху.

Паскаль і Клотильда визнавали усе за дуже добре, що не заважало їм жартувати з неї, коли її тут не було. Вони знову почали сміятися з її скупости, запевняли, що вона ліком кладе у страву перець, оповідали, що вона вигадує, щоб зберегти його. Коли в картоплі було дуже мало олії, коли котлети були такі малі, що раз у рот вкинути, вони переглядалися між собою і коли вона виходила, прискали у серветки. Вони усім забавлялися, сміялися із своїх злиднів.

В кінці першого місяця Паскаль подумав про платню Мартині. Звичайно вона сама брала свої сорок франків із спільних коштів, що були в неї.

— Бідна дівчино,— сказав він їй одного вечора,— як воно буде з вашою платнею, бо ж грошей немає?

Вона змішалася і хвилину стояла потупившись.

— Чорт візьми! доведеться, пане, подождати.

Але він бачив, що вона говорила не все, що в неї був якийсь вихід, який вона не знала, як йому запропонувати. І він підбадьорив її.

— Тоді, якщо пан згодиться, я б воліла, щоб пан підписав мені бумагу.

— Як то бумагу?

— Так, бумагу, де пан щомісяця писатиме, що він мені винен сорок франків.

Паскаль зараз же написав їй такий папір, чим вона була дуже вдоволена; вона старанно згорнула його, як справжні гроші. Очевидячки, це заспокоїло її. Але цей папір для доктора і його дружини став новим предметом подиву і жартів. Яку ж надзвичайну власть мали гроші над деякими душами! Ця стара дівчина, що так віддано служила їм, а на доктора просто молилась, ладна б життя за нього віддати, ця дівчина бере оцю дурну гарантію, цей клопоть паперу, що не має ніякої ціни, коли він не зможе їй заплатити.

Втім, не було досі великої заслуги ні Паскаля, ні Клотильди в тому, що вони зберегли в біді добрий настрій, бо вони тої біди й не відчували. Вони жили понад нею, десь у високості, в щасливій і багатій країні свого кохання. За столом вони не помічали, що їли, вони могли мріяти про князівські страви, подані на срібних блюдах, Навколо себе вони не помічали все більших нестатків, не помічали голодної служниці, що жила їхніми крихтами; і вони ходили по порожньому дому, як по палацу, оббитому шовками, повному розкошів. Це напевне була найщасливіша доба їхнього кохання. Кімната була цілим світом, кімната, обрита старим рожевим, як ранішня зоря, ситцем, де вони не знали, як вичерпати безконечність, безмірне щастя бути в обіймах одно-одного. Потім, робоча зала до тої міри була повна прекрасних спогадів минулого, що вони цілі дні пробували там, повні ясної радості, що так давно вже живуть укупі. А на дворі красне літо розпростирало над Сулеядою, обнімаючи її до останнього куточка, свій злотосяйний блакитний намет. Вранці по запашних алеях соснового гаю, опівдня в темному холодку під платанами, де дзюрчав свою пісню свіжий струмок, увечері — на охололій терасі або ж на току, ще теплому, під лагідним сяйвом перших зорь, — гуляли вони, радісні, злидарі, прагнучи єдино жити завжди укупі, байдужісінькі до всього іншого. Уся земля з її скарбами, радощами, властю належала їм з тої хвилі, як вони поїнялися.

Тим часом к кінцю серпня становисько ще погіршало. Іноді вони немов прокидалися, неспокійні, серед цього життя без пут і обов'язків, без роботи, що здавалось їм тепер таким солодким, але жити так завжди було неможливо, погано. Одного вечора Мартина заявила їм, що в неї зосталось всього п'ятдесят франків, на які ще сяк-так можна прожити два тижні, переставши пити вино. З другого боку, прийшли сумні вісті, що нотар Грангілльо збанкрутував остаточно, навіть особисті кредитори не одержать ні єдиного су. Спочатку можна було числити на дім і дві ферми, що нотар поневолі покинув, тікаючи; але тепер було певне відомо, що вони переведені на жінку; і в той час, коли він, як казали, у Швайцарії, тишився красою гір, жінка його оселилася на одній з ферм, з якої мала доходи, і жила собі спокійнісінько, не турбуючись своїм банкрутством. В обуреному Плассані розповідали, жінка терпіла чоловікову розпусту, навіть дозволяла йому мати двох коханок, яких він узяв із собою на великі озера. А Паскаль, з своєю звичайною безтурботністю, і не думав навіть піти до прокурора республіки поговорити про свою справу, гадаючи, що досить з його того, що йому розказувано, питаючи, навіщо ворухити таку бридку історію, раз не можна ні повернути втраченого, ані мати ніякої користи.

Тепер будучина в Сулеяді здалася страшною. Не за горами була цілковита нужда. І Клотильда, в суті дуже розсудлива, злякалася перша. При Паскалеві вона зоставалася веселою, як була, але, прозірливіша в своїй жіночій ніжності од нього, вона, скоро він на якусь хвилину лишав її саму, потерпала від жаху; вона питала себе, що станеться з ним, в його віці, при такому тяжкому стані речей. Кілька день вона уклала цілий план працювати, заробляти гроші, багато грошей своїми пастелями. Так часто люди хвалили її дивний талант, такий оригінальний, що вона довірилась Мартині і одного ранку доручила їй запропонувати кілька своїх химерних букетів купцеві, що торгував фарбами на бульварі Совер; про цього купця казали, що він родич паризького художника. Клотильда ставила умовою, щоб її малюнків не виставляти в Плассані, а одправити куди

інде. Та нічого з того не вийшло, — купець просто злякався дивовижного замислу, нестриманої палкості виконання і заявив, що цього ніколи не продати. Її охопив розпач і вона гірко заплакала. На що вона була здатна? сумно їй сором бути нездатною ні до чого! Служниці довелось утішати її, доводити, що не всі ж жінки родяться для роботи, що одні, як квіти в саду, ростуть для пахощів, тоді як другі, це — збіжжя, що молотять, і яке годує.

Мартина мала іншу думку, — треба, щоб доктор знов узявся за практику. Нарешті, вона сказала про це Клотильді, яка зразу ж вказала їй на трудність, майже матеріальну неможливість такої спроби. Якраз учора ще вона говорила про це з Паскалем. Він турбувався цим, думав про роботу, як про єдиний спосіб порятунку. Його першою думкою теж було знову взятися за практику. Але він вже так давно був лікарем для бідних! Як наважиться він жадати плати, коли вже стільки років не брав грошей? Потім, чи не було це запізно починати наново свою кар'єру? не кажучи вже про ті безглузді речі, що про його розказувано, за цілу легенду про напів-божевільного генія, сплетену про нього. В нього не буде ні одного пацієнта, це була б даремна жорстокість примусити його до такої спроби, з якої він напевне вийшов би з розбитим серцем і порожніми руками. Клотильда, навпаки, всіма силами старалася одрадити йому це і Мартина зрозуміла її доводи і аж скрикнула, що треба не допустити його наражатися на таке велике горе. Втім, під час їхньої розмови, в неї повсталася нова ідея, коли вона згадала старий запис, що знайшла в якійсь шахві, це вона колись записувала докторові визити. Багато пацієнтів ніколи не платили йому, список їх був на дві великі сторінки цього запису. Чому б тепер, коли їх спіткало таке лихо, не зажадати від цих людей грошей, що вони були винні? Можна було б це зробити, не кажучи про це панові, що завжди відмовлявся вдаватися до суду. На цей раз Клотильда згодилася з нею: вона сама познаходила зобов'язання, понаписувала рахунки, що Мартина мусіла порозносити. Але ніде вона не одержала жадного су, їй

скрізь відповідали, що роздивляться рахунки, що зайдуть до доктора. Минуло десять день, ніхто не приходив, в домі було всього шість франків, на які можна було прожити ще два-три дні.

На другий день Мартина, вдруге повернувшись од одного колишнього клієнта з порожніми руками, одвела Клотильду на бік і розказала їй, що допіру говорила з панею Фелісите, на розі вулиці Бан. Пані, напевне підстерігала її. Вона й досі не приходила в Сулеяду. Навіть лихо, що спіткало її сина, несподівана втрата грошей, про що говорило все місто, не наблизила її до нього. Але вона дожидалась із жагучим трепетом, заховуючись, як сувора мати, мирячись з деякими прогріхами, лише певна того, що тепер, нарешті, Паскаль в її руках, сподіваючись, що він не сьогодні-завтра буде примушений прохати її помочі. Коли в нього не буде більше ні су і він муситиме прохати в неї, тоді вона продиктує йому свої умови, примусить його оженитися з Клотильдою, або, ще краще, зажадає її від'їзду. Проте, минали дні, а він не йшов до неї. Тому то вона й спинила Мартину, і зробивши спочутливу міну, стала розпитувати про них, немов дивуючись, що не звертаються до неї по гроші, даючи зрозуміти, що її гідність не дозволяє їй зробити перший крок.

— Ви б поговорили про це з паном і намовили б його,— закінчила служниця. Справді, чому б йому не вдатися до своєї матері? Це було б цілком природньо.

Клотильда обурилась.

— О! ніколи в світі! Я за це не візьмусь. Учитель розсердиться і матиме рацію. Я гадаю, що він волів би краще вмерти з голоду, ніж їсти бабин хліб.

Через день увечері, за обідом, Мартина, подаючи їм останнє варене м'ясо, попередила їх.

— В мене нема більше грошей, пане, і завтра буде сама картопля, без олії і без масла... Ось уже три тижні, як ви п'єте воду. Тепер треба буде обходитися без м'яса.

Вони ще посміялися, пожартували.

— У вас є сіль, серце?

— О! соли ще трохи є, пане,

— Ну, що ж! Картопля із сіллю, це дуже добре, коли голодний.

Вона повернулася у кухню, а вони знову стали тихенько жартувати з її надзвичайної скупости. Ніколи вона не запропонувала б позичити їм десять франків, вона, що ховала десь у певному, нікому невідомому місці свій маленький скарб. Проте, вони сміялись із цього, не сердячись на неї, бо думати про це було для неї так само неможливо, як про те, щоб зняти для них з неба зорі.

Однак, вночі, коли вони вже полягали, Паскаль почув, що Клотильда нервується й ніяк не засне. Вони вже звикли, що в лагідній темряві, коли вони лежали обнявшись, Клотильда висповідала йому все, що було у неї на душі. Отже, вона наважилась сказати йому, що турбується за нього, за себе, за весь дім. Що буде з ними без ніяких коштів? Була хвилина, що вона мало не заговорила з ним про його матір. І все таки не зважилась, тільки призналася йому в тому, що вони з Мартиною зробили, як знайшли старий запис, написали й порозносили рахунки, і ніде не одержали грошей. При інших умовах це признання було б дуже засмутило й розгнівало його, вразило б те, що вона зробила, не питаючи його, всупереч його професійним переконанням. Він мовчав, дуже зворушений, і з цього було знати, як він часом тайно журився злиднями, удаючи безтурботного. Потім, палко пригорнувши Клотильду, він сказав, що вона добре зробила, що так далі жити не можна. Вони замовчали, але вона чула, що він не спить, міркуючи, як і вона, де узяти грошей на щоденні потреби. Це була їхня перша нещаслива ніч, ніч спільного страждання, коли вона мучилася його муками, а він не міг знести думки, що вона не має хліба.

На другий день вони поснідали самою садовою. Доктор увесь ранок мовчав, явно борячись із собою. І тільки десь годині о третій він прийшов до певного рішення.

— Ну, треба рушати,—сказав він дружині.—Я не хочу, щоб ти постила, навіть сьогодні вечір... Іди надінь брилика, ми підемо разом.

Вона глянула на нього, стараючись зрозуміти:

— Егеж, тому, що нам винні гроші і не схотіли їх віддати вам, я подивлюсь, чи й мені теж відмовлять дати їх.

Руки йому тремтіли; те, що він по стількох роках рішився заставити заплатити собі в такий спосіб, му- сіло коштувати йому дуже дорого; але він старався всміхнутися, держатися браво. Вона ж, по тремтінню його голосу почувавши усю великість його жертви, страшенно схвилювалася.

— Ні! ні! учителю, не йди, коли це тобі так тяжко... Мартина може піти вдруге.

Але служниця, що була тут, навпаки, цілком годи- лася з паном.

— Дивись! а чому б панові й не піти? Ніколи не сором правити, що тобі винні... Адже правда, моє—моє... По-моєму, це дуже добре, що пан, кінець-кінцем, покаже себе чоловіком.

Тоді, як колись, за щасливих часів, старий цар Да- вид, як Паскаль часом жартома називав себе, вийшов з дому під руку з Авісагою. Ні він, ані вона не були ще обшарпані, він, як завжди, був у сурдугі, коректно застібнутім, а вона в гарненькій полотняній сукні в чорному горошку; але почуття своєї бідности, звичайно, принижувало їх, примушувало почувати себе убогими, нужденими і скромно тулитися попід домами. Вулиці, залиті сонцем, були майже безлюдні. Вони піймали на собі кілька поглядів, від яких їм стало ніяково, та вони не прискорили ходи, хоч як тяжко було в них на серці.

Паскаль хотів почати з одного колишнього судді, якого лічив від хвороби нирок. Він зайшов до нього, залишивши Клотильду дожидатись на лавці на бульварі Совер. Він дуже зрадів, коли суддя, попереджуючи його жадання, заявив йому, що він одержує ренту в жовтні і що він тоді й заплатить. В одній старій пані, семидесятилітньої паралітички, було інакше: вона була ображена, що їй послали рахунок служницею, яка не була з нею ввічлива; отже, він поспішив перепросити її, полишаючи на її волю, коли саме заплатити. Далі він зійшов на третій поверх до збірщика податків, що

був ще хворий і такий самий бідний, як і він, так що він навіть не наважився висловити свого прохання. Потім ішли, одно за одним крамарка, адвокатава жінка, олійник, булочник, все люди заможні; і ніхто не заплатив йому, одні вимовившись чимсь, другі — просто не прийняли його, один навіть удав, що не розуміє, в чім річ. Зоставалася маркіза де-Валькейра, єдина представниця дуже старого роду, удова з десятилітнею дочкою, страшенно багата й відома своєю скупістю. Він її зоставив на кінець, бо просто боявся її. Нарешті, він подзвонив в її старинний дім, в кінці бульвару Совер, монументальний будинок з часів Мазаріні. І там він зостався так довго, що Клотильда, яка ходила туди й сюди попід деревами, стала хвилюватися.

Коли, нарешті, через добрих пів-години, він вийшов, вона, заспокоєна, пожартувала:

— Ну, що? в неї не було грошей?

І в неї він не одержав нічого. Вона жалілася на своїх фармерів, що не платили їй.

— Уяви собі,— розказував він далі, пояснюючи, чому він був там так довго,— дівчинка хвора. Боюсь, що в неї починається тифозна гарячка. І от вона схотіла показати її мені і я огледів цю бідолашну дитину.

На Клотильдиних устах мелькнула мимовольна усмішка.

— І ти їй дав пораду?

— Звичайно, хіба я міг зробити інакше.

Вона знов узяла його під руку, даже зворушена, і він почув, як кріпко вона притисла її до свого серця. Якийсь час вони йшли куди-попада. Скінчено, їм зоставалося одно: повернутися додому з порожніми руками. Але він не здавався, уперто бажаючи дати їй щось інше, як картопля й вода, що ждали їх. Повернувшись бульваром Совер, вони звернули наліво, в нове місто; і здавалося, що лихо, розлютувавшись, несло їх за водою.

— Слухайно,— сказав він, нарешті,— ось що я надумав... Якби я звернувся до Рамона, він би нам радо позичив тисячу франків, ми б йому повернули їх, коли наші справи полагодились.

Вона не зразу відповіла. Рамон, якому вона відмовила і який тепер оженився й жив в одному з домів нового міста і починав здобувати собі славу й багатіти! На щастя, вона знала його за прямодушну й щирю людину. Якщо він не приходив до них, то це, певно, із скромности. Зустрічаючи їх, він вітав їх так радо, такий вдоволений їхнім щастям!

— Тобі це ніяково?—наївно спитав Паскаль, що був би одкрив молодому лікареві і свій дім, і гаманець, і серце.

Тоді вона поспішила одповісти.

— Ні, ні!.. Між нами завжди була лише щира приязнь. Я думаю, що я завдала йому багато горя, але він простив мені... Ти маєш рацію, у нас нема іншого друга, до Рамона ми й повинні звернутися.

Але їм не везло, Рамона не було дома; він поїхав до хворого в Марсель і мав повернутися тільки завтра увечері; їх привітала молода пані Рамон, колишня Клотильдина подруга, молодша від неї на три роки. Вона, здавалося, трохи змішалася, але була дуже привітна. Доктор, розуміється, не звернувся до неї з проханням, пояснивши свою візиту тим, що йому треба було побачити Рамона.

На вулиці Паскаль і Клотильда почули себе знову самітними й покинутими. Куди тепер? до кого вдатися? що робити? І вони знову пішли на вдачу.

— Учителю, я не сказала тобі,—наважилася промовити Клотильда,—здається, Мартина зустріла бабу... Так, баба турбувалася за нас, питала, чому ми не вдалися до неї, коли нам скрутно... Стривай! он якраз її двері...

Вони справді були на вулиці Бан, видно було ріг пляцу Су-Префектури. Але він зрозумів її і велів їй замовчати.

— Ніколи, чуєш!... І ти теж не підеш. Ти говориш це, бо тобі тяжко бачити мені на брукові. І мені болять серце на думку, що це й твоя доля, що й ти мучишся. Та краще мучитись, аніж зробити щось, за що до віку каятимешся... Не хочу, не хочу!

Вони пішли з вулиці Бан у старий квартал.

— В тисячу раз краще я звернуся до чужих... Може, в нас є ще друзі, але вони тільки серед бідних.

І, примушений просити милостиню, Давид ішов далі під руку з Авісагою, старий цар-старець ходив од дверей до дверей, спираючись на плече своєї закоханої, підданої, молодість якої лишилася його єдиною підпо-рою. Було коло шостої години вечора, спека спала, на вузьких вулицях появився люд; в цьому простолюдному кварталі, де їх любили, їх вітали, їм всміхалися. Трохи жалости домішувалося до приязні, бо всі знали про їхню руїну. Проте, в своєму нещасті вони здавалися ще кращими, він увесь сивий, вона — білява. Відчува-лося, що вони стали ще ближчі, ще єдніші між собою, все високо держали голови, горді своїм осяйним кохан-ням, але під лихом, що спіткало їх, він похитнувся, а вона своїм мужнім серцем піддержувала його. Прохо-дили робітники у полотняних блузах, що мали більше грошей, ніж вони. Ніхто не наважувався запропонувати їм су, якого не відмовляють голодному. На вулиці Канкуан вони схотіли зайти до Гіроди, але вона вмерла минулого тижня. Ще двічі попробували вони зайти до знайомих людей, але й тут їм не повелося. Тоді вони стали мріяти позичити десь десять франків. Вони хо-дили по городу вже три години.

Ах! цей Плассан з бульваром Совер, з Римською вулицею й вулицею Бан, що поділяли його на три квар-тали, цей Плассан із зачиненими вікнами, це місто, па-лене сонцем, мертве на позір, що ховало під цею не-рухомістю ціле нічне життя гуртків і гри?— ще тричі пройшли вони його повільною ходою ясним присмер-ком жаркого серпневого дня з краю до краю! На до-розі стояли дожидаючись розпряжені старі повозки, що возили в гірські села; в темній тіні платанів, в две-рях кафе, публіка, яку можна було бачити там з сьо-мої години ранку, дивилася на них посміхаючись. Так само і в новому місті, де челядь стояла на порозі ба-гатих домів, вони почували менше симпатії, ніж на малолюдних вулицях кварталу св. Марка, старі дома якого приязно мовчали. Вони повернули у глибину старого кварталу, дійшли до собору св. Сатурніна,

навколо якого був тіnistий садок, чудовий тихий куточок, звідки їх вигнав якийсь старець, попрохавши в них милостині. З боку станції багато будувалося, там росло нове передмістя; вони пішли туди. Потім востаннє дійшли до плацу Су-Префектури; зненацька в них прокинулася надія, думка, що, нарешті вони когось стрінуть, хто дасть їм грошей. Та місто стрівало їх тільки вибачливою усмішкою, бачучи їх таких гарних і таких скромних. Каміння Віорни, гостре каміння бруку ранило їм ноги. І нарешті, вони муіли повернутися в Сулеяду без нічого, удвох — старий цар-старець і його вірна піддана, Авісага, в розцвіті молодости, яка вела старого Давида, що втратив свої добра, і втомився даремним ходінням по вулицях.

Була восьма година вечора. Мартина, що дожидалася їх, зрозуміла, що сьогодні їй нічого буде варити. Вона вдала, що вже обідала; вона прикинулася недужою і тому Паскаль зараз одправив її спати.

— Ми обійдемося без тебе,— сказала й Клотильда. Картопля на плиті, ми її сами візьмемо.

Служниця, сердита, послухалась, буркнувши:— Коли все з'їдено, чого й сідати за стіл?—Потім, перш ніж запертися в своїй кімнаті:

— Пане, немає більше вівса для Бонома. Коли я була в нього, він був якийсь кумедний і панові слід би заглянути до нього.

Стурбовані, Паскаль і Клотильда зараз же пішли в стайню. Старий кінь справді лежав на підстилці й дрімав. Вже шість місяців його не виводили, бо йому боліли від ревматизму ноги, а до того він цілком осліп. Ніхто не розумів, чому доктор держав цю стару худобину. Навіть Мартина казала, що його просто з жалости слід би вбити. Але Паскаль і Клотильда обурювалися й хвилювалися, немов би ражно їм вбити якогось старого родича, що бариться вмерти. Ні, ні! Він їм служив більше як чверть століття, він умре в них своєю смертю, як чесне створіння, яким прожив вік! І цього вечора доктор уважно оглянув його, піднімав йому ноги, дививсь ясна, вислухував серце.

— Ні, в нього нічого нема,— нарешті сказав він,

Це просто старість... Ех! бідний старий, не їздити нам більше з тобою!

Думка, що коневі бракувало вівса, мучила Клотильду. Але Паскаль заспокоїв її: тварині в такому віці, що вже не робить, треба так мало! Тоді вона взяла пук трави з купи, що поклала тут служниця; і вони обоє дуже зраділи, коли Боном, просто з приязні до них, з'їв траву з їх рук.

— Е!—сказала вона сміючись,— та в тебе ще є апетит, не старайсь нас розжалобити... Добраніч! Спи спокійно!

І вони залишили його дрімати, поцілувавши обоє, як звичайно, в праву й ліву щоку.

Заходила ніч. Їм спало на думку, щоб не сидіти внизу, в порожньому домі, позапирати усе і забрати обід нагору, в свою кімнату. Вона хутко принесла картоплю з сіллю і гарну карафу чистої води; а він—кошик скороспілого винограду, першого цього року, нарваного під терасою. Вони зачинилися, накрили маленький стіл, поставили картоплю посередині, між солонкою й карафою, а кошик із виноградом—на стілець збоку. Це був прекрасний бенкет, що нагадував їм чудове снідання, по їх першій ночі, коли Мартина уперто не хотіла їм відповідати. Вони почували таку саму радість бути на самоті, самім собі прислужувати, їсти разом, з одної тарілки.

Цього вечора, коли нужда їх дійшла до краю, хоч вони зробили все можливе, щоб її уникнути, вони зазнали найщасливіші години свого життя. Як тільки вони повернулися в велику привітну кімнату і опинилися мов за сто льє од того байдужого міста, де щойно блукали, сум і страх їх зникли, не було навіть і спомину про це прикре пополудня, потрачене на марне ходіння. Знову ніщо, що не було їхнє кохання, не обходило їх, вони більше не знали, чи вони бідні, чи їм завтра не доведеться шукати друга, щоб пообідати увечері. Чого так боятися бідності і так клопотатися, коли досить, щоб зазнати всього можливого щастя, бути укупі?

Проте, він злякався.

— Боже мій! ми так боялися цього вечора. Чи ж це слушно бути такими щасливими? Хто знає, що чекає нас завтра?

Але вона своєю маленькою рукою затулила йому рота.

— Ні, ні! завтра ми будемо кохатись, як кохаємося сьогодні... Люби мене так дуже, як я люблю тебе.

І ніколи їм не ілося так добре. Вона їла з своїм апетитом здорової дівчини з добрим шлунком, сміючись жувала картоплю, кажучи, що вона чудова, смачніша від найпрекрасніших страв. Великими ковтками вони пили воду, що здавалася їм божественною. Виноград на десерт дуже тішив їх, ці грона, такі свіжі, кров землі, що позлотило сонце. Вони їли багато, були п'яні од води й овочів, особливо ж од веселости. Вони не пригадували подібного бенкету. Навіть в їхньому першому багатому сніданні, з котлетами, хлібом і вином, не було того хмелю, того щастя жити, де радости бути вкупі було досить, коли ця радість обертала фаянс в золото, вбогу їжу — в небесні страви, яких не куштували й боги.

Була вже глупа ніч, а вони й лампи не засвітили, щасливі, що зараз ляжуть. Але вікна були одчинені навстяж, в них віяв гарячий ще вітер, приносячи здалека пахощі лаванди. На обрію тільки но устав місяць, ясний, повний, і залив усю кімнату своїм срібним світлом, так що вони бачили одно-одне, немов у мрійному сьйві невимовно ніжному й ясному.

Вона, з голими руками, шиєю й грудьми, пишно закінчила бенкет, що справила йому, закінчила царським подарунком — своїм тілом. Минулої ночі вони уперше занепокоїлися, інстинктивно злякавшись наближення нещастя, що загрожувало їм. А тепер, здавалося, вони ще раз забули весь світ, це була ніч найвищого щастя, що дарувала їм ласкава природа в їхньому засліпленні на все, що не було їхнє кохання.

Вона простягла до нього руки, усією істотою отдаючись йому.

— Учителю, учителю! я хотіла робити для тебе, та побачила, що ні до чого не здатна, не вмію заробити й шматка хліба для тебе. Я можу лише кохати тебе, бути твоєю хвилинною потіхою... І з мене досить бути твоєю потіхою, вчителю! Якби ти знав, яка я вдолена, що ти

мене вважаєш гарною, бо цю красу я можу подарувати тобі. В мене нічого немає, крім неї, і я така щаслива, що можу дати тобі щастя.

Він шептав радісно, обнімаючи її:

— О! Так, гарна! найкраща й найжаданіша!... Усі ці нуждені дорогоцінності, якими я прикрашав тебе, усе золото, самоцвіти не варті клаптика твоєї едвальної шкіри. Один ніготь твій, одна волосина — безцінне багатство. Я цілуватиму побожно кожен волосинку твоїх вій.

— Я рада, вчителю, що ти літній, а я молода, бо дар мого тіла дужче тишить тебе. Будь ти молодий, як я, тебе цей дар тишив би менше і я б од того була менш щасливою... Я горда своєю молодістю й красою лише ради тебе і радію їм тільки тому, що можу віддати їх тобі.

Він увесь затремтів, в очах йому забреніли сльози, почувачи її своєю до такої міри, таку кохану, таку дорогу.

— Ти робиш з мене найбагатшого, наймогутнішого владаря, ти обсипаєш мене всіма благами, даєш мені найбільше блаженство, яке може зазнати серце чоловіка.

І вона оддавалась ще дужче, оддавалась уся.

— Бери ж мене, вчителю, щоб я зникла в тобі, розпустилася... Візьми мою молодість, візьми її усю одразу, в одному поцілункові, і випий її всю враз, випий до дна, щоб од неї зосталася тільки крапля меду на твоїх вустах. Ти мене зробиш такою щасливою, що я тобі буду вдячна... Учителю, бери мої губи, бо вони свіжі, мій подих, бо він чистий, мою шию, бо її солодко цілувати, бери мої руки, ноги, візьми все моє тіло, бо воно, як допіру розквітла квітка, ніжний оксамит, пахощі, від яких ти п'янієш... Чуєш. Учителю, хай я буду живим букетом і ти вдихай мене! хай я буду свіжим, ніжним овочем і ти тишся мною! хай я буду безконечною ласкою і ти порини в мене!... Я твоя річ, квітка, що розцвіла у твоїх ніг, щоб тишити тебе, вода, що тече, щоб освіжати тебе, я сила молодости, що б'є ключем, щоб зробиши тебе молодим. І я ніщо, учителю, коли я не твоя!

Вона оддалася і він узяв її. В тій хвилі промінь місяця освітив її, в її пишній наготі. Вона була ніби втілена жіноча краса, в її безсмертній весні. Ніколи він не бачив її такою молодою, такою білою, такою боже-ственною. І він дякував їй за дар її тіла, так мов би вона дала йому усі скарби світу. Жаден дар не може зрівнятися з даром молодої жінки, яка віддається, і дає хвилю щастя, може, дитину. Вони думали про дитину. Від цього їхнє щастя ще зросло, в цьому царському бенкеті молодости, що вона справляла йому, якому були б позаздрили й царі.

ХІ.

Але з другої по цій ночі почався знов неспокій, безсоння. Ні Паскаль, ні Клотильда не говорили одно одному про свої муки; і в п'ятні сумної кімнати вони годинами лежали рядом, вдаючи, що сплять, думаючи обоє про своє становисько, що все гіршало. Кожне з них забувало про своє горе, журячись за друге. Довелося робити борги, Мартина брала набір хліб, вино, трохи м'яса, при чому, мучачись від сорому, мусіла брехати, але дуже обережно, бо усі знали про їхній рзор. Докторові спало на думку заставити Сулеяду; але це був уже останній захід: в нього був лише цей маєток, тисяч двадцять франків ціною, за який, як би його продати, може, не виручив би й п'ятнадцяти тисяч; а далі настали б цілковиті злидні, далі був вуличний брук, далі не було б в їх навіть, де прихилити голову. Тому й Клотильда благала подождати, не вплутуватися ні в яке непоправне діло, поки ще їхні справи не безнадійні.

Минуло ще три чи чотири дні. Настав вересень і погода, на жаль, зіпсувалася: почалися страшенні бурі, що пустошили країну, в одному місці в Сулеяді повалило огорожу, що не можна було підняти, пролом так і зостався. У булочника вже ніяково було брати набір. Одного ранку стара служниця принесла м'ясо на обід і плачучи сказала, що різник дав їм найгірші шматки.

Ще кілька день і кредиту не буде. Треба було конче щось зробити, знайти кошти на дрібні щоденні видатки.

Якось у понеділок, коли починався новий тиждень мук, Клотильда ввесь ранок хвилювалася. Здавалося, в ній іде внутрішня боротьба, і до певного рішення вона прийшла тільки під час снідання, побачивши, що Паскаль не їсть своєї пайки м'яса, що зоставалося. Тоді цілком спокійно, з рішучим видом, вона вийшла з Мартиною з дому, поклавши тихенько в її кошик маленький пакет — ганчірки, що вона хоче віддати, — сказала вона.

Через дві години вона повернулась бліда. Але її великі очі, такі чисті й щирі, сяяли. Вона зразу підійшла до доктора, глянула йому у вічі й призналася.

— Я мушу тебе перепросити, вчителю, бо я тільки що не послухалась тебе і це тобі, напевне, буде дуже тяжко.

Він не зрозумів, схвилювався.

— Що ж ти зробила?

Поволі, не зводячи з нього очей, вона витягла з кешені конверта, з якого дістала банкноти. Він зразу догадався і скрикнув:

— О! боже мій! дорогоцінності! усі подарунки!

І він, звичайно такий добрий, такий ніжний, спалахнув болісним гнівом. Він схопив її за обидві руки, він був майже жорстокий з нею, стискаючи її пальці, що держали гроші.

— Боже мій! щож ти зробила, нещасна!... Це ж ти продала мое серце! це ж усе наше серце було в цих дорогоцінностях і ти віддала його з ними за гроші! Дорогоцінності, що я тобі дарував, спогади про наші найбожественніші години, твоє добро, тільки твоє, як же ти хочеш, щоб я його взяв назад і користався з нього? Хіба ж це можливо? Чи ти думала, яке це страшне горе буде для мене?

Вона тихо відповіла:

— А ти, вчителю, чи ти ж думаєш, що я б могла зоставити нас в нашому тяжкому становиську, без хліба, коли в мене були оці перстені, кольє, сережки, що лежали там, у шухляді? Та ж вся моя істота обурювалася б,

я б мала себе за скупу, за егоїстку, як би я їх берегла далі... А чи мені було тяжко розставатися з ними, о! так, я признаюся, так тяжко, що в мене мало не забракло на це мужности; я певна, що зробила лише те, що мусіла зробити, як жінка, що тебе завжди слухається і без тям кохає тебе.

Він все ще не пускав її рук. В очах у неї блиснули сльози і вона додала таким само тихим голосом, з слабою усмішкою:

— Стискай трошки легше, ти мені робиш дуже боляче.

Тоді й він заплакав, одвернувшись, обнятий глибокою ніжністю.

— Скотина я! так сердитись... Ти добре зробила, інакше ти не могла зробити. Але прости мене, мені так тяжко було бачити тебе обрабовану... Дай мені твої руки, твої бідні руки, я полічу їх.

Він ніжно взяв знову її руки і, вкриваючи їх поцілунками, казав, що вони безцінні, без окрас, без перстенів, такі тендитні. Тепер, заспокоєна, радісна, вона розказала йому свій вчинок, як вона довірилася Мартині і як вони удвох пішли до перекупки, до тої, що продала корсаж з старих алянсонських корунок. Нарешті, після того, як вона довго розглядала і без кінця торгувалася, ця жінка дала за все разом шість тисяч франків! Він знов здержав рух одчаю: шість тисяч франків! коли йому ці дорогоцінності коштували більше ніж утрое, що найменше тисяч із двадцять.

— Слухай,—нарешті сказав він,—я беру ці гроші, бо ти даєш їх од щирого серця. Але само собою розуміється, що вони твої. Клянусь тобі, що тепер я буду ще скупіший від Мартини, я видаватиму їй лише по кілька су, необхідних нам на життя, і ти знайдеш в бюркові решту суми, припускаючи, що я навіть ніколи не зможу доложити її і віддати тобі усе сповна.

Він сів, посадив її собі на коліна, обняв її, ще ввесь схвильований, зворушений. І тихо, на вухо, спитав:

— Ти все продала, усе чисто?

Вона мовчки трохи висвободилася, пощупала щось пальцями своїм гарним рухом за коміром на шиї,

всміхнулася, почервонівши. Нарешті, витягла тоненький ланцюжок, де сяяли сім перлів, як молошно-білі зорі. Здалося, що вона дістала частку своєї інтимної наготи, що пахощами всього живого букету її тіла повіяло від цієї єдиної окраси, схованої на ній в найукритішій її тайні. І зараз же вона сховала ланцюжок назад.

Він счервонів, як і вона, серце йому радісно забилося, він палко поцілував її.

— Ах! яка ж ти мила, як я тебе кохаю!

Але з цього вечора спогад про продані дорогоцінності тягаром лежав йому на серці і він не міг без болю бачити гроші в своєму бюркові. Його гнітила думка про близьку, неминучу бідність; і ще тяжча й сумніша була думка про свої шістьдесят літ, що робили його безрадним, не годним забезпечити жінці щасливе життя, він немов прокинувся до тривожної дійсності від свого облудного сну про вічне кохання. Бідність спіткала його раптом і він почув себе дуже старим: він холонув од цього, це будило в ньому мов докори сумління, страшенний гнів на себе самого, ніби відтепер в його житті був якийсь лихий вчинок.

Далі, йому блиснуло щось страшне. Якось уранці, коли він був сам, він одержав листа з Плассанським штампом; він роздивлявся конверту, здивований, що не пізнає письма. Лист був непідписаний. Прочитавши перші рядки, він зробив роздратований жест і хотів розірвати листа. Ні, він мусить дочитати його і, весь тремтячи, він сів і прочитав до кінця. Втім, стиль був цілком пристойний; довгі фрази розвивалися, повні міри, обережні, як фрази дипломата, єдина мета якого — переконати. Йому чорним по білому доводили, що Сулеядський скандал триває вже надто довго. Коли пристрасть, до певної міри, пояснювала проступок, то чоловік його віку і в його становиську стає цілком гідним погорди, роблячи нещасною молоду родичку, яку він звів! Всі знають, яку власть має він над нею, припускають, що вона вважає за честь пожертвувати собою для нього; та чи не повинен же він зрозуміти, що вона не могла покохати старого, що вона тільки жаліє його і вдячна йому і що вже давно пора звільнити

її від свого старечого кохання, з якого вона вийде збезчещена, здеклясована — ні дружина, ні мати? Тепер він не може навіть лишити їй у спадок невеличких коштів, тому сподіваються, що він зробить, як повинен зробити чесний чоловік, знайде в собі сили розлучитися з нею, щоб забезпечити, коли ще не пізно, її щастя. Кінчався лист твердженням, що погані вчинки завжди караються.

З перших же фраз Паскаль зрозумів, що цей анонімний лист був од його матері. Стара пані Ругон, мабуть, диктувала його, він навіть чув її інтонації. Він почав читати листа, охоплений гнівом, а дочитав блідий і ввесь тремтячий, охоплений холодом, що відтепер вже не покидав його. Лист був слухний, одкривав йому очі на причину його неспокою, показував йому, що сумління мучило його за те, що він, старий, бідний, і держить Клотильду. Він устав, підійшов до дзеркала, довго стояв там, очі його поволі затьмарилися сльозами, його огорнула розпука на вид своїх морщин і сивого волосся. Смертельним холодом пройняла його думка, що тепер розлука буде конечна, неминуча. Він гнав цю думку, він не міг собі уявити, що, кінець-кінцем, пристане на неї, та вона все таки верталася і не давала йому ні хвилини спокою, серце його розривалося у боротьбі між коханням і розумом, аж до того страшного вечора, коли воно покорилось, сходячи кров'ю і сльозами. В своїй теперешній боясті він тремтів на саму гадку зважитись колись на це. Це був уже кінець, починалося непоправне, він починав боятися за Клотильду, таку молоду, і йому тільки й зоставалося врятувати її від себе.

Слова і фрази листа не перестаючи бреніли йому у вухах і він спочатку мучився бажаннями переконатися, що вона не любить його, що вона тільки жаліє його і вдячна йому. Розлука, думав він, була б йому легша, переконайся він, що вона жертвує собою ради нього і що вдержуючи її далі, він просто задовольняє свій потворний егоїзм. Та даремне придивлявся він до неї, вивіряв в неї ума, вона була все така само ніжна, така само палка в його обіймах. Він терявся од таких

результатів своїх спостережень, що говорили проти страшної розв'язки, роблячи Клотильду ще дорогшою йому. І він старався довести собі конечність їхньої розлуки, міркував про причини цього. Жити так, як вони жили цілі місяці, без пут, без обов'язків, без ніякої роботи, погано. Йому вже — думав він — тільки у землю лягати. Але для неї чи не прикре таке існування, чи не зробить воно її безтурботною, пещеною, без сили волі? Він псував її, під галас скандалу робив з неї божка. Потім він раптом бачив, що вмирає, кидає її саму, на вулиці, без нічого, погорджувану. Ніхто її не приймає, вона блукає по дворах, не маючи ніколи ні чоловіка, ні дітей?... Ні! Ні! Це було б злочином, за кілька зайвих днів свого щастя він не міг залишити їй у спадщину тільки цей сором і злидні.

Одного ранку, коли Клотильда пішла кудись по сусідству сама, вона повернулася стурбована, бліда й тремтячи. І зійшовши нагору до себе, вона майже непритомна впала на руки Паскалеві. Вона безладно лепетала.

— О! боже мій!... о! боже мій!... ці жінки...

Він, переляканий, допитувавсь.

— Ну, скажи ж мені, що тобі сталося?

Кров вдарила їй у лице. Вона притулилася до нього, сховала обличчя на його плечі.

— Оці жінки... Переходячи в холодок, я, складаючи свою парасольку, мала нещастя звалити якусь дитину... І всі вони накинулись на мене, і кричали таке, о! такі речі! що в мене ніколи не буде дітей, що в таких створіннів, як я, дітей не буває!... І ще інші речі, боже мій! інші речі ще, яких я не можу повторити, я їх не зрозуміла!

Вона заридала. Він почервонів, аж посинів, він не знав, що сказати їй, несамовито цілував її, плачучи з нею разом. Перед ним устала вся сцена, він бачив, як її переслідували, плямуючи її грубими словами. Він пролепетав:

— Це моя вина, це через мене ти терпиш... Слухай, ми поїдемо звідси, дуже далеко, кудись, де нас не знають, де тебе вітатимуть, де ти будеш щаслива.

Але вона, побачивши його сльози, мужнім зусиллям здержала плач і встала.

— О! це гидко, що я оце зараз зробила! Я ж обіцяла собі не казати тобі нічого! А потім, коли я опинилася дома, мені стало так тяжко, що все вирвалося з серця... Бачиш, вже все минуло, не сумуй... я люблю тебе...

Вона всміхалася, знов ніжно обнявши його, цілувала його, як цілують обнятого розпукою, присипляючи його біль.

— Я люблю тебе, люблю так, що це мене втішить за все! Ти один для мене на світі, що мені до того, що не ти! Ти такий добрий, ти робиш мене такою щасливою!

Але він все плакав, і вона заплакала знову. І довго в безмірній журбі, в розпачі мішалися їхні поцілунки з сльозами.

На самоті Паскаль здався собі гидким. Він не сміє більше робити нещасною цю дитину, яку кохає без тям. І ввечері того самого дня трапилася пригода, що принесла, нарешті, йому рішення, якого він доти шукав, жахаючись знайти його. Після обіда Мартина одвела його на бік з великою таємністю.

— Я бачила пані Фелісите, і вона доручила мені передати вам цього листа, пане; і мені доручено сказати вам, що вона б сама була б принесла його, коли б її репутація не перешкоджала прийти сюди... Вона просить вас повернути їй Максимового листа, передавши про паннину відповідь.

Це був справді лист од Максима. Фелісите, рада, що одержала його, користалася ним, як активним засобом, після того, як вона даремне дожидалася, що бідність приведе до неї її сина. Через те, що ні Паскаль, ні Клотильда не прохали в неї ні поради, ні помочі, вона ще раз змінила свій план, вона повернулася до своєї прежньої думки розлучити їх; і на цей раз нагода здавалася їй рішучою. Максимів лист був пильний; Максим звертався до своєї баби, щоб вона замовила за нього слово його сестрі. В нього вже почалася атаксія. Він ходив тепер тільки спираючись на руку слуги. Але, головне, він каявся в одному проступкові, що його зробив;

Йому нав'язалася ловка чорнява дівчина, перед якою він не встояв і в її обіймах залишив решту свого здоров'я; а найгірше було те, що тепер він був певний, що ця пожирателька чоловіків була скромним подарунком його батька. Сакар ловко підсусідив її синові, щоб швидше дістати спадщину. Тому, прогнавши її, Максим заперся в своєму домі, наказавши батька не підпускати навіть і до дверей, боячись одного ранку побачити, що він лізе у вікно. Самотність лякала його і він з одчаєм кликав до себе сестру, він хотів мати в ній захист од цих огидних замірів, мати, нарешті, коло себе жінку лагідну й чесну, що глядітиме його. Лист давав зрозуміти, що вона не каятиметься, коли буде з ним добра; в кінці він нагадував Клотильді, що вона, коли він був у Плассані, обіцяла йому приїхати, якщо дійсне буде колись йому потрібна.

Паскаль скам'янів. Він ще раз перечитав ці чотири сторінки. Це була розлука, прийнятна для нього, щаслива для Клотильди, така проста й природня, що треба була зразу ж згодитися; і не вважаючи на голос розуму, він чув себе ще таким нетвердим, таким, нерішучим, що мусів на хвилину сісти, бо ноги не держали його. Але він хотів бути мужнім, заспокоївся й покликав дружину.

— На! прочитай оцього листа, що прислала мені баба.

Клотильда мовчки, без єдиного руху, уважно прочитала листа до кінця. Потім дуже просто:

— Ну! ти одповіси, правда?.. Я одмовляюсь.

Він ледве здержав крик радості. І, немов це говорив хтось інший, почув свої розсудливі слова:

— Ти одмовляєшся, це неможливо... Треба подумати, зачекаймо з відповіддю до завтраго і поговорімо, хочеш?

Але вона здивувалася, спалахнула.

— Розлучитися! і чому! Ти дійсне згодився б на це?.. Що за божевілля! ми любимо одно одне і ми б розлучилися і я б поїхала туди, де мене ніхто не любить!.. Ну, скажи, подумав ти про це? Це було б безглуздя!

Він ухилився од розмови на цю тему, говорячи про дану обіцянку, про обов'язок.

— Згадай, моя люба, як ти збентежилась, коли я попередив тебе, що загрожує Максимові. І от тепер він прибитий лихом, слабий, самотній, він кличе тебе до себе... Ти не можеш покинути його в цьому становиську. Це твій обов'язок, ти мусиш його виконати.

— Обов'язок!—скрикнула вона.—Хіба в мене є обов'язки до такого брата, що ніколи не дбав за мене? Мій єдиний обов'язок там, де моє серце.

— Але ти обіцяла. Я обіцяв за тебе, я сказав, що ти розсудлива... Ти ж не зробиш з мене брехуна.

— Розсудлива, це ти нерозсудливий. Це нерозумно розлучитися, щоб обом померти з горя.

І вона махнула рукою, уриваючи розмову, кладучи край усякій дискусії.

— Власне, чого сперечатися?.. Немає нічого простішого, треба тільки одно слово. Хочеш ти одіслати мене?

Він скрикнув.

— Я тебе одіслати! боже мій!

— Ну, раз ти мене не одсилаєш, я зостаюсь.

Вона засміялася, побігла до свого бюрка і написала червоним олівцем уперек листа свого брата два слова:— Я одмовляюсь; поклікала Мартину, загадала, щоб та зараз же однесла цього листа в конверті. Він теж сміявся, повний такого щастя, що дав їй робити, що хоче. Він немов стерявся від радості, що вона зостається.

Але ж тої ночі, коли вона заснула, як мучило його сумління, що він був такий безвольний! Ще раз піддався він своїй жадобі щастя, цього щастя мати її щовечора коло себе, таку тендітну й любу у своїй довгій сорочці, вдихати її свіжі пахощі молодості. Після неї він ніколи більш не кохатиме; уся істота його повставала проти того, що в нього однімали жінку й кохання. Він обливався холодним потом, уявляючи собі, що вона поїхала і він зостався сам, без неї, без всього того, що вона вносила ніжного й делікатного в саме повітря, яким він дихав; уявляв себе без її подиху, її доброго розуму, її сміливої щирости, без цієї фізично й морально дорогої істоти, необхідної тепер для його життя, як сонячне світло. Вона мусіла покинути його: треба було

Йому знайти силу вмерти од цього. Не будячи її, він пригортав її сонну до свого серця; груди її піднімалися тихо, як в дитини; він гордував собою за те, що мав так мало мужности, він судив про становисько з страшною ясністю. Скінчено: там жде її шана, багатство; він не міг допуститися держати її далі з свого старечого егоїзму у бідності й зневазі. І, знесилений, почувачи її в своїх обіймах такою коханою, такою відданою, як та піддана, що оддалася своєму старому королеві, він поклявся бути сильним, не приймати жертви цієї дитини, повернути її щастю й життю, вперкір їй.

Від тоді почалася боротьба самовідречення. Минуло кілька день і він так добре дав їй зрозуміти гострість її — „Я відмовляюсь“ — на Максимовому листі, що вона написала бабі довгого листа, мотивуючи свою одмову. Але вона все таки не хотіла покидати Сулеяди. Тим, що він став дуже скупий, щоб яко мога менше брати з грошей, виручених за дорогоцінності, вона стала ще скупішою і з веселим сміхом їла сухий хліб. Одного ранку він застав її, як вона давала Мартині поради в справі економії. Десять разів на день вона пильно дивилася на нього, кидалася йому на шию, вкривала його поцілунками, щоб убити в нього цю страшну гадку про розлуку, яку вона весь час читала в його очах. Одного вечора, по обіді, в нього так забилося серце, що він мало не зомлів. Це його здивувало, він ніколи не хворів на серце, він подумав, що це просто знов повернулася його нервова хвороба. З часу свого великого щастя він почував себе не таким кріпким, як перше, в нього було дивне почуття, ніби глибоко всередині зламалося в його щось делікатне. Вона зразу стурбувалася, заклопоталася. Ну? тепер він їй певно не говоритиме більш про від'їзд? Коли кохають людину і вона занедужує, то застаються при ній і глядять її.

Така боротьба точилась весь час. Це був повсякчасний порив ніжности, самозабуття в єдинім жаданні щастя для другого. Але хоч її добрість і кохання робили для нього ще тяжчою конечність розлуки, він

розумів, що ця конечність щодня більшає. Тепер він остаточно рішився. Тільки він у голову заходив, боячись, вагаючись, в який спосіб примусити її рішитися. Перед ним уставала сцена розпачу й сліз: що йому робити? Як це вони обое обнімуться востаннє, щоб вже більше не побачитися? І дні минали, він нічого не міг придумати і знову щовечора, коли, засвітивши свічку, вона обнімала його своїми свіжими руками, щаслива й тріумфуюча, що так побідила його, він знову називав себе підлим.

Часто вона жартувала ніжно-лукаво:

— Учителю, ти надто добрий, ти залишиш мене?

Але його це сердило, він хвилювався й хмурився.

— Ні, ні! не кажи про мою добрість!.. Як би я був справді добрий, ти б давно була там, в гаразді й шані, з гарною й спокійною будучиною, замість того, щоб уперто сидіти тут, зневаженою, бідною, без надії на краще, і бути сумною дружиною такого старого божевільного, як я!.. Ні, я просто боягуз і безчесний чоловік!

Вона хутко примушувала його замовчати. І це справді сходила кров'ю його добрість, ця безмірна добрість, що впливала з його любови до життя, що він розливав на речі й істоти, у вічній турботі про щастя всіх. Бути добрим, чи не було це бажати їй щастя й дати його ціною свого власного щастя? Він повинен був мати цю добрість і він був певний, що матиме її, рішучу й героїчну. Але як ті нещасні, що рішили стратити себе, він дожидався нагоди, моменту й способу захотіти зробити це.

Одного ранку, коли він устав о сьомій годині, вона, увійшовши в залю, була дуже здивована, побачивши його за робочим столом. Вже багато тижнів він не розкривав книги, не брав пера в руки.

— Дивись! Ти працюєш?

Він, не підводячи голови, одповів із осередженою міною:

— Так, це генеалогічне Дерево, куди я навіть не позаписував що треба.

Кілька хвилин вона стояла за ним і дивилася, як він пише. Він доповнював відомості про тітку Діду,

про дядька Макара і про малого Шарля, записував їх смерть, писав дати. Потім, коли він все сидів нерухомо, немов не знаючи, що вона тут дожидається поцілунків і сміху, як кожного ранку досі, вона підійшла до вікна, вернулася, без ніякого діла.

— То це серйозно ми працюємо?

— Розуміється, ти не бачиш, що я мусів за ці останні місяці повписувати ці смерті. І ще сила всякого діла дожидається мене.

Вона пильно подивилася на нього допитливим поглядом, яким завжди вдивлялась в його очі.

— Добре! будемо робити... Коли в тебе є які досліді, що я можу зробити, або замітки переписувати, давай їх мені.

І з цього дня він вдавав, що ввесь поринув у роботу. Проте, це була одна з його теорій, що абсолютний спокій непотрібний, що його ніколи не треба приписувати, навіть перевтомленим. Людина живе тільки через своє зовнішнє оточення, і чуття, що вона дістає з нього, перетворюються в неї в рухи, в думки, у вчинки, отже, коли є абсолютний спокій, коли людина сприймає чуття, не віддаючи їх, перетворені, повстає завал, стає тяжко, неминуче втрачається рівновага. Він завжди знав з власного досвіду, що робота найкращий регулятор його існування. Навіть коли він зранку почував себе недобре, він брався за роботу, і це помагало йому. Ніколи він не почував себе краще, ніж тоді, коли виконував своє завдання, методично визначене заздалегідь, стільки то сторінок щоранку в ті самі години; він рівняв це завдання до жердини еквілібриста, що піддержувала його на ногах посеред щоденних напастей, слабостей і хибних кроків. Тому він уважав, що єдиною причиною того биття серця, від якого він часом задихався, була його лінь, безділля кількох останніх тижнів. Коли він хоче одужати, йому треба тільки знов узятися за свої великі праці.

Ці теорії Паскаль цілими годинами розвивав, тлумачив Клотильді з гарячковим, прибільшеним запалом. Здавалося, що його знову захопила ця любов до науки, що до вибуху його пристрасти до Клотильди

сама забирала все його життя. Він повторював їй, що не може кинути свою працю незакінчену, що йому так багато треба зробити, коли він хоче полишити довго-вічний пам'ятник! Здавалося, він знов став дбати за свої документи, знов двадцять разів на день одчиняв він велику шафу, знімав їх з верхньої полиці, ще поповнював їх. Його ідеї про спадковість вже змінилися, він хотів би усе наново переглянути, все переробити, зробити з природньої й соціальної історії свого роду обширну синтезу, резюме в загальних рисах, про все людство. Разом з цим він знов узявся за своє лічіння впроскуваннями, щоб розширити його: неясна мрія про нове лічіння, невиразна й далека теорія, що зародилася в нього з його переконання і з власного досвіду, бо він бачив на собі добрий динамічний вплив роботи.

Тепер, що разу, сідаючи за роботу, він нарікав:

— За-мало років зосталося мені, життя дуже коротке!

Можна б подумати, що він не міг більше гаяти й одної години. І одного ранку він раптом підняв голову і сказав своїй дружині, що переписувала рядом рукопис.

— Слухай, Клотильдо... коли б я вмер...

Вона, перелякана, скрикнула:

— От іще що вигідав!

— Коли я вмру — слухайбо... Ти зараз же замкнеш двері. Ти залишиш папери собі, тільки собі. А інші мої рукописи збереш і віддаси Рамонові... Чуєш! це моя остання воля.

Але вона йому перебила, не хотіла слухати.

— Ні! Ні! ти говориш дурниці!

— Клотильдо, поклянись мені, що ти збережеш документи і віддаси решту моїх паперів Рамонові.

Нарешті, вона серйозно, з сльозами в очах, поклялася. Він обняв її, теж дуже схвильований, милував її, наче його серце одразу знову розкрилося. Потім заспокоївся, говорив про свої страхи. З того часу, як він знов почав робити, вони, здавалося, охопили його. знову, вів сторожив коло шафи, запевняв, що бачив, як Мартина никала там. Чи не можна було скористатися сліпою побожністю цієї дівчини, підбити її на лихий

вчинок, довівши їй, що цим вона спасе свого пана? Він так перемучився підозріннями. Під загрозою близької самоти, він знов підпав своїй муці, цим тортурам ученого, якому загрожують, якого переслідують свої, у нього дома, в ньому самому, в роботі його розуму.

Одного вечора, коли він знову заговорив на цю тему з Клотильдою, в нього вирвалося:

— Розумієш, коли тебе не буде більше тут...

Вона пополотніла; і побачивши, що він зупинився, сказала:

— О! учителю! ти все таки думаєш про це, про цю гидоту? Я бачу по твоїх очах, що ти щось од мене таїш, що в тебе є якась думка, якої ти не говориш мені... Але, коли я поїду і ти вмреш, то хто ж буде тут, щоб захистити твою працю?

Він думав, що вона звикла до цієї думки про від'їзд, і найшов в собі сили відповісти весело:

— Хіба ти думаєш, що я дам собі вмерти, не побачившись із тобою?.. Я напишу тобі, чорт візьми! Ти приїдеш закрити мені очі.

Вона ридала, упавши на стілець.

— Боже мій! Чи це можливо? Ти хочеш, щоб завтра ми не були вкупі, ми, що не кидаємо одно-одне ні на хвилину, що живемо в обіймах одно-одного! А що, якби була дитина?..

— А! ти осуджуєш мене!—перебив він її палко.—Як би була дитина, ніколи б ти не поїхала... Хіба ти не бачиш, що я надто старий і що я собою гордю! Зо мною ти б зосталася бездітною, ти мала б горе не бути сповна жінкою, матір'ю! Так іди ж од мене, бо я більше не чоловік!

Даремне вона старалася заспокоїти його.

— Ні! я знаю, що ти думаєш, ми двадцять раз говорили про це: коли кохання не кінчається дитиною, воно непотрібне, брудне... Недавно увечері ти кинула роман, що читала, бо його герої вражені тим, що в них має бути дитина, не підозріваючи навіть, що вони могли мати її, не знали, як її збутися... Ах! як би я її дожидав, як би я її кохав, твою дитину.

З цього дня, здавалося, Паскаль ще більше закопався в свою роботу. Тепер він просиджував по чотири-п'ять годин під ряд, цілий ранок, ціле пополудня, не підводячи голови. Він прибільшував свою пильність, забороняючи перешкоджати йому. А іноді, коли Клотильда виходила навшпиньках, зробити внизу якісь розпорядження або піти куди з дому, він, швидким поглядом переконавшись, що її немає, в страшному знесиленні схилявся головою на стіл. Це була тяжка реакція на ті нелюдські зусилля, яких коштувало йому, почувавши її коло себе, сидіти за своїм столом, а не обняти її і держати так цілі години, ніжно цілуючи її. Ах! робота, як прагнув він працювати, бачучи в цьому порятуюнок, єдиний спосіб забутись, заспокоїтись! Але найчастіше він не міг працювати, мусів удавати, що пильно працює, встромивши очі в сторінку, сумні очі, що тьмарилися сльозами, тим часом, як його думки в смертельній муці плутались, розбігались, вічно повні тим самим образом. Невже він побачить банкрутство праці, він, що вважав її паном, єдиним творцем, керовником світу? Невже здати зброю, відмовитися діяти і тільки жити, кохати гарних прохожих дівчат? А може, це його старість причиною, що він став нездатний написати сторінки, як нездатний мати дитину? Страх втратити силу завжди мучив його. Сидячи без сил за столом, схиливши на нього голову, пригнічений своїм горем, він мріяв, що йому тридцять літ, що він щоночі черпає в Клотильдиних обіймах силу для своєї завтрашньої роботи. І сльози капали на сиву бороду; а почувши, що Клотильда йде нагору, він хутко випрямлявся, брався знову за перо, щоб вона застала його, як і залишила, ніби то у глибокій задумі, тим часом, як це була тільки туга й пустка.

Була половина вересня, два тижні минули в цьому тяжкому настрою, не принісши ніякої розв'язки, коли одного ранку, Клотильда була дуже здивована, побачивши, що прийшла баба Фелісіте. Учора Паскаль зустрів її на вулиці Бан і, бажаючи швидше принести свою жертву та не знаходячи в собі сили на розрив, він довірився їй, не вважаючи на свою відразу, і просив

її прийти завтра. Вона як раз одержала нового листа од Максима, повного розпачу й благання.

Вона зразу заявила, чого прийшла.

— Так, це я, голубко, і щоб мені переступити знову цей поріг — розумієш сама, — треба було не аби якої причини... Але ти справді божеволієш, я не можу дати тобі так псувати своє життя, не пояснивши тобі востаннє!

Вона зараз же плачучим голосом прочитала Максимова листа. Максим був прикутий до крісла; здається, атаксія його поступала швидко і мучився він дуже. Тому він жадав від сестри останньої відповіді надіючись ще, що вона приїде, і нетерпливлячись на гадку, що може бути примушений шукати іншої доглядачки. Проте, він муситиме зробити це, коли його покинуть в його тяжкому становиську. І, дочитавши листа, вона дала зрозуміти, як то досадно було б упустити Максимове багатство, дати йому перейти в чужі руки; але, головне, вона говорила про обов'язок, про повинність помагати рідні, вдаючи, ніби й вона переконана, що дано було формальну обіцянку.

— А ну, лишень, серце, пригадай. Ти йому сказала, що, коли будеш йому потрібна, поїдеш до нього. Я якраз чую твої речі... Т'адже правда, сину?

Паскаль, увесь час, що його мати була тут, мовчав, блідий, похиливши голову, полишаючи діяти їй. У відповідь він тільки злегка кивнув головою.

Фелісите стала повторяти всі його власні доводи Клотильді: величезний скандал, що доводив до образ, злидні, що загрожували їм, такі тяжкі для них обох, дальша неможливість такого існування: він старіє, трапить решту свого здоров'я, а вона, така молода, зіпсує, кінець-кінцем, усе своє життя. Чого ще могли сподіватися вони тепер, коли настали злидні? Це нерозумно й жорстоко бути такими упертими.

Випрямившись, із суворим обличчям, Клотильда мовчала, не хотючи навіть перечити. Та баба дратувала її, напоїдала на неї, і вона, нарешті, сказала:

— Ще раз, я не маю ніякого обов'язку до мого брата, мій обов'язок тут. Він може розпорятися своїм

багатством, як хоче, мені його не треба. Коли ми будемо надто бідні, учитель розщитає Мартину і лишить мене за служницю.

Вона закінчила жестом. О! так, присвятити себе своєму князеві, віддати йому своє життя, краще жєбрати по дорогах, ведучи його за руку; потім, повернувшись додому, як того вечора, що вони ходили од дверей до дверей, дарувати йому свою молодість і зогрівати його в чистих своїх обіймах.

Стара пані Ругон похитала головою.

— Перш, ніж бути його служницею, краще було б тобі почати з того, щоб стати його жінкою... Чому ви не побралися? Це було б простіше й пристойніше.

— Побратися, я згодна на це!—скрикнула Клотильда. Ти маєш рацію, бабо...

І звертаючись до Паскаля:

— Сто разів ти мені говорив, що зробиш усе, чого я схочу... Чуєш, женися зо мною. Я буду твоєю жінкою і я зостанусь. Жінка не кидає свого чоловіка.

Але він відповів лише жестом, немов боявся, щоб голос не зрадив його, і щоб він не прийняв криком вдячності цього вічного зв'язку, що вона йому пропонувала. Його жест міг означати вагання, відмову. Навіщо, кінець-кінцем, цей шлюб, коли все валиться?

— Розуміється,— знов заговорила Фелісите, — це прекрасні почуття. Ти це дуже добре міркуєш своєю голівкою. Але шлюб не дасть вам ренти; а покищо ти йому коштуєш дорого, ти для нього найтяжчий тягар.

Вражіння на Клотильду цієї образи було надзвичайне; вона кинулася до Паскаля, вся зашарівшись, з повними сліз очима.

— Учителю, учителю! чи тому ж правда, що каже баба? Хіба ти жалуєш за тими грішми, що я тобі коштую?

Він ще дужче пополотнів, нерухомий, пригноблений; тихим голосом, мов говорячи до себе самого, він пробурмотав:

— У мене стільки роботи! я б так хотів знову заходитися коло своїх документів, рукописів, заміток і

закінчити працю мого життя!.. Якби я був сам, то, може, я б зміг все поладити. Я б продав Сулеяду, о! це шматок хліба, бо вона не дорого коштує. Я б оселився з усіма своїми паперами в невеличкій кімнаті. Я б робив з ранку й до вечора, я б постарався не бути надто нещасним.

Але він уникав дивитись на неї, вона ж була така схвильована, що цей скорботний лепет не міг задовольнити її. Вона щосекунди все дужче жахалася, бо почувала, що ось-ось буде сказано непоправне.

— Глянь на мене, вчителю, глянь мені в вічі. І, закливаю тебе, будь мужній, вибирай же між твоєю роботою і мною, бо ти, здається, сказав, що одсилаєш мене, щоб краще працювати!

Настала хвиля героїчно збрехати. Він підняв голову, сміло глянув їй у вічі; і з усмішкою вмираючого, що бажає смерті, знову своїм голосом, божественно-добрим, сказав:

— Як ти хвилюєшся!.. Хіба ти не можеш виконати свого обов'язку просто, як усі?.. В мене багато роботи, мені треба бути самому; а ти, дорога, ти мушиш їхати до твого брата. Ідь же, все скінчене.

Кілька секунд панувала жахлива тиша. Вона все пильно дивилася на нього, сподіваючись, що він ослабне. Чи ж то він говорив правду, чи, може, він жертвує собою, щоб вона була щаслива? На хвилину їй здалося, що вона почула його трепетне зіздання, що стверджувало її догадку.

— І це на завжди ти мене одсилаєш? ти не дозволиш мені повернутися завтра?

Він зоставсь мужнім; нова усмішка його неначе говорила, що не від'їздять, щоб повертатися так; і все переплуталось; вона не розуміла ясно, могла подумати, що він щиро вибирав роботу, як чоловік науки, в якого наука брала верх над жінкою. Вона знову страшенно зблідла, ще трохи підождала в страшному мовчанні; потім, повільно, з лагідною й цілковитою покорюю:

— Добре, учителю, я поїду; раз ти того хочеш, і повернуся лише тоді, коли ти мене покличеш.

Тепер між ними все порвалося. Непоправне сталося. Фелісіте, здивована, що їй не довелося говорити більше,

хотіла, щоб призначено день від'їзду. Вона тішилася, що їй так повелося, вона думала, що переможе у великій боротьбі. Сьогодні була п'ятниця і рішили, що Клотильда поїде в неділю. Навіть послали Максимові телеграму.

Вже три дні дув містраль. Цього ж вечора він став ще дужчий, а Мартина заявила, що, судячи по прикметах, він буде, що найменше, ще три дні. В кінці вересня в долині Віорни вітри бувають страшні. Тому вона обійшла усі кімнати, щоб переконатися, що віконниці позачиняні добре. Коли віяв містраль, він захоплював Сулеяду навскоси, через дахи Плассану, на маленькій площадці, де вона лежала. І без-перестанку дні й ночі страшенний дикий ураган бив у дім, трусив його од льохів до даху. Черепиці зривало, виривало засуви у вікнах; буря вривалась щілинами у кімнати, дико жалібно виючи; двері, при найменшому недогляді, розчинялися й зачинялися, грюкаючи, аж луна йшла. Можна б сказати, що доводиться видержувати облогу серед гуркоту і суму.

На другий день, в цьому сумному домі, що хитався од бурі, Паскаль з Клотильдою стали готуватися до її від'їзду. Стара пані Ругон мала прийти лише в неділю, перед самим від'їздом. Взнавши про близьку розлуку, Мартина, вражена, оніміла; в очах її на мить блиснув огонь; а коли її вислали з кімнати, сказавши, що без неї поскладають речі, вона повернулася в кухню і взялася за своє звичайне діло з таким видом, наче нічого й не знала про катастрофу, що перевернула їхнє життя у трьох. Але на перший Паскалів поклик вона бігла так швидко, так легко, з таким ясним обличчям, що сяяло щирою радістю служити йому, що, здавалося, вона стала молодого дівчиною. Він же не одходив од Клотильди ні на хвилину, помагаючи їй, бажаючи переконатися, що вона бере усе, що їй потрібне. Серед безладдя в кімнаті стояли два великі розкриті чемодани; скрізь лежали пакунки, сукні; двадцять разів лазили по шухлядах, по шафах. І в цій роботі, в клопоті нічого не забути неначе притуплювався той гострий біль, що краив їм обом серце. Вони на хвилину забувалися: він,

дуже заклопотаний, старався, щоб ніде не пропало місця, складаючи в пуделко для бриликів усякий дріб'язок, засував пудельця між сорочки й хустки; а вона, знімаючи з кілочків сукні, складала їх на ліжку, щоб покласти їх у чемодан зверху. Потім, коли, трохи втомившись, вони розгиналися, вони, глянувши одне на одне, зразу всміхалися, а тоді здержували наглі сльози, згадавши неминуче нещастя, що придавило їх. Але вони кріпилися, хоч серце їм і обливалося кров'ю. Боже мій! невже вони справді більше не вкупі? І тоді вони чули, як гудів вітер, страшний вітер, що загрожував знести дім.

Скільки разів за цей останній день вони підходили до вікна, дивились на бурю й бажали, щоб вона знесла весь світ! Під час містралю сонце не перестає сяяти, небо весь час синє; але це небо червоно-синє, крізь хмари пилу, а сонце жовте, бліде й немов трепече. Вони дивилися, як біла курява хмарами вставала над дорогами, як гнулися дерева з розкуйовдженим гіллям і ніби бігли в однім напрямі, скакали однаковим галопом; дивилися на поле, геть висхле, виснажене під цим страшним все однаковим подихом вітру, що шалів і ревів біз кінця. Віття ламало й несло, дахи зривало й заносило так далеко, що їх не можна було й знайти. Чому містралеві не вхопити їх і не закинути десь в невідомий край, де щастя? Чемодани були майже поскладані, коли доктор схотів одчинити віконницю, що вітер допіру зачинив; але в напів-одчинене вікно вітер увірвався з такою силою, що Клотильда мусіла кинутись йому на поміч. Вони налягли з усієї сили і, нарешті, їм удалося повернути засув. В кімнаті порозліталися останні неповкладані речі і вони підняли розбите на куски маненьке ручне дзеркало, що впало із стільця. Чи не проти смерти це, як кажуть жінки з передмістя?

Увечері, пообідавши сумно в світлій їдальні з великими букетами квітів, Паскаль заговорив про те, щоб рано лягти спати. Клотильда мала їхати завтра рано, потягом, що відходить о десятій з чвертю годині, і він турбувався, що їй довго їхати, двадцять годин залізницею. Коли вони зібрались лягати, він поцілував її на

добраніч; він уперто хотів з цієї ж ночі спати сам, перейти знов у свою кімнату. Він конче хотів, казав він, щоб вона спочила. Удвох вони обоє не зведуть очей, це буде безсонна ніч, безмірно сумна. Даремне благала вона його своїми великими лагідними очима, простягаючи до нього свої божественні руки; він знайшов у собі силу піти від неї, поцілувати її у вічі, як дитину, кутаючи її ковдрою й радячи їй бути розсудливою, спати добре. Чи не була це вже розлука? Його б мучило сумління й сором, коли б вона ще належала йому, коли вона вже була не його. Але як страшно повертатися в цю вогку кімнату, де його дожидалось його холодне, самотнє ліжко! Йому здалося, що він увійшов у свою старість, що, мов олив'яним віком закрила його назавжди. Спочатку він в своїм безсонні винуватив вітер. В мертвім домі аж гуло, жалібні голоси мішалися з гнівними, серед безперестанного ридання. Двічі він уставав, підходив до Клотильдиних дверей,— не чути нічого. Він зійшов причинити двері, що стукали внизу глухими ударами, неначе нещастя стукалось в стіни. По темних кімнатах чулися зідхання; він знову ліг, завололий, тремтячи, переслідуваний зловіщими примарами. Потім він зрозумів, що цей владний голос, який мучив його, одбирав йому сон,— не був голос шаленого містралю. Це був Клотильдин поклик, почуття, що вона була ще тут, а він її втратив. Несамовите бажання спалахнуло в йому, безмежний одчай. Боже мій! не мати її більш ніколи своєю, коли одно його слово — і вона його, його на віки! Це його самого розривають, одриваючи од нього цю молоду істоту! В тридцять років знайдеш другу жінку. Але якої треба сили, кохаючи на схилі літ, зректися цього свіжого тіла, від якого віє пахощами молодости, що по-царськи віддавалося йому, що належало йому, як його добро, як його річ! Десять разів він готовий був зірватися з ліжка, взяти її знову і лишити в себе. Страшенна криза тривала до ранку, серед скаженого штурму бурі, од якого старий дім увесь трусився.

О шостій годині ранку Мартині причулося, що її кликнув пан, постукавши в підлогу; вона пішла нагору,

жвава й збуджена, яка була з позавчора. Але увійшовши до нього, вона остовпіла, збентежена, перелякана, побачивши, що він напіводягнений лежить знесилений впоперек ліжка, кусаючи подушку, щоб заглушити ридання. Він хотів устати, одягтися зараз; але почався новий припадок, закрутилася голова, серце забилося так, що він задихався.

Ледве прокинувшись з короткої млости, він залепетав про свою муку:

— Ні, ні! я не можу, не сила так мучитись... Краще вмерти, вмерти зараз...

Проте, він пізнав Мартину і в усьому признався їй, в кінець знесилений, змучений болем.

— Моя люба, мені надто тяжко, серце мені розривається... Вона бере з собою серце, забирає всю мою істоту. Я більш не можу жити без неї... Я мало не вмер цієї ночі, я б хотів умерти раніш, ніж вона поїде, щоб не пережити муки бачити, що вона мене покидає... О! боже мій! вона іде, її більше не буде зо мною, я зостаюсь сам, сам, сам...

Служниця, що йдучи сюди, була така весела, збідла, як віск, і стояла з сумним і суворим обличчям. Хвилину вона дивилася на нього, як він шарпав простирало своїми зведеними руками, стогнав од розпуки, затуливши рота ковдрою. Потім, страшенним зусиллям вона, здавалося, переломила себе.

— Але ж, пане, немає рації мучитись так. Це смішно... Раз це так, раз ви не можете обійтися без панни, я піду скажу їй, до чого ви дійшли...

Од цих слів він зразу зірвався на ноги, ще заточуючись, держачись за спинку стільця.

— Я вам забороняю це, Мартино!

— Так я вас і послухалась! Щоб знову бачити вас напівмертвим од сліз! Ні, ні! Я піду по панну і скажу їй правду, я примушу її зостатися з вами!

Але він вхопив її за руку, не пускаючи її, розгніваний.

— Слухайтеся, коли вам велять, не смійте втручатись, або й ви підете геть з нею... Чого ви прийшли сюди? Я був хворий од цього вітру. Це нікого не обходить.

Тоді, злагіднівши, піддаючись своїй звичайній добрості, він додав усміхнувшись:

— Бідна дівчино, от як ви мене розсердили! Дайте ж мені робити те, що я мушу зробити для щастя всіх. І ні слова, бо цим ви мені наробите багато горя.

Мартина теж здержувала сльози. І добре було, що вони погодились, бо майже в ту саму хвилину увійшла Клотильда, що встала рано і спішила побачитись із Паскалем, надіючись, певно, до останньої хвилини, що він не пустить її. І в неї очі були втомлені безсонням, вона подивилась на нього своїм допитливим поглядом. Він був ще такий змучений, що вона збентежилась.

— Ні, це нічого, запевняю тебе. Коли б не містраль, я б навіть добре спав! Правда ж, Мартино, я вам це говорив.

Служниця кивнула головою, потверджуючи його слова. І Клотильда теж скорилася, не жалілася йому, що боролася й мучилася цілу ніч в той час, як і він смертельно мучився. Обидві жінки, покорні, тільки слухали його і помагали йому в його саможертві.

— Постривай,—заговорив він, одчиняючи своє бюрко, —у мене тут є щось для тебе... На! ось сімсот франків в цьому конверті...

І хоч і як вона перечила, хоч і як боронилася, а він здав їй відчит. З шости тисяч франків за дорогоцінності витрачено яких двісті франків і він зоставляє собі сто, щоб дожити до кінця місяця як найекономніше, скнарою, як він житиме від тепер. Потім, він напевне продасть Сулеяду, він працюватиме, він зуміє викрутитись. Але він не хотів займати тих п'яти тисяч, що лишалися, бо це були її гроші і вона їх знайде в шухляді.

— Учителю, учителю, ти завдаєш мені великого горя...

Він перебив їй.

— Я так хочу, це ти мені рвеш серце... Ну, вже пів на восьму, я піду звязувати твої чемодани, бо вони вже готові.

Коли Клотильда з Мартиною zostалися віч на віч, вони якусь хвилину дивилися одна на одну мовчки. Відколи становисько змінилося, вони відчували своє

суперництво, ясний тріумф молодій господині, темна ревність старої служниці, що ревнувала пана, якого вони обидві безмежно любили. Зараз здавалося, що перемога цієї останньої. Але в цю останню хвилину їхнє почуття зблизило їх.

— Мартино, він не повинен їсти, як убогий. Ти мені обіцяєш, що він завжди матиме вино й м'ясо?

— Не бійтесь, панно.

— І ти знаєш, там лежать п'ять тисяч франків, вони його! Надіюсь, ви не вмрете з голоду коло них. Я хочу, щоб ти його балувала.

— Я вже сказала вам, панно, що я за це подбаю і що панові нічого не бракуватиме.

Вони знов замовкли, все дивлячись одна на одну.

— Потім, гляди, щоб він не надто багато працював. Я їду дуже неспокійна, його здоров'я з якогось часу погіршало. Глядітимеш за ним, правда?

— Я доглядатиму його, панно, будьте спокійні.

— Нарешті, я тобі його доручаю. У нього нікого більш не буде, крім тебе і що мене трошки заспокоює, це те, що ти його любиш. Люби його всією душею, люби його за нас обох.

— Так, панно, як можу.

В їх очах брєніли сльози і Клотильда додала:

— Поцілуєш мене, Мартино?

— О, панно, дуже радо!

Вони обнімалися, коли увійшов Паскаль. Він вдав, ніби не бачив їх, напевне, щоб самому не зворушитися. Він дуже голосно говорив про останні приготування до від'їзду, як заклопотана людина, що боїться спізнитися на потяг. Він позав'язував чемодани, дядько Дюрьо вже повіз їх тачкою, вони їх найдуть на станції. Втім, була ще тільки восьма година, в них було ще добрих дві години часу. Це були дві смертельні години, коли в сотий раз переживалося знову усю гіркість розлуки. Снідання забрало щонайбільше чверть години. Вставши од снідання, посідали знову. Очі не покидали годинника. Хвилини в сумному домі здавалися вічними, як агонія.

— Ой! яка буря!—мовила Клотильда, коли од пориву містралю застогнали всі двері.

Паскаль підійшов до вікна, подививсь, як гнуться, неначе біжать, дерева під бурею.

— З цього ранку вона ще дужча. Зараз же треба поклопотатися про дах, бо черепиці позносило.

Вони вже не були вкупі. Вони не чули нічого, крім цієї шаленої бурі, що змітала все, що розносила їхне щастя.

Нарешті, о пів на дев'яту Паскаль просто сказав:

— Пора, Клотильдо.

Вона встала із стільця. Моментами вона забувала, що іде. Відразу страшна дійсність устала перед нею. Востаннє глянула вона на нього... Він не простяг руку вдержати її... Скінчено. Її пополотніле обличчя застигло, як мертво.

— Ти ж мені писатимеш?

— Звичайно, і ти пиши якомога частіше.

— Надто, коли б занедужав, негайно повідом мене.

— Обіцяю це. Але не турбуйся, я здоровий.

В останню хвилину Клотильда обвела непевним поглядом цей такий дорогий дім, впала Паскалеві на груди; і пригорнулася до нього, лепечучи:

— Я хочу тебе тут поцілувати, хочу тобі подякувати... Учителю, це ти зробив мене такою, яка я є. Як ти це часто говорив, ти виправив мою спадковість. Що б вийшло з мене там, в тому оточенню, де виріс Максим?... Так, коли я чогось варта, то тільки тобі я завдячую це, тобі, що переселив мене в цей дім правди й доброти, де виростив гідною твоєї любови... Тепер, узявши мене й осипавши твоїми дарами, ти одсилаєш мене. Хай буде твоя воля, ти мій пан і я корюся тобі. І все таки я люблю тебе і любитиму до віку.

Він притис її до свого серця й одповів:

— Я бажаю лише твого добра, я докінчую своє діло.

І в останньому поцілункові, яким вони обмінялися, що розривав їм серце, вона шепнула, тихим, мов зідхання, голосом:

— Ах, коли-б дитина!

І їй здалося, що він ще тихше, ридаючи, пролепетав невиразні слова:

— Так, моя мрія, єдино істине й добре, і чого я не міг справдити... Прости мені, постарайся бути щасливою.

Стара пані Ругон була на станції, дуже весела і жвава, не вважаючи на свої вісімдесят років. Вона тріумфувала, вона думала, що тепер її син Паскаль в її руках. Коли вона побачила їх, обох немов отупілих, вона взяла на себе усе, купила квиток, здала багаж, посадила мандрівницю в дамський відділ вагону. Потім, вона довго говорила про Максима, давала вказівки, жадала, щоб її держали в курсі справ. Але потяг не відходив, і пройшло ще п'ять тяжких хвилин, коли вони бачили одно одне, не кажучи більш одно одному ні слова. Нарешті, усе змішалось, поцілунки, гуркіт коліс, хусточки, що маяли у повітрі.

Нараз Паскаль помітив, що він сам на платформі, тим часом, як потяг зник за поворотом колії. Тоді, не слухаючи матері, він кинувся бігти, помчавсь швидко, як молодий, збіг на пригірок, стрибаючи по кам'яних ступенях і за три хвилини був на терасі Сулеяди. Містраль шалів, буря гнула столітні кипариси, як соломинки. На зблідлому небі сонце здавалося втомленим від цього урагану, що вже шість день обдував йому лице. І Паскаль, як і ці скуйовджені дерева, кріпко держався проти бурі, що рвала з нього одержу, розвівала бороду й волосся і підганяла його. Задихавшись, обома руками стискаючи серце, щоб вгамувати його, він дививсь, як голою долиною біг в далину потяг, зовсім маненький потяг, що містраль, здавалося, змітав, як гілку з сухим листям.

XII.

З другого ж дня по від'їзді Клотильди Паскаль зачинився у великому порожньому домі. Він більш не виходив з нього, зовсім перестав ходити до хворих, як хоч зрідка ходив досі, і жив, позамикавши двері й вікна, в абсолютній самоті й тиші. Мартині було формально наказано нікого не пускати до нього ні під яким приводом.

— Але, пане, вашу матір, Фелісіте?

— Мою матір ще менше, ніж кого іншого. В мене є на це свої причини... Ви їй скажете, що я працюю, що мені треба зосередитися і що я прошу її пробачити мені.

Тричі, раз-за-разом, приходила стара пані Ругон. Вона бушувала в нижньому поверсі, він чув, як вона іритувалася, підвищувала голос, хотіла вломитися силою. Далі голос стихав, чути було лише шушукання — вона й служниця жалілися одна одній і змовлялися. І ні разу він не піддався, не перехилився через бильця покликати її зійти нагору.

Одного дня Мартина наважилася сказати:

— Все таки це дуже жорстоко, пане, зачиняти двері перед своєю матір'ю. Тим більш, що пані Фелісіте приходить з добрими намірами, бо вона знає, що панові дуже скрутно і вона домагається лише, щоб запропонувати свої послуги.

Він скрикнув роздратовано:

— Я не хочу грошей, чуєте!.. Я робитиму, зароблятиму собі на життя, який чорт!

Тим часом справа з грішми ставала погана. Він уперто не хотів брати ні одного су з п'яти тисяч, запертих в бюркові. Тепер, коли він був сам, він зовсім не дбав про матеріальне життя, він ладен був задовольнитися хлібом і водою; і щоразу, як служниця питала його, за що купити вина, м'яса, чогось солодкого, він здвигав плечима: навіщо? там од учора zostався кусок, хіба того не досить? Але вона у своїй любові до пана, який — вона почувала — страждає, страшенно журилася цією скупістю, ще більшою за її власну, цими злиднями, що панували в домі. Робітники з передмістя жили краще. Тому, одного дня вона, здавалося, переживала тяжку внутрішню боротьбу. Її любов покірної собаки боролася з її пристрастю до грошей, зібраних по су, схованих десь, де вони, як вона казала, давали приплід. Вона б краще була вкраяла свого тіла. Поки її пан терпів не сам, їй навіть і на думку не спадало взяти з свого скарбу. І це був надзвичайний героїзм, коли одного ранку, дійшовши краю, бачучи холодну

кухню й порожній буфет, вона зникла десь на годину і повернулася з провізією і з стофранковою асигнацією.

Паскаль, сходячи вниз, якраз побачив її і спитав, відкіля ці гроші, і, вже не тямлячи себе, хотів викинути все геть, думаючи, що вона була в його матері.

— Та ні, ні! пане,— бурмотала вона,— нічого подібного...

І скінчила тим, що збрехала, сказавши, що надумала задалегідь:

— Уявіть собі, що діла налагоджуються, в пана грангілльо, або ж принаймні так мені здається... Сьогодні рано мені спало на думку піти навідатися й мені сказали, що вам, певне, щось повернеться з ваших грошей, що я можу взяти сто франків... Так, вони навіть удовольнилися моєю розпискою. Ви це полагодите пізніше.

Паскаль, здавалося, мало здивувався. Вона, правда, надіялася, що він не піде перевіряти її слова. Та їй стало легше, коли вона побачила, як легко він повірив її вигадці.

— А! тим краще,— скрикнув він.— Я ж казав, що ніколи не треба тратити надії. Це дасть мені час полагодити мої діла.

Його діла це був продаж Сулеяди, про який він невиразно думав. Та яка ж страшна мука, покинути цей дім, де зросла Клотильда, де він прожив разом із нею майже вісімнадцять років! Він давав собі два-три тижні, щоб поміркувати про це. Коли в нього зродилася надія, що йому повернеться хоч трохи з його грошей, він про це перестав і думати. Він знов на все махнув рукою, їв, що давала Мартина, і навіть не помічав того сякого-такого достатку, що вона знов утворила для нього, ладна молитися на його, мучачись тим, що рушить свій скарб, але така щаслива, що годує його тепер, а він і не догадується, що вона дає йому на життя.

Втім, Паскаль зовсім не віддячував їй. Він швидко одходив, жалував, що гнівався, але в тому гарячковому розпачу, в якому він був, це не заважало йому знов сердитись на неї за найменшу дрібницю. Одного

вечора, коли він ще раз почув, що його мати без кінця балакала у кухні, він страшенно розгнівався.

— Слухайте, Мартино, я не хочу більш, щоб вона ходила у Сулеяду... Коли ви ще раз привітаєте її там, унизу, я вас вижену!

Вона остовпіла, вражена. Ніколи за тридцять два роки, що вона йому служила, він не грозивсь її прогнати.

— О! пане, і ви могли б це зробити! Але я не піду, я ляжу на порозі.

Йому вже соромно було свого вибуху, він злагіднів.

— Це тому, що я прекрасно знаю, що тут діється. Вона приходить навчати вас, настренчувати вас проти мене, адже так?... Так, вона стереже мої папери, вона хотіла б усе вкрасти, все знищити там, нагорі, у шафі. Я її знаю, коли вона чого схоче, вона доб'ється того. Так от що! Ви можете сказати їй, що я на сторожі, що поки я живий, навіть не підпущу її до шафи. І потім, ключ ось, у мене в кешені.

І дійсно, весь його жах ученого, переслідуваного й загрожуваного, знов охопив його. З того часу, як він жив сам, він знову почував себе у небезпеці; знову йому здавалося, що на його потайки готується западню. Коло все вужчало і коли він все дужче противився старанням своєї матері вломитися до нього, коли він одбивав її натиск, то це тому, що не помилявся відносно її справжніх намірів і боявся бути слабим. Коли вона буде тут, вона по-малу-малу прибиратиме його до рук, поки не підіб'є його зовсім. Тому знов почалися його тортури, цілі дні він був на сторожі, сам зачиняв двері увечері і часто вставав уночі переконатися, що ніхто не ламає замків. Він боявся, щоб служниця не здалась на підмови і, гадаючи заробити йому цим вічне спасіння, не впустила б його матері. Йому ввижалося, що його документи палають в каміні, він ще більше охороняв їх, охоплений знов болісною пристрастю, розпачливою любов'ю до цієї купи паперів, до цих холодних сторінок рукописів, у жертву яким він приніс жінку і які він силкувався любити так, щоб забути усе поза ними.

З того часу, як не стало тут Клотильди, Паскаль кинувся у роботу, стараючись поринути в ній з головою. Коли він зачинявся, не виходив більше в сад, коли він одного дня, як Мартина сказала йому, що прийшов доктор Рамон, мав силу одповісти, що не може його прийняти, то він прагнув самоти тільки для того, щоб забутися в безперестанній роботі. Як би охоче поцілував він цього бідного Рамона! бо він добре розумів, яке прекрасне почуття привело його сюди, утішити свого старого учителя. Але навіщо тратити якусь годину? нащо наражатися на хвилювання, на сльози, що забрали б йому силу? З самого ранку сидів він за своїм столом, просиджував цілий день і вечір, часто й густо вже при світлі, робив дуже пізно. Він хотів виконати свій старий проект: переробити всю свою теорію спадковости по нову плану, користуючись своїми паперами, документами, даними його родом, щоб дізнатися, по яких законах іде життя в групі істот, приводячи математично од одної людини до другої, залежно од оточення: обширна біблія походження родів, суспільств, цілого людства. Він надіявся, що широкість такого плану, зусилля, потрібне, щоб здійснити такий величезний замисл, захопить його цілком, поверне йому здоров'я, віру, гордість у вищій радості виконаної праці. Та хоч і як старався він захопитися роботою, віддатися їй цілком, він тільки перетомлював і тіло й розум, все таки був розсіяний, серцем далекий від своєї роботи, щодень то все дужче хворий і сумний. Невже це було остаточне банкрутство роботи? Він, чие життя поглинула робота, що вважав її за єдиний двигун, за єдину порадицю й утішницю, неже ж він буде примушений визнати, що кохати й бути коханим вище над усе на світі? Хвилинами він глибоко розумував, намічав далі свою нову теорію рівноваги сил, по якій все, що людина дістає, як почуття, вона мусить обертати в рух. Яке було б життя нормальне, повне й щасливе, якби можна було прожити його усе, як та справна машина, обертаючи в силу те, що палить яко паливо, піддержуючи себе в силі й красі одночасною й логічною діяльністю всіх

своїх органів. Він бачив тут стільки ж фізичну чинність, скільки й інтелектуальну, стільки ж почуття, скільки й розумування, однакову участь функцій генетичних і функцій розумових, без надужиття ні тої, ані другої, бо кожне надужиття, це — порушення рівноваги і хвороба. Так, так! пізнати життя наново і зуміти прожити його, копати землю, пізнавати світ, кохати жінку, досягати досконалости людської, майбутнього царства всесвітнього щастя правильним ужитком цілої істоти, який би це був прекрасний заповіт лікаря-філософа! І од цієї далекої мрії, цієї убаченої теорії ще дужча туга обнімала його, що він тільки змарнована, загублена сила.

В ґрунті його горя в Паскаля було почуття, що він скінчена людина. Жаль за Клотильдою, біль, що її не має, певність, що він її не матиме більш ніколи, де далі все дужче обнімали його сумною хвилею, що зносила все. Туга перемагала роботу, він часом, упавши головою на недописану сторінку, плакав годинами, не маючи сили узятися знову за перо. Його надсильна робота, дні добровільного вбивання себе кінчалися жахливими безсонними ночами, коли він, увесь мов в огні, впивався зубами в простирала, щоб не крикнути ім'я Клотильди. Вона була усюди в цьому сумному домі, де він затворився. Вона ввижалася йому скрізь, в кожній кімнаті, сиділа на кожнім стільці, стояла за всіма дверима. Внизу, в їдальні, він не міг більше сісти за стіл, щоб не побачити її перед собою. В залі нагорі вона, як і раніш, повсякчас була з ним; вона сама так довго жила тут, що здавалося, речі випромінювали її образ і весь час він чув її коло себе, бачив її, тонку й струнку, за її бюрком, з її делікатним профілем, схиленим над пастеллю. І коли він не виходив, щоб утекти од цього неодступного й болісного спогаду, то це тому, що був певний, що побачить її усюди і в саду, побачить, що вона мріє на терасі, або йде поволі алеєю соснового гаю, сидить в холодку під платанами, слухаючи вічний спів струмка, або лежить смерком на току, втопивши очі в небо і дожидаючись зорь.

Але було одне місце, особливо для нього і бажане

й страшне, святе святих, куди він входив тремтячи: кімната, де вона оддалася йому, де вони спали удвох. Ключ од неї був у нього, він не зайняв там жадної речі з того сумного ранку, коли вона поїхала: забута спідниця й досі лежала на кріслі. Тут він вдихав її подих, її свіжий дух молодости, що лишився пахощами в повітрі. Він схвильований простягав руки, обнімаючи привид, що мріяв в ніжному півсвітлі кімнати з зачиненими віконницями, з оббитими полинялим рожевим, мов зоря, ситцем стінами. Він ридав перед меблями, цілував ліжко, те місце, де лишився слід божественних форм її тіла. І його втіха бути тут, жаль, що він не бачить тут більше Клотильди, ці сильні почуття знесилювали його до тої міри, що він не наважувався щодня ходити в це страшне місце і лягав спати в своїй холодній кімнаті, де в безсонні не бачив її так близько й так живо.

Серед своєї упертої роботи Паскаль мав ще одну сумну радість — Клотильдині листи. Вона писала йому акуратно двічі на тиждень довгі листи по вісім-десять сторінок, де оповідала про своє щоденне життя. Не знати було, щоб вона була дуже щаслива у Парижі. Максим, що вже не вставав із свого крісла, очевидно, мучив її своїм вередуванням розпещеної й хворої людини, бо вона проговорювалась, що ввесь час необхідно, мусять бути коло нього, не може навіть підійти до вікон, щоб глянути на бульвар, де котивсь велелюдний потік світської публіки, що гуляє в Булонському лісі; і з деяких її фраз помічалось, що її брат, який так нетерпляче жадав її приїзду, вже підозрював її, починав недовіряти їй і ненавидіти її так само, як всіх, хто тільки служив йому, завжди боячися, щоб його не експльоатовано й не пограбовано. Двічі вона бачила свого батька, він був завжди дуже веселий, завалений ділами, навернений республіканець, на версі політичного й фінансового гаразду. Сакар, одвівши її на бік, толкував їй, що цей бідний Максим дійсно незносний і що в неї багато мужности, коли вона згодилася бути його жертвою. Тим, що вона не могла сама з усім упоратися, батько був навіть такий услужливий, що

на другий день прислав племінницю свого голяра, молоду вісімнадцятилітню дівчину Розу, білявеньку, з невинним видом; вона тепер помагає їй гледіти хворого. Втім, Котильда не жалілася, навпаки, старалася показати, що вона спокійна, вдоволена, покїрна своїй долі. Її листи були повні бадьорости, без гніву на жорстоку розлуку, без одчайного волання до Паскалевої любови покликати її знову назад. Але як живо почував він між рядками, що в ній усе бунтується, що вона всією істотою рветься до нього, ладна повернутися на перше його слово!

А якраз цього слова Паскаль не хотів написати. Усе полагодиться, Максим привикне до своєї сестри, жертву треба довести до кінця, раз її вже принесено. Напиши він в хвилину слабости один єдиний рядок, і всі добродійні зусилля будуть марні,— знову настане лихо. Ніколи Паскалеві не треба було більшої мужности, як коли він одписував на Клотильдині листи. В безсонні ночі він боровся із собою, палко кликав її, уставав, щоб написати їй, телеграфувати, щоб вона вернулася. Потім, вдень, наплакавшись уволю, він ставав спокійніший, і його відповіді були завжди дуже короткі, майже холодні. Він слїдив за кожною своєю фразою, починав писати наново, коли йому здавалося, що він переходив міри. Але яка мука ці жахливі листи, такі короткі, такі холодні, що він писав усупереч своєму сердцю, єдине для того, щоб одірвати її од себе, щоб узяти на себе всю вину і примусити її думати, що вона може забути його, бо він її забув! Дописавши такого листа, він був знесилений, увесь в поту, неначе після тяжкого героїчного вчинку.

В кінці жовтня, через місяць по Клотильдиному від'їзді, Паскаль одного ранку став нагло задихатися. Вже кілька разів йому бувало, що він трохи задихався, він вважав це за наслідок роботи. Але цей раз симптоми були такі виразні, що він не міг помилитися: гострий біль коло серця, що захопив усі груди, пішов зверху вниз по лівій руці, почуття страшенної пригноблености й туги, все тіло облите холодним потом. Це був напад грудної дави. Напад тривав не довш як хвилину і Паскаль

зразу більш здивувався, ніж злякався. В тому засліпленні, яке часом буває в лікарів відносно свого власного здоров'я, він ніколи не думав, щоб його серце було хворе.

Коли він одійшов, Мартина якраз зійшла нагору сказати, що прийшов доктор Рамон і домагається, щоб його пустили. І Паскаль, може, піддавшись несвідомій потребі знати, що з ним, скрикнув:

— Ну, хай іде, коли йому так хочеться. Я буду радий його бачити.

Гість з хазяїном поцілувалися і єдиним натяком на відсутню, на ту, чий від'їзд зробив дім пустою, було тільки те, що вони міцно й сумно стиснули один одному руку.

— Ви не знаєте, чого я прийшов? — зразу ж гукнув Рамон. — В грошовій справі... Так, мій тесть, пан Левек, відомий вам адвокат, ще вчора говорив мені про гроші, що ви держали в нотаря Грангілльо. І він вам дуже радить поклопотатися, бо, кажуть, декому вдалося дещо повернути.

— Та я знаю, — мовив Паскаль, що це налагоджується. Мартина вже одержала, здається, двісті франків.

Ромон був дуже здивований.

— Як, Мартина, без вашої участі?... Отже, хочете уповноважити мого тестя взятися за ваше діло? Він з'ясує справу, бо в вас немає на це ні часу, ні охоти.

— Розуміється, я уповноважую пана Левека, і скажіть йому, що я йому тисячу разів дякую.

Потім, коли цю справу було полагоджено, Рамон помітив, що Паскаль блідий і спитавсь його, що з ним, він, посміхаючись, відказав:

— Уявіть собі, друже, що в мене тільки що був напад грудної дави... О! це не вигадка, були всі симптоми... Та, ось, раз ви вже тут, вислухайте мене.

Спочатку Рамон одмовлявся, стараючись обернути цю консультацію в жарт. Хіба такий некрут, як він, сміє висловлюватися про свого генерала? Але він все таки оглянув його, визнав, що в нього обличчя схудле і змучене, з якимсь дивно зляканим виразом очей.

Нарешті, він вислухав його дуже уважно, довго слухав йому груди. Кілька хвилин панувала мовчанка.

— Ну?—спитавсь Паскаль, коли молодий лікар скінчив слухати.

Цей відповів не зразу. Учитель пильно дивився йому в вічі. Тому він не одвів свого погляду і на спокійно-сміливе питання одповів просто:

— Ну, що ж! правда, я думаю, що є склероз.

— А! ви дуже ласкаві, що не дурите мене, сказав доктор. Я одну хвилину боявсь, що ви скажете мені неправду, і це було б мені тяжко.

Рамон знов почав його вислухувати, кажучи півголосно:

— Так, серце б'ється сильно, перший удар глухий, другий, навпаки, різкий. Помітно, що верхній край одхилився, подався до пахви... Склероз є, принаймні, це дуже можливо...

Потім, розігнувшись:

— З цим, буває, й двадцять літ живуть!

— Безперечно, буває,—мовив Паскаль.—Коли не вмирають нагло.

Вони поговорили ще, подивувалися з одного чудного випадку склерозу серця, спостереженого у Пласанському шпиталі. Ідучи, молодий лікар заявив, що прийде ще, як тільки матиме відомості про діло Грангільо.

Зоставшись сам, Паскаль почув, що це кінець. Усе тепер ясно: чому кілька останніх тижнів йому так билося серце, крутилася голова, не було чим дихати; передусім був зіпсований орган, його нещасне серце, висилене пристрастю й роботою; від цього й почуття страшенної втоми і близького кінця, в чому він тепер не сумнівався. Проте, страху він ще не відчував. Його першою думкою було, що й він платить своє спадковості, що склероз, цей вид дегенерації, це його частка фізичної вади, неминуча спадщина від жахливих предків. В одних невроз, первинне ушкодження, обернулося в порок або в цноту, в геній, в злочин, в пияцтво, в святість; другі вмерли з сухот, з падучої, з атаксії; він жив пристрастю і вмере од хвороби серця. І він

більше не боявся, його не дратувала ця виявлена спадковість, безперечно, фатальна й конечна. Навпаки, його обняла покора, певність, що всякий бунт проти законів природи — зло. Чому ж він колись тріумфував, тішачись думкою, що він не в свій рід, одмінний од його, не має з ним нічого спільного? Нічого не було менш філософського. Самі виродки бувають не подібні до роду. І належати до свого роду, боже мій! це, на решті, здалося йому так само добре, так само прекрасно, як бути одмінним од його; бо хіба всі його кривні не були подібні одно до одного; хіба людство не те саме скрізь, з тою самою сумою добра й зла? І під загрозою хвороби й смерти він злагіднів і смирився до того, що приймав од життя усе.

З цього часу Паскаль жив думкою, що він може вмержти кожної хвилини. І це зробило його ще вищим, підняло до цілковитого самозабуття. Він не переставав працювати, але ніколи не розумів краще, як тепер, що нагороду змагання має знаходити в собі самому, бо праця річ минуща і вічно лишається недокінченою. Одного вечора за обідом Мартина розказала йому, що Сартер, робітник-капелюшник, що колись був у закладі для божевільних в Тюлеті, недавно повісився. Ввесь вечір він думав про цю дивну пригоду, про цього чоловіка, якого він, здавалося йому, врятував од манії душогубства, лічучи його своїми підшкуровими впоркуваннями; очевидно, на його знову найшло, але він мав ще остільки ясности розуму, щоб повіситися самому, замість вхопити за горло когось іншого. І доктор мов бачив його знову, такого розсудливого тоді, як він радив йому повернутися до життя чесного ремесника. Яка ж то була сила руйнування, коли потреба вбивства скінчилася самогубством, коли смерть, не вважаючи ні на що, робила своє діло? З цим чоловіком зникала його остання гордість лікаря-цілителя; і беручись вранці за роботу, він вважав себе тільки за учня, що читає по складах, що завжди шукає істину, яка одступає й виростає.

Та проте, в цьому ясному спокою в нього лишалася одна турбота, його непокоїло, що станеться з Бономом,

Його старим конем, якщо він вмере перший. Тепер нещасна тварина, зовсім сліпа, із спараліжованими ногами, не вставала з своєї підстилки. Вона все таки чула, коли до неї приходив хазяїн, повертала до нього голову, тишилась, коли він двічі кріпко цілував її в ніздрі. Усі сусіди здвигали плечима, жартували з цього старого родича, якого доктор не хотів дати вбити. Невже він вмере перший з думкою, що завтра покличуть луп'яра? І одного ранку, коли він увійшов до стайні, Боном не почув його, не підняв голови, він був неживий. Він лежав з таким видом, немов був вдоволений, що вмер тут, тихо, спокійно. Його хазяїн став навколюшки, поцілував його востаннє, попрощався з ним і дві великі сльози скотилися по його щоках.

Того ж дня Паскаль поцікавився ще своїм сусідом, паном Бельомбром. Підійшовши до вікна, він побачив його через огорожу саду під блідим сонцем перших днів листопаду, на його звичайній проходці, і вид старого вчителя, цілком щасливого, зразу здивував його. Йому здалося, що раніше він ніколи про це не думав, що ось семидесятилітній чоловік, який не має ні жінки, ні дитини, ані собаки, й що все його егоїстичне щастя було в радості жити поза життям. Потім він згадав, як гнівався на цього чоловіка, кпив з його страху життя, які нещастя зичив йому, як надіявся, що колись прийде на нього кара, помста в образі якої служниці або несподіваної родички. Але ні! він бачив його все так само здоровим, добре знав, що той довго ще житиме отак — сухий, скупий, непотрібний і щасливий. А проте, він не ненавидив його більш, він ладен був пожалити його, до того він здавався йому смішним і нужденим через те, що його ніхто не любив. Він жалів його, він, що вмирав, бо zostався сам! Він, чиє серце рвалося, бо було надто повне іншим! Краще страждання, саме тільки страждання, ніж егоїзм, ця смерть усього, що є в тобі живого й людського!

Тої ж ночі в Паскаля був знову напад грудної дави. Він тривав хвилин із п'ять, доктор думав, що його задавить і не мав сили покликати служницю. Коли йому одпустило, він не потурбував її, воліючи нікому не

казати, що йому гіршає, але був певний, що вже кінець, що жити йому ще, може, який місяць. Його перша думка була про Клотильду. Чому б не написати їй, щоб вона приїхала? Якраз учора він одержав від неї листа і хотів відписати цього ранку. Потім він нараз ізгадав про свої документи. Якщо він умре нагло, його мати зостанеться хазяйкою, вона їх знищить; і не тільки документи, а й його рукописи, всі його папери, тридцять років його розумового життя, його праці. Таким чином станеться злочин, якого він так боявся, самий страх якого в безсонні ночі примушував його вставати, тремтячи, прислухатися, чи не ламають замка у шафі? І знов він обливсь потом, він бачив себе пограбованим, скривдженим, бачив попіл своїх творів розвіяний на чотири вітри. І знову він подумав про Клотильду, він казав собі, що досить було просто покликати її: вона б приїхала, закрила йому очі, зберегла б його пам'ять. Він сів, спішачи написати їй, щоб лист пішов ранішнім кур'єрським потягом.

Але опинившись перед білою сторінкою, з пером у руці, Паскаль почув, що його дужче обнімає сумнів, незадоволення самим собою. Чи не була ця думка про документи, цей прекрасний проєкт знайти для них охоронницю і врятувати їх, чи не було це нав'язне слабкістю, приводом, що він вигадав, щоб повернути Клотильду? В ґрунті був егоїзм. Він думав про себе, а не про неї. І бачить він, повертається вона в цей вбогий дім, рокована глядіти хворого діда; далі — горе її, наляканої його агонією, коли він одного дня впаде конаючи коло неї. Ні, ні! це був жахливий момент, від якого він хотів вберегти її; це буде кілька днів тяжкого прощання, а потім нещастя, сумний подарунок, якого він не міг їй зробити, не вважаючи себе за злочинця. Тільки її щастя, її спокій мають вагу, все інше — марниця! Він умре в своїй норі, щасливий думкою, що вона щаслива. Щодо врятування рукописів, то він побачить, чи не стане в нього сили розлучитися з ними, передавши їх Рамонові. І навіть коли б усі папери мали загинути, він і на це згоден, навіть хотів би, волів би навіть, щоб по ньому нічого не зосталося, навіть його

думки, тільки б ніщо вже не смутило життя його дорогої дружини!

Отже, Паскаль почав писати одну з своїх звичайних відповідей, які він, страшенно мучачись цим, робив умисне незначними і майже холодними. Клотильда в своєму останньому листі, не жалючись на Максима, дала зрозуміти, що брат збайдужнів до неї, бавиться більше Розою, племінницею Сакарового голяра, цією білявою дівчинкою з наївним видом. І він учував тут якісь батькові підступи, вмілі заходи коло хворого, в якого знову, коли наближалася смерть, прокинулися його давні, ранні пороки. Але, не вважаючи на те, що був цим збентежений, він все таки давав Клотильді добрі поради, повторюючи їй, що її обов'язок посвятити себе до кінця. Коли він підписував листа, сльози тьмарили йому очі. Це він підписував свою смерть, смерть зістарілої самотньої тварини, смерть без поцілунку, без дружньої руки. Потім його узяв сумнів: чи слушно робить він, лишаючи її там, в цьому поганому середовищі, де, він почував, вона оточена усякою гидотою?

У Сулеяді листоноша вранці приносив листи й часописи коло дев'ятої години і Паскаль, пишучи Клотильді, мав звичай виглядати його, щоб віддати йому листа; він хотів бути певний, що його листування не переходиться. І от цього ранку, зійшовши віддати листоноші тільки написаного листа, він був здивований, одержавши листа од молодої жінки, бо це був не її день. Проте, він одправив свого. Повернувшись нагору, він знов сів до столу і розірвав конверта.

Прочитавши перші ж рядки, він був страшенно вражений, здивований. Клотильда писала, що вона два місяці як вагітна. Коли вона так барилася сказати це йому, то це тому, що вона раніш хотіла сама бути цілком певна того. Тепер вона не могла помилятися, вона зайшла як раз в останні серпневі дні, в ту щасливу ніч, як справила йому царський бенкет молодости, коли вони надвечір старцями ходили од дверей до дверей, як в їхніх обіймах затрепетала велика й божественна радість зародження дитини. Після першого місяця пробування

в Парижу вона не була певна, думала, може, занедужала, що було цілком зрозуміло, од клопоту й горя їхньої розлуки. Але переждавши ще місяць, вона тепер цілком певна, що вагітна, крім того, це potwierджується всіма симптомами. Лист був короткий, говорив про самий факт, але був повний палкої радості, пориву безмірної любови, бажання негайно повернутися.

Схвильований, боячись, що він не добре зрозумів, Паскаль перечитав листа. Дитина! дитина, не мігши дати якої, він гордував собою в день Клотильдиноного від'їзду, коли сумно вияв страшенний містраль, вона вже була тоді, і Клотильда везла її з собою, коли він глядів, як голою рівниною втікав потяг! Ах! це був істиний твір, єдино добрий, єдино живий, що робив його щасливим і гордим. Його праці, його страх спадковости щезли. Буде дитина, то не все одно, яка вона буде! аби вона була продовженням, завіщаним і увічненим життям, другим його Я. Він був зворушений до глибини душі, ввесь трепетав од умиленности. Він сміявся, говорив голосно, як шалений, цілував листа.

Чиїсь кроки примусили його трохи заспокоїтись. Він обернувся й побачив Мартину.

— Прийшов пан доктор Рамон.

— А! нехай іде, хай іде!

Іще одна радість. Рамон ще з порогу гукав весело.

— Перемога! Учителю, я вам несу ваші гроші, не всі, але добру суму!

І він розказав про діла, як його тестеві пану Левекові несподівано пощастило дізнатися про одну річ. Розписки на сто двадцять тисяч франків, що робили Паскаля особистим кредитором Грангільо, були ні до чого, бо Грангільо був банкрутом. Спасінням була довіреність, що доктор дав колись нотареві, на його прохання, віддавати частками або разом, його гроші під заставу. Ім'я довіреного не було вписане в довіреність, тому нотар вписав, як це часом робиться, підставною особою одного з своїх клерків; таким чином знайдено вісімдесят тисяч франків, відданих під добру заставу, через посередництво цього чесного чоловіка, що нічого нічого не знав про справи свого патрона. Як би Паскаль

був узявся за це, вдався б до суду, він би був давно це розплутав. Отже, він знову мав чотири тисячі франків вірної ренти.

Він схопив Рамона за руки й радісно стиснув їх.

— Ах! друже мій, як би ви знали, який я щасливий! Оцей Клотильдин лист приніс мені велике щастя. Так, я збиравсь викликати її знов до себе, але думка про бідність, про недостатки, що я дам їй, псувала мені радість її повороту... І от повертаються й гроші, принаймні, я маю чим устроїти своє гніздо!

В пориві своєї умиленности, він простяг листа Рамонові, примусив прочитати його. Коли той, всміхаючись, повернув листа, зворушений, бачучи його таким схвильованим, він, охоплений ніжністю, обняв його своїми сильними руками, як товариша, як брата. І чоловіки кріпко поцілувалися.

— Коли вже щастя посилає мені вас, я ще попрохаю в вас одної послуги. Ви знаєте, що я нікому не довіряю тут, навіть моїй старій служниці. Ви однесете мою телеграму на пошту.

Він сів за стіл і написав просто: „Жду, виїзди сьогодні ввечері“.

— Ну,— сказав він — у нас сьогодні 6 листопада, адже так?.. Зараз коло десятої години, вона одержить мою телеграму коло півдня. В неї ще буде досить часу, щоб поскладати свої чемодани і цього ж вечора виїхати восьмигодинним експресом; завтра к сніданню вона буде в Марселі. А тому, що відповідний потяг іде звідти не зараз, вона зможе бути тут лише завтра 7 листопада, п'ятигодинним потягом.

Згорнувши телеграму, він устав.

— Боже мій! о п'ятій годині, завтра... Як ще довго. Що мені доти робити?

Потім споважнів заклопотаний.

— Рамоне, друже мій, хочете ви бути мені справжнім другом і бути зо мною дуже щирим?

— Як це, учителю?

— Так, ви мене добре розумієте... Недавно ви мене оглядали. Як ви думаєте, протягну я ще рік?

І він пильно дивився на молодого лікаря, не даючи

Йому одвести погляду. Та цей поспробував одбутися жартом; чи ж може справді лікар таке питати?

— Прошу вас, Рамоне, будьте серйозний.

Тоді Рамон цілком щиро відповів, що, на його думку, він сміло може надіятися прожити ще рік, і подав свої міркування: склероз порівнюючи невеликий, інші органи цілком здорові. Звичайно, треба брати на увагу й невідоме, бо завжди можливі несподіванки. І, нарешті, обидва заговорили про хворобу так спокійно, наче вони були на консіліумі, коло ліжка хворого, зважуючи за і проти, подаючи кожний свої міркування, наперед встановлюючи фатальний кінець по найвиразніших, найправдоподібніших ознаках.

Паскаль, неначе мова йшла не про нього, знову став холоднокровний, знов забув про себе.

— Так,— нарешті пробурмотав він,— ви маєте рацію, рік прожити ще можна... Ах, бачите, друже мій, я хотів би власне два роки... божевільне бажання, розуміється, ціла вічність радості...

І, оддаючись цій мрії про будучину:

— Дитина народиться к кінцю травня... Було б так чудово побачити, як вона підросте трошки, хоч до півтора років, до двадцяти місяців, чуєте! не більше. Тільки поки вийде з пелюшок і почне сама ступати... Я не прохаю багато, я б хотів побачити, як воно ходить, а тоді, боже мій! тоді...

Він докінчив свою думку жестом. І знову у мріях:

— Та два роки це не неможливо. В мене був дуже цікавий випадок, один каретник з передмістя прожив чотири роки, розбивши усі мої пророкування... Два роки, два роки, я їх проживу! я мушу їх прожити!

Рамон похилив голову і не відповідав. Він занепокоївся на думку, що висловився дуже оптимістично; і учителя радість стурбувала його, збентежила, неначе саме це збентеження, що тьмарило такий звичайно ясний розум, говорило, що загрожує небезпека.

— Чи не послати цю телеграму зараз?

— Так, так! ідіть швидше, мій добрий Рамоне, я жду вас після завтра. Вона буде тут, я хочу, щоб ви прибігли привітати нас.

День тягся довго. Вночі, коло четвертої години, не вспів Паскаль заснути після радісного безсоння од надій і мрій, він раптом прокинувся од страшного нападу. Йому здалося, що якась страшenna вага, увесь дім звалився йому на груди, так що огруддя сплющилося, діткнулося спини; він не дихав, біль ширився на плечі, шию, параліжував ліву руку. Втім, свідомість була повна; в нього було почуття, наче серце перестало битися, що життя його гасне, роздавлене цим жахливим гнітом, що душив його. Перш, ніж напад дійшов найвищої точки, в нього стало сили устати й постукати палицею в підлогу, кличучи Мартину. Потім знову впав на ліжко, не можучи вже ні рушатись, ні говорити, весь облитий холодним потом.

На щастя, Мартина, в глибокій тиші порожнього дому, почула. Вона швидко одяглася, закуталася в шалю і поспішила з свічкою нагору. Була ще глупа ніч, та до світанку було недалеко. Побачивши, що в хазяїна живі самі очі і він дивиться на неї, не можучи вимовити слова, що щелепи йому звело, а на лиці несвітська туга, — вона збентежилася, перелякалась і тільки й могла кинутися до ліжка з криком:

— Боже мій, боже мій! пане, що з вами?.. Одкажіть мені, пане, мені страшно!

Добру хвилину Паскаль задихався ще дужче, не міг віддихнути. Потім дуже поволі йому відпустило і він тихо прошептав:

— П'ять тисяч франків в столі Клотильдині... Скажете їй, що з нотарем полагоджено, вона матиме, з чого жити...

Тоді Мартина, що слухала його здивовано, в розпуці призналася в своїй брехні, не знаючи добрих вістей, що приніс Рамон.

— Простіть мене, пане, я казала неправду. Але було погано брехати далі... Бачучи вас самотного й такого нещасного, я взяла з своїх грошей...

— Бідна дівчино, ви це зробили!..

— О, я все таки трохи надіялася, що пан мені поверне їх колись!

Припадок стих, Паскаль міг повернути голову і глянути на неї. Він був вражений і зворушений. Що ж

це сталося в серці цієї скупі старої дівчини, що тридцять літ уперто збирала свій скарб, що ніколи не взяла з нього й одного су, ні для інших, ані для себе? Він ще не розумів, хотів тільки бути добрим і вдячним.

— Ви добра жінка, Мартино. Все вам буде повернено... Я думаю, що швидко умру...

Вона не дала йому доказати, палко запротестувала:

— Умрете, ви, пане!.. Умрете раніш мене! Я не хочу, я все зроблю, я не допущу цього!

І вона впала навколюшки коло його ліжка, почала стривожено мацати, де в нього болить, держала його, наче надіючись, що не насміють одняти його в неї.

— Скажіть мені, що з вами, я вам дам раду, врятую вас. Коли треба оддати за вас своє життя, я оддам його, пане... Я глядітиму вас дні й ночі. Я ще сильна, я сильніша од хвороби, побачите... Вмерти, вмерти, о! ні, це неможливо! Бог не захоче такої несправедливості. Я стільки йому молилася за все моє життя, що він мусить мене трохи почути, і він почує мене, він врятує вас!

Паскаль дививсь на неї, слухав її і нараз йому стало ясно: та ж вона любила його, ця бідолашна дівчина, вона любила його завжди! Він пригадав тридцять років її сліпої вірності, як вона молилася на його, а вона тоді була молода, як вона потім тайно ревнувала його до Клотильди, здумав, що вона мусіла перетерпіти в ту добу. Вона і тепер ще молиться на його, коли він на смертному ложі, вже сива, з примерклыми сірими очима на блідому обличчі черниці, отупілої у дівуванні. І він почув, що вона несвідома нічого, не знає навіть того, якою любов'ю вона його любить, люблячи тільки його ради щастя його любити, бути з ним, служити йому.

Сльози покотилися Паскалеві по щоках. Його бідне, напів розбите серце було повне сумної жалости, безмірної людяної любови. Він заговорив до неї на ти.

— Бідна дівчино, ти найліпша з дівчат... Ну, поцілуй же мене, як ти мене любиш, з усієї твоєї сили!

Вона теж ридала, впавши на груди своєму панові сивою головою, припавши до його виснаженим довго-

літніми наймами лицем. Не тямлячи себе, поцілувала вона його, вклавши в цей поцілунок все своє життя.

— Добре! не треба хвилюватися, бо що б ни робити, все одно вже кінець... Коли хочеш, щоб я любив тебе, ти мене слухатимешся.

Насамперед він ні за що не хотів zostаватися в своїй кімнаті. Вона здавалася йому холодною, високою, порожньою, сумною. Йому схотілося вмерти в іншій кімнаті, в Клотильдиній, тій, де вони кохалися, куди він увіходив тепер з побожним трепетом. І Мартина мусіла востаннє зрєктися себе, мусіла допомогти йому встати, піддержати його, довести, його, що йшов то-чачись, до ще теплого ліжка. Він узяв з-під своєї подушки ключ од шафи, що ховав туди на ніч, і цей ключ поклав під другу подушку, щоб, поки живий, охороняти його. Починало світати, служниця поставила свічі на стіл.

— Тепер, коли я ліг і мені трошки легше дихати, ти зробиш мені ласку, збігаєш до доктора Рамона... Збуди його й приведи з собою.

Коли вона виходила, його обняв страх.

— А, головне, я забороняю тобі сповіщати мою матір.

Змішавшись, вона підійшла до нього, благаючи.

— О! пане, пані Фелісите так домагалася, щоб я обіцяла їй...

Та він був непохитний. Усе своє життя він був шанобливий до матері і він гадає, що заробив право захиститися од неї в момент своєї смерти. Він одмовився бачити її. Служниця мусіла побожитися йому, що мовчатиме. Тільки тоді він знов усміхнувся.

— Іди швидше... О! ти ще мене побачиш, це ж не зараз.

Нарешті, розсвіло, то був сумний світанок блідого листопадового ранку. Паскаль звелів поодчиняти віконниці і zostавшись сам, дивився, як світало, світало чи не востаннє для нього. Учора був дощ, небо було вкрито хмарами, він чув, як на сусідніх платанах прокидалися птиці, а десь далеко, за сонним полем, свистів локомотив жалібно, протягло. Він був сам, сам

один у сумному домі, пустку якого почував навколо себе, тишу якого чув. Світало повільно, він усе слідив, як яснішали шибки вікон. Потім, полум'я свічки зблідло, в кімнаті стало видно. Він ждав од цього полегшення і не помилився, його тішили рожеві, як зоря, шпаліри, звиклі меблі, широке ліжко, де він так кохав і куди він поклався вмирати. У високій кімнаті і досі віяло в повітрі чистими пахощами молодости, безмірною ніжністю любови, що обнімала його щирою ласкою, даючи йому силу.

Проте, хоч гострий напад і минув, Паскаль все таки мучився тяжко. Гострий біль зостався у грудях, а ліва рука онімела і одтягала плече, неначе свинцева. В безконечному дожданні помочі, по яку пішла Мартина, він, нарешті, зосередив усі свої думки на цім болю, що проймав усе його тіло. І він покорився, вже в йому не було того бунту, що викликав в його раніш самий вид фізичного болю. Він дратував його, як дивна й непотрібна жорстокість. У своїх сумнівах цілителя, він лічив хворих єдине для того, щоб подолати страждання. Коли він, нарешті, дійшов до того, що приймав його тепер, коли сам зазнавав тортурів, то чи не тому це, що він піднявсь ще на один щабель у своїй вірі в життя, на ту верховину спокою, звідкіля життя здається цілком добрим, навіть з фатальністю страждання, в якому, може, його сила? Так! прожити усе життя, прожити і перестраждати його усе, не бунтуючись, не думаючи, що поліпшиш його, зробивши його безбільним,—це відкрилося його очам вмирушого, як велика мужність і велика мудрість. І щоб одурити свою дожданку, щоб приспати свій біль, він став перебирати свої останні теорії, мріяв про способи використати біль, обернути його в дію, у роботу. Коли людина, в міру того, як стає цивілізованішою, дужче відчуває біль, то дуже ймовірно, що вона разом із тим стає й сильнішою, непіддатливішою, кріпшою. Орган, мозок, функціонуючи, розвивається, кріпшає, аби не була порушена рівновага між почуттям, що він сприймає, й роботою, що він робить. Чи не можна, отже, мріяти про людство, в якому сума роботи була б настільки рівноцінна

сумі почуттів, що й самий біль був би використаний і ніби задавлений?

Сходило сонце, Паскаль невиразно думав про ці далекі надії, в напів-забутті од болю, коли почув, що глибоко, в грудях, починається новий напад. Страшенна туга обняла його на хвилину: невже це кінець? невже він умре самотою? Але якраз почулися швидкі кроки, ввійшов Рамон, за ним Мартина. І хворий встиг сказати йому, перш ніж став задихатися:

— Впорсніть мені, впорсніть мені зараз же, чистої води! і двічі, принаймні десять грамів!

На жаль, доктор мусів шукати маленького шприца, приготувати усе. Це забрало кілька хвилин, а припадок був жахливий. Він з острахом слідив, як він дужчає, як кривиться в хворого обличчя, синіють губи. Нарешті, коли впорснув двічі, він помітив, що припадок, на хвилину zostавшись в одній силі, поволі став стихати. Ще й на цей раз катастрофа минула.

Та Паскаль, скоро перестав задихатися, глянувши на годинника, сказав слабим і спокійним голосом:

— Друже мій, зараз сьома година... Через дванадцять годин, о сьомій годині вечора, я вмру.

І коли Рамон хотів протестувати, ладний сперечатися:

— Ні, не дуріть мене. Ви бачили напад, ви розумієте так само, як і я... Тепер усе йтиме далі математично; і я міг би годину за годиною описати вам фази хвороби...

Він перервав, щоб перевести дух, потім додав:

— Проте, все гаразд, я вдоволений... Клотильда буде тут о п'ятій годині, більшого я не хочу, тільки побачити її, і вмерти на її руках.

Тим часом незабаром він почув себе значно краще. Вплив впорскування був справді чудодійний, він здужав сісти на ліжку, спершися спиною на подушки. Говорити йому знову стало легко і розум його, здавалося, був ясний, як ніколи.

— Знаєте, вчителю, я не покину вас. Я попередив жінку і ми удвох проведемо день, і говоріть, що хочете, я все таки надіюсь, що це буде не останній... Не правда ж, ви дозволите мені устроїтись, як дома.

Паскаль всміхнувся. Дав розпорядження Мартині,

хотів, щоб вона зготувала Рамонові снідання. Якщо її буде треба, її покличуть. І чоловіки zostалися самі в щирій дружній бесіді, один, лежачий, з великою сивою бородою, промовляв, як мудрець, другий сидів коло його ліжка, слухаючи з шанобливістю учня.

— Справді,— сказав учитель, немов сам до себе,— це надзвичайна річ, ефект цих впорскувань...

Потім голосніше, майже весело:

— Мій любий Рамоне, може, це буде не дуже дорогий подарунок, але я лишу вам мої рукописи. Так, Клотильда має розпорядження віддати їх вам, коли мене вже не буде на світі... Ви покопаєтесь в них, може, знайдете там не надто погані речі. Якщо колись знайдете там яку добру гадку, ну, тим краще для всіх.

І виходячи з цього, він дав свій науковий заповіт. Він ясно розумів, що був лише одинокий піонер, передтеча, що намічав теорії, йдучи в практиці напонамацки і зазнаючи невдачі через те, що метода його була ще недосконала. Він згадав, який був захоплений, думаючи, що в своїх впорскуваннях нервової субстанції знайшов універсальну панацею, згадав свої дальші невдачі, свій розпач, наглу Лафуасову смерть, Валентіна, що все таки вмер із сухот, Сартера, що знову збожеволів і повісився. Тому він, повний сумнівів, перестав лічити, не маючи більш потрібної лікареві-цілителю віри, такий закоханий у життя, що, нарешті, єдине в нього й вірив, переконаний, що воно повинне в собі самому знаходити здоров'я й силу. Та він не хотів закривати будучини, навпаки, він був щасливий лишити свою гіпотезу в спадщину молоді. Що двадцять років теорії змінюються, непохитні лишаються тільки здобуті істини, на яких будується далі наука. Коли навіть тільки його й заслуги, що він дав хвиливу гіпотезу, то й то його робота не марна, бо поступ звичайно в прагненні, в повсякчаснім розвитку мислення. Потім, хто знає? хай він умирає смутний і стомлений, не бачивши здійснення своїх надій на впорскування,— прийдуть інші працьовники, молоді, завзяті, переконані, що приймуть його ідею, розвинуть її, зроблять ясною. І, може, ціла епоха, цілий новий світ повстане з того.

— Ах! любий мій Рамоне,— говорив він далі,— як би можна прожити життя вдруге!.. Так, я б почав знову, я б знову взявся за свою ідею, бо мене недавно вразила дивна річ, що впорскування чистої води мали майже ті самі наслідки... То ж виходить, не важно, який плин впорскувати, значить, тут просто механічний вплив... Ввесь цей останній місяць я багато писав про це. Ви знайдете замітки, цікаві спостереження... Взагалі, я б так дійшов до того, щоб вірити єдино в роботу, щоб вважати за здоров'я урівноважену чинність усіх органів, щось подібне до динамічної теорії, коли смію вжити цього слова.

Він потроху захоплювався, забув навіть про близьку смерть, повний палкої цікавості до життя. Широкими рисами подавав він свою останню теорію. Людина поринає в оточенню, в природі, що повсякчасно дратує дотиками чутливі кінці нервів. Від цього діють не тільки самі почуття, а й уся поверхня тіла, зовнішня й внутрішня. Ці почуття, одбиваючись в мозкові, головному й костяному, і в нервових центрах, обертаються там на тонус, на рухи і на ідеї; і він був певний, що добре здоров'я залежить від нормального ходу цієї роботи: сприймати почуття, віддавати їх в ідеях і рухах, жити людську машину правильною грою органів. Робота, таким чином, стає великим законом, регулятором живого світу. А тому, коли рівновагу порушено, коли зовнішніх подразнень стає недосить, терапія мусить утворювати штучні подразнення, щоб таким чином дійти знову тонусу, що визначає повне здоров'я. І він мріяв про ціле нове лічіння: навіювання, всесильна власть лікаря для чуттів; електрика, втирання, масаж для шкіри й зв'язок; для шлунку — харчовий режим; для легенів — лічіння повітрям на високих горах; нарешті, переливання, впорскування дистильованої води — для кровообігового апарату. На цю думку напав він, бачучи певний і суто механічний вплив цих впорскувань, тепер він тільки поширював гіпотезу з потреби свого розуму узагальнювати; він знов бачив світ, врятований цією досконалою рівновагою — стільки одданої роботи, скільки сприйнятих почуттів — світова рівновага відроджується у вічній праці.

Потім, він щиро засміявся.

— Добре! ще раз я вскочив!.. Я, що властиво думаю, що єдина мудрість, це — не втручатися, полишити діяти природі. Ех! старий непоправний божевільний!

Але Рамон схопив його за руки в пориві любови й подиву.

— Учителю, учителю! з такою пристрастю, з таким божевіллям, як ваше, бувають генії!.. Не бійтесь, я вас слухав, я постараюся бути гідним вашої спадщини; і я, як ви, думаю, що, може, в цьому ціла велика будучина.

В тихій і спокійній кімнаті Паскаль знову заговорив із спокійною мужністю вмираючого філософа, що викладає свою останню лекцію. Тепер він згадував свої особисті спостереження, оповідав, що часто сам себе лічив роботою,— роботою методичною й правильною, не перевтомлюючись. Вибила одинадцята година, він схотів, щоб Рамон поснідав і поки Мартина подавала, говорив далі дуже просторо, дуже голосно. Нарешті, крізь сірі хмари, що були з ранку, проглянуло сонце, наполовину ще заслонене ними й не пекуче, бліде проміння якого зогрівало велику кімнату. Ковтнувши трохи молока, Паскаль замовк.

Молодий лікар їв грушу.

— Вам гірше?

— Ні, ні, кінчайте.

Та годі було ховатись. Це був напад, і страшенний. Паскаль зразу став задихатись, упав на подушку з посинілим обличчям. Обома руками він судорожно впився в простирало, немов шукаючи точки опертя, щоб хоч трохи підняти страшенну вагу, що давила йому груди. Приголомшений, посинілий, лежав він, не зводячи з страшним виразом болю, одчаю, широко розкритих очей з годинника. Десять довгих хвилин він був на волоску од смерти.

Рамон зразу зробив йому впорскування. На цей раз полегшало йому нешвидко і впорскування мало меншу силу.

Коли Паскаль одійшов, з очей його покотилися буйні сльози. Він ще не говорив, тільки плакав. Потім, все дивлячись своїми затьмареними очима на годинника, промовив:

— Друже мій, я вмру о четвертій годині, я її більш не побачу.

І коли Рамон, щоб розвіяти йому цю думку, почав запевняти, всупереч очевидності, що кінець ще не такий близький, він знову запалився пристрастю вченого, схотів дати своєму молодому товаришові останню науку, ґрунтовану на безпосередньому спостереженні. В його практиці було кілька випадків, подібних до його; надто пам'ятає він, як розтинав у шпиталі серце одного старого бідолахи, хворого на склероз.

— Я його бачу, моє серце... На колір воно, як в'яде листя, волокна його ламкі, воно, сказав би, похуділо, хоч трохи і збільшилося на об'єм. Від запалення воно мусіло зробитися цупким, його трудно було б різати...

Він говорив далі тихшим голосом. Зараз він добре чув, що його серце одм'якло і б'ється поволі й слабо. Замість нормальної крові, воно гнало через аорту лише червону піну. За серцем вени здулися, од чорної крові, удушся більшало в міру того, як все повільніше робив смок, що набирає й жене кров, регулюючи усю машину. Після впорскування він, не вважаючи на біль, прослідив поступовне збудження серця, що під ударом батоба знов стало битися, проганяючи чорну венозну кров і вливаючи знову силу з червоною артеріальною кров'ю. Але напад повториться, як тільки механічний вплив впорскування скінчиться. Він міг наперед сказати, коли він буде, з точністю до кількох хвилин. Завдяки впорскуванню буде ще три напади. Від третього він умре; це буде о четвертій годині.

Потім, все слабішим голосом, він востаннє з захопленням говорив, як завзято робить серце, цей невтомний працівник життя, що працює невпинно, кожної хвилини життя, навіть під час сну, коли інші органи, лінивці, спочивають.

— Ах, браве серце! Як ти героїчно борешся!.. Яка віра, яка великодушність мускула, вічно невтомного!.. Ти надто любило, ти надто билосся, тому ти й розбиваєшся, браве серце, що не хочеш вмирати і намагаєшся битися ще!

Але перший напад, який він предрік, почався. Перебувши його, Паскаль задихався, очі його блукали, говорити йому було тяжко, голос виходив із свистом. Не вважаючи на його терпливість, в нього часом виривалися глухі скарги: боже мій, чи скінчиться ця мука? А проте, він мав лише одно палке бажання — протягти свою агонію, прожити стільки, щоб востаннє ще обняти Клотильду. Коли б він помилявся, як уперто повторяв Рамон! як би він міг дожити до п'ятої години! Очі його не відривалися од годинника, він все дивився на стрілки, хвилини здавалися йому вічністю. Колись вони часто жартували з цього годинника в стилі імперії, — бронзовий стовп, з-за якого Амур, всміхаючись, дивиться на сонний час. Годинник показував третю годину. Потім він показав пів на четверту. Прожити ще тільки дві години, боже мій! Сонце спускалося до обрію, великим спокоєм віяло од блідого зимового неба; він часом чув через голу рівнину свистки далеких паровозів. Ось той потяг, що йшов на Тюлет. А той, що приходить з Марселю, чи він не прийде ніколи!

За двадцять хвилин до четвертої години Паскаль знаком покликав ближче Рамона. Він вже не міг говорити так голосно, щоб було чути здалека.

— Щоб дожити до шостої години, треба, щоб пульс не був такий слабкий. Я ще надіявся, але скінчено...

І він прошептав ім'я Клотильди. Це був прощальний розпачливий лепет, повний смертельної муки свідомості, що він її більш не побачить.

Потім він знов затурбувався про свої рукописи.

— Не покидайте мене... Ключ у мене під подушкою. Ви скажете Клотильді, щоб вона його узяла, їй дано розпорядження.

Зроблене знову за десять хвилин до четвертої години впорскування не подіяло зовсім. О четвертій годині почався другий напад. Паскаль задихався. Раптом він зірвався з ліжка, хотів устати, йти, почувши прилив сил. Потреба простору, світла, повітря гнала його вперед, туди. Звідти, з глибини сусідньої залі, до нього долітав непереможний клич життя, цілого його життя.

І він кинувсь туди, заточуючись, зігнувшись на лівий бік, хапаючись за меблі.

Доктор Рамон кинувся до нього, щоб удержати його.
— Учителю, учителю, ляжте, благаю вас!

Але Паскаль не слухався, він уперто бажав вмерти стоячи. Палка жадоба існування, героїчна думка про роботу ще жили в ньому, несли його, як річ. Він хрипів, бурмотав:

— Ні, ні... туди, туди...

Його друг мусів піддержати його і він пішов так, тяжко ступаючи, спотикаючись у залю і впав там на стілець коло свого столу, де серед безладно накиданих паперів і книг валялась недописана сторінка.

Хвилину він перевів дух, очі його закрилися. Швидко він їх знов одкрив, тим часом, як руки його напوماцки шупали роботу. Серед інших розкиданих заміток під руки підвернулося генеалогічне Дерево. Ще позавчора він поправляв там дати. Він пізнав його, узяв, розгорнув.

— Учителю, учителю, ви вбиваєте себе! — повторяв тремтячи Рамон, обнятий жалістю і подивом.

Паскаль не чув його, не розумів. Він намацав олівець, узяв його, схилився над Деревом, немов його напівпогаслі очі вже не бачили. І востаннє він переглянув членів роду. Ім'я Максима зупинило його, він написав: „умер з атаксії 1873 р.“ переконаний, що його племінник не проживе року. Потім, з боку його впало у вічі ім'я Клотильди і він теж дописав на замітці: „1874 року має сина од свого дядька Паскаля“. Але себе він шукав і розшукував, аж втомився. Нарешті, коли знайшов, його рука окріпла і він дописав собі читко й твердо: „вмер з хвороби серця, 7-го листопада 1873 р.“. Це було останнє зусилля, він став дужче хрипіти, задихався, коли нараз помітив над Клотильдою білий листок. Його пальці не могли вже держати олівця. Проте, нерівними літерами, в яких видно було його змучену любов, безнадійне розладдя його бідного серця, він ще додав: „Невідома дитина, що має народитися 1874 р. Яка вона буде?“ Сили покинули його. Мартина з Рамоном насилу однесли його на ліжку.

Третій напад почавсь о чверть на п'яту. Під час цього останнього нападу удушшя на Паскалевім обличчі малювалась жахлива мука. Він мусів до кінця випити келих страждання людини і вченого. Здавалось, його сумні очі все ще шукали годинника, щоб побачити час. Рамон, бачучи, що він ворушить губами, схилився, прислухаючись. І дійсно, він шепотів якісь слова так тихо, що вони були мов подих.

— Четверта година... Серце стає, немає більш червоної крові в аорті... Заслонка м'якне, перестане діяти...

Він здригнувся, страшенно захрипівши. Дихання ставало все слабше.

— Надто швидко йде... Не покидайте мене... Ключ під подушкою... Клотильда, Клотильда...

Коло ліжка, в ногах, Мартина впала навколюшки, ридаючи. Вона бачила, що пан умирає, та не насміла побігти по священника, хоч і як того хотіла, і сама читала одходну; вона ревне благала бога, щоб він простив панові і щоб пан пішов прямо у рай.

Паскаль одходив. Лице його посиніло. Кілька хвилин він був цілком нерухомий, потім силкувався зідхнути, ловлячи губами повітря, як та нещасна птиця, що зіпає, розкривши дзьоба,— і по всьому.

XIII.

Клотильда одержала Паскалеву телеграму лише після снідання, коло першої години. Якраз того дня її брат Максим сердився на неї; він ставав все жорстокіший і вередливіший у своїх примхах хворого. Вона ніяк не могла догодити йому; він уважав, що вона надто проста, серйозна, щоб розважати його; тепер він зачинявся з Розою, з цією молодого, наївною на вигляд, білявою дівчиною, що тішила його. Від коли хвороба прикувала його до місця і відобрала йому силу, він втратив свою егоїстичну обережність людини, що шукає в житті лише утіхи, втратив своє довге недовір'я до жінки, пожира-тельки чоловіків. Тому, коли його сестра хотіла сказати йому, що їхній дядько кличе її і що вона їде до нього,

їй одперли не зразу, бо Роза якраз розтирала його. Він одразу погодився і якщо й просив її повернутися яко мога швидше, скоро тільки покінчить там свої діла, то це єдине для того, щоб показати себе ввічливим.

Пополудня Клотильда провела складаючи свої чемодани. В гарячковій спішці, здивована таким раптовим рішенням, вона не роздумувала,— уся оддавшись великій радості повернутися додому. Але після метушні з обідом, після прощання з братом і безконечної їзди візником з вулиці Булонського Лісу до Ліонської станції, опинившись у жіночому відділі вагону, рушивши о восьмій годині в дорогу темної дощової листопадової ночі,— вона, ідучи вже поза Парижем, заспокоїлась; її потроху обняли думки і нарешті вона стала турбуватися. Чому ця телеграма, така спішна й коротка:— Жду, виїзди цього вечора? Безперечно, це була відповідь на її листа, де вона писала, що вагітна. Але вона знала, як він хотів, щоб вона зоставалась в Парижі, де, він мріяв, вона буде щаслива, і тепер вона дивувалася, що він так спішно кличе її назад. Вона ждала не телеграми, а листа, деяких розпоряджень і повороту додому через кілька тижнів. Може, там що сталося, може, він нездужає, хоче бачити її, або йому треба бачити її негайно? І тепер цей страх прокинувся в ній з силою передчуття, і все дужчаючи, опанував її цілком.

Цілу ніч злива біла у шибки потягу, що йшов Бургонськими рівнинами. Потоп цей перестав лише в Маконі. Коли проїхали Ліон, почало світати. Паскалеві листи були в Клотильди за пазухою. Вона нетерпляче дожидалася світанку, щоб знов переглянути їх і придивитися письму, що, здавалося їй, змінилося. І дійсно, серце їй похолонуло, коли вона помітила непевність, якісь ніби то пробіли у словах. Він був хворий, дуже хворий: тепер вона була в цьому переконана; це переконання склалося не так з міркуванням, як з невиразного передчуття,— серце чуло щось недобре. І кінець подорожі був для неї страшенно довгий, бо що ближче додому, то дужча стала її туга. Найгірше було, що, прибувши до Марселя о пів на першу, вона не могла їхати на Плассан раніш, ніж у двадцять хвилин на

четверту. Дождатися три довгі години! Вона поснідала в буфеті на станції, їла нервуючись, наче боячись пропустити цей потяг; потім блукала по повному пилу саду, од одної лави до другої, під блідим, ще теплуватим, сонцем, серед тиску омнібусів і візників. Нарешті, вона знову поїхала, спиняючись що чверть години на малих станціях. Вона дивилася у вікно, їй здавалося, що вона їхала вже двадцять років тому і що місцевість, мабуть, змінилася. Потяг одійшов од св. Марти; їй здалося, що витягши шию, вона побачила на обрії Сулеяду, з двома столітніми кипарисами коло тераси, видимими за три льє.

Була п'ята година, вже смеркалося. Гримнув засув і Клотильда вийшла з вагону. Але її пройняв гострий біль, коли вона побачила, що Паскаль не вийшов на станцію стрінути її. Од Ліону вона повторяла собі: „Коли приїхавши, я не побачу його на станції, значить, він хворий“. „А може, він зостався в залі, або був коло візника, на вулиці.“ Вона кинулась туди, але зустріла лише дядька Дюрьо, візника, що звичайно возив доктора. Вона швидко спитала його. Старий чоловік, мовчазний провансалець, не спішив відповідати. Тут була його повозка, він спитавсь квитанцію на багаж, збираючись перш подбати за чемодани. Вона тремтячим голосом повторила своє питання:

— Що, усі здорові, дядьку Дюрьо?

— А вже ж, панно.

Вона мусіла витягати з його слово за словом, поки дізналася, що це Мартина, учора, коло шостої години звеліла йому бути з повозкою на станції, коли прийде потяг. Він не бачив, ніхто не бачив доктора вже два місяці. Раз його тут немає, то, може, він і лежить хворий, бо в місті ходять чутки, що він нездужає.

— Подождіть, поки я візьму багаж. Для вас буде місце на лавочці.

— Ні, дядьку Дюрьо, це буде надто довго. Я піду пішки.

Вона швидко зійшла на сходи. Серце її так стискало, що вона задихалася. Сонце зайшло за пагорками св.—Марти, з сірого неба сіялась мрячка з першим холодом

листопада; Клотильда йшла дорогою Фенуер, а тому ще раз побачила Сулеяду і, побачивши похолонула — сумний, повитий присмерком фасад, усі віконниці позачиняні, немов сумна й жалобна пустка.

Страшенно вразило Клотильду, коли вона пізнала Рамона, що стояв на сінешньому порозі і, здавалось, дождався її. Справді, він її дождався; він зійшов униз, щоб злагоднити для неї жахливу катастрофу. Вона йшла задихаючись, пройшла через платанову альтанку коло струмка, щоб скоротити дорогу; і побачивши замість Паскаля, якого все ще надіялася побачити тут, молодого чоловіка, вона почула катастрофу, непоправне нещастя. Рамон був дуже блідий, збентежений, хоч і як старався бути мужнім. Він не промовив ні слова, дожидаючись, щоб вона його спитала. А вона задихалася, не казала нічого. І так вони увійшли в дім, він довів її до їдальні, де вони знов кілька секунд дивилися одно на одне, німі від туги.

— Він хворий, правда?—пролепетала вона.

Він просто повторив:

— Так, хворий.

— Я це зрозуміла, побачивши вас,—знов сказала вона, —раз його немає тут, значить, хворий.

І вона почала допитуватися.

— Він хворий, дуже хворий, так?

Він не відповідав і зблід ще дужче; вона дивилась на нього. В цій хвилині вона прочитала на його смерть, побачила її по його ще тремтячих руках, що плекали умирущого, по його повному розпачу обличчю, по його смутних очах, де ще відбувалася агонія, по всьому його виду лікаря, що пробув тут вже двадцять годин і марно боровся з смертю.

Вона закричала.

— Та він умер!

Заточилася, як громом вражена, і впала на руки Рамона, що, як брат, пригорнув її, ридаючи. Так, обнявшись, вони плакали обоє.

Потім, коли він посадив її на стілець і зміг говорити, він сказав:

— Це я вчора коло пів на одинадцятку послав вам

телеграму, що ви одержали. Він був такий щасливий, такий повний надій! Він мріяв про будучину, про рік або два роки життя. Сьогодні рано, о 4-ій годині в нього був перший напад і він послав по мене. Він одразу побачив, що кінець. Але він надіявся дотягти до шостої години, дожити побачити вас... Хвороба пішла дуже швидко. Він мені розказував, як вона розвивається, до останнього зідхання, хвилина за хвилиною, як професор, що розтинає небіжчика перед аудиторією. Він умер з вашим ім'ям на устах, кротко й без надії, як герой.

Клотильді хотілось бігти, зімчатись нагору, в його кімнату, але вона сиділа, як прибита, не маючи сили встати з місця. Вона слухала, що говорив Рамон, і з очей її без кінця лилися буйні сльози. Кожна фраза його оповідання про цю стоїчну смерть оддавалась в її серці, глибоко врізуючись в нього. Увесь жахливий день уставав перед нею. Вона його переживатиме вічно.

— О! панна має чого плакати, бо коли пан умер, то це через панну.

Стара служниця стояла осторонь, коло дверей кухні, тяжко мучучись, що їй узято й убито хазяїна; і вона навіть не шукала слова привіту або втіхи для цієї дитини, що вона вигляділа. Не думаючи про вагу своєї нескромности, ані про те, горе чи радість спричиняла вона, вона виливала душу, говорячи все, що знала.

— Так, коли пан умер, так це через те, що панна поїхала.

З глибини свого розпачу Клотильда запротестувала.

— Але ж він сердився, він примусив мене поїхати!

— А, так! треба було панні умисне не бачити правди... Вночі перед панниним від'їздом я застала пана, як він аж задихався од горя; і коли я хотіла сповістити панну, він не дав мені цього зробити... Потім я його добре бачила з того часу, як панни тут не було. Щоночі це починалося знов, він з усієї сили здержував себе, щоб не написати, не покликати її... Нарешті, він од цього вмер, це щира правда.

Одразу все стало ясно Клотильді, разом урадованій і тяжко засмученій. Боже мій! то ж те, що вона підо-

зривала, була правда? Потім вона, бачучи Паскалеву непохитність, могла дійти до того, щоб повірити, що він не дуристь її, що вибираючи між нею й роботою, він вибрав щиро роботу, як людина науки, в якій любов до праці бере верх над любов'ю до жінки. І все таки він дуриць, він довів свою посвяту, забуття себе до того, що приніс себе в жертву тому, що він вважав за її щастя. І лиха доля захотіла, щоб він помилився, щоб згубив отак щастя їх усіх.

Клотильда ще боронилась розпачливо.

— Та як же могла я знати?.. Я покорилась, я вклала все своє кохання в цю покору.

— А!— знов скрикнула Мартина,— мені здається, що я б догадалася!

Рамон устряв в розмову, заговорив тихо. Він знов узяв свою приятельку за руки, казав їй, що горе, правда, могло прискорити фатальний кінець, але що вчитель вже якийсь час був, на жаль, рокований на це. Хвороба серця, що була в нього, була вже, десь, давня: багато перевтоми, почасти спадковість, нарешті, усе його останнє кохання; і бідне серце розбилося.

— Ходімо нагору,— сказала Клотильда,— я хочу побачити його.

У кімнаті нагорі віконниці були зачинені і сумного присмеркового світла тут не було. Дві воскові свічі в свічниках горіли на маленькому столикові в ногах ліжка. Бліде жовте світло їх світило на Паскаля, що лежав із складеними на грудях руками. Йому побожно закрито очі. Обличчя здавалося сонним, ще синювате, але вже спокійне, в рямцях сивого волосся й сивої бороди. Яких півтори години, як він умер. Настав безмежний спокій, вічний спочин.

Коли Клотильда побачила його отак, думка, що він вже не почує, не побачить її, що вона тепер самотна, поцілує його востаннє і навіки втратить його, проїняла її гострим болем, вона кинулася на ліжку, тільки й можучи лепетати:

— О! учителю, учителю, учителю...

Вона припала устами до чола покійника; він не встиг ще охолонути, ще чулось тепло життя, і їй на мить

здалося, що він чує цю її останню довгождану ласку. Чи не всміхнувся він, нерухокий, нарешті, щасливий, чуючи їх обох тут, її й дитину, що вона несла, можучи тепер умерти зовсім? І знову мліючи од жахливої дійсності, вона заридала.

Увійшла Мартина з лямпою, яку поставила осторонь, на край каміна. Вона почула, як Рамон, що глядів за Клотильдою, стривожений, що вона, в її стані, побивається так, казав:

— Я одведу вас, коли ви не будете мужні. Подумайте, що ви тепер не самі, що є дорога мала істота, про яку він вже мені говорив з такою радістю і любов'ю.

Протягом дня служниця була здивована деякими фразами, почутими випадково. Нараз вона зрозуміла і, вже виходячи з кімнати, зупинилася і ще прислухалась.

Рамон заговорив тихше.

— Ключ од шахви під подушкою, він мені кілька разів говорив, щоб я це вам сказав. Ви знаєте, що ви маєте робити?

Клотильда старалася пригадати і одповісти.

— Що мені робити? з паперами, так? Так, так! я пригадую,— я мушу зберегти документи, а решту рукописів оддати вам... Не бійтесь, я не втратила голови, я буду дуже розсудлива. Але я не хочу його покидати, я буду тут усю ніч, я буду спокійна, обіцяю вам.

Вона була така сумна, так рішучо хотіла зостатись коло покійного, поки його понесуть, що лікар не став її боронити.

— Ну! я покину вас, мене, мабуть, дома дожидаються. Потім, ще усякі формальності, оповіщення, похорон, я хочу, щоб ви цим не клопотались. Не турбуйтеся ні об чім. Завтра вранці все буде зроблено, коли я прийду.

Він ще раз поцілував її й пішов. І тільки тоді зникла й Мартина; вона вийшла слідом за ним, заперла двері внизу на ключ і побігла кудись серед темної ночі.

Тепер Клотильда була сама в кімнаті; і навколо себе, і внизу, серед великої тиші вона почувала в домі

пустку. Клотильда була сама з мертвим Паскалем. Поставивши в головах ліжка стілець, вона сиділа нерухома, самотна; потім, помітивши, що вона й досі в рукавичках, скинула їх. Та вона залилася тут в дорожньому вбранні, загорошеному, зім'ятому за двадцять годин подорожі залізницею. Звичайно, дядько Дюрьо вже давно привіз чемодани і зложив їх унизу. Але в неї не було ні думки, ані сили ні вимитися, ні перебраться; прибіта сиділа вона на стільці, на який упала. Невимовний жаль обнімав її, докори сумління мучили її. Навіщо вона послухалась? Чому вона не відмовилась їхати? Якби вона залилася,— вона була певна того,— він би був не вмер. Вона б його так любила, так кохала, що вилічила б його. Що вечора вона б присипляла його в своїх обіймах, зогривала б його своєю молодістю, вдихнула б йому в своїх поцілунках свого життя. Коли не хочуть, щоб смерть одняла кохану істоту, то застаються з нею, щоб оддати за неї свою кров, і проганяють смерть. Це її вина, що вона втратила його, що вона не може тепер, обнявши його, збудити з вічного сну. Яка вона була дурна, що не зрозуміла, яка підла, що не пожертвувала собою, вона винна і покарана на віки за те, що поїхала, коли простий здоровий розум, не кажучи вже про серце, мусів прикути її тут, її обов'язком покірної й ніжної підданої, що доглядає свого короля.

Тиша стала така глибока, така безмежна, що Клотильда одвела на мить очі од Паскалевого обличчя, щоб глянути по кімнаті. Вона побачила лише невіразні тіні. Лямпа навскоси освітлювала шкло великого дзеркала, подібне до пластини матового срібла; а од свічок на стелі були лише дві рудуваті плями. В цій хвили вона пригадала листи, що він їй писав, такі короткі, такі холодні, і вона зрозуміла, як мучився він, силкуючись задавити своє кохання. Якої сили треба було йому, щоб виконати проект щастя, великий і пагубний, що він уложив для неї. Він уперто намагався зникнути, врятувати її од своєї старости й бідности; він мріяв, щоб вона була багата, могла вільно тішитися своєю молодістю, далеко від нього: це було цілко-

виге самозречення, знищення себе в любові до іншого. І вона почувала за це до нього глибоку подяку і ніжність, змішані з гірким обуренням на таку тяжку долю. Потім, враз, згадалися щасливі роки, її молодість, дитинство коло нього, такого доброго, такого веселого. Як він покорив її довгочасним коханням, як вона почувала, що вона його після суперечок, що на хвилину їх розділили, і в якому пориві радості оддалася вона йому, щоб бути ще більше і цілком його, бо він хотів її. Оця кімната, де він тепер холонув, вона чула її ще теплою й повною трепету їх ночей кохання.

Годинник вибив сьому годину і Клотильда здригнулась од цього звуку, серед великої тиші. Хто це говорив? Вона згадала, глянула на годинника, чий дзвін дзвонив стільки годин щастя. В цього старого годинника був тремтячий голос старого друга, що тішив їх в темноті, коли вони обнявшись не спали. І од усіх меблів уставали тепер для неї спогади. Їй здавалося, що їхні постаті відживають в блідій срібній глибині великого дзеркала, наближаються невиразні, майже злиті одна з одною, з легкою всмішкою, як в ті дні, коли він приводив її сюди, щоб прикрасити її якою-небудь дорогоцінністю, якимсь подарунком, що він ховав зранку в своєму божевільному бажанні дарувати. Оцей столик, на якому горять воскові свічки,—це той самий столик, де вони їли свій злидений обід того вечора, як не мали хліба, коли вона справила йому царський бенкет. Скільки крихот їхнього кохання знаходила вона в комоді з білою мармуровою дошкою з бильцями навколо. Як весело сміялися вони, сидячи простягши ноги в шез-лонгові, коли вона надівала панчохи, а він дражнив її. Навіть от шпалерів, од старого вилинялого червоного ситцю, що став рожевим, до неї доходив шепіт, усе те, що вони говорили одно одному ніжного й радісного, безліч дитячих витівок їхнього кохання і навіть запах її волосся, запах фіялок, що він так любив. І коли годинник продзвонив сім раз і дзвін його, що так довго лунав в її серці, замовк, вона знову перевела очі на Паскалеве обличчя і знову завмерла.

Через кілька хвилин Клотильду зненацька збудило з прострації, що все дужче обнімала її, чиесь ридання. Хтось бурею влетів у хату. Вона пізнала бабу Фелісите. Але вона не ворухнулась, не заговорила, так вона вже скам'яніла од горя. Мартина, не чекаючи наказу, що їй би, напевне, були дали, збігала до старої пані Ругон однести їй страшну звістку; стара зразу стерялась од такої раптової катастрофи, потім, повна горя, голосно лементуючи, кинулась до сина. Вона ридала над покійником, цілувала Клотильду, що повернула їй поцілунок, мов сонна. З цієї хвилини Клотильда у своїй самотній тузі, почувала, що вона вже не одна, чула тиху метушню, приглушені звуки в кімнаті. Це Фелісите плакала, увіходячи й виходячи навспиньки, щось порядкуючи, копаючись в чомусь, шепочучи, падаючи на стілець, щоб зараз же схопитися. Коло дев'ятої години вона притьмом хотіла примусити свою онуку з'їсти чогось. Вже двічі вона вговоряла її тихенько. І знову підійшла сказати їй на вухо.

— Клотильдо, люба, так не можна... Треба набратися сил, ти ж ніколи не перестанеш сумувати.

Та молода жінка похитала головою, уперто одмовляючись.

— Ну, скажи, ти, мабуть, снідала в Марселі у буфеті, правда? і з того часу й досі нічого не їла... Чи це ж розумно? Я не хочу, щоб і ти захворіла... В Мартини є бульйон, я їй веліла зробити зупу й курча... Зійди униз із'їж трохи, тільки кусочок, а я побуду тут.

Клотильда тільки хитала головою. Нарешті, вона прошептала:

— Дай мені спокій, бабо, благаю тебе... Я не можу їсти, мені шматок у глотку не піде.

І замовкла. Проте, вона не спала, не зводячи широко розкритих очей з Паскалевого обличчя. Так сиділа вона години, пряма, нерухома, немов одсутня, десь із мертвим далеко, далеко. О десятій годині вона почувала шум: Мартина внесла лампу. Коло одинадцятої Фелісите, що сиділа у кріслі, неначе захвилювалася, вийшла з кімнати, потім знову увійшла. Тепер почалося ходіння сюди й туди, нетерпляче ходіння коло молодої

жінки, що все не спала, сиділа з широко розкритими нерухомими очима. Вибила північ; одна-єдина думка цвяхом впилася в її спустошений мозок, не давала їй заснути: навіщо вона послухалась? Зостанься вона, вона зогріла б його цілою своєю молодістю, він не вмер би! І лише коло першої години вона почула, що навіть і ця думка плутається і зникала в якомусь кошмарі. Виснажена горем і втомою, вона заснула тяжким сном.

Коли Мартина прийшла оповістити стару пані Ругон про несподівану смерть її сина, то в ураженій старій вирвався крик гніву. Як? Паскаль, вмираючи не хотів її бачити, примусив цю служницю побожитися, що вона не попередить її! Це її страшенно образило, немов би та боротьба, що точилася, мала точитися й далі, не спинена й могилою. Потім, коли вона, одягшись на швидку, прибігла в Сулеяду, думка про страшні папери, про всі рукописи, яких було повно у шафі, охопила її палким трепетом. Тепер, коли дядько Макар і тітка Діда вмерли, вона вже не боялася того, що звала Тюлетською гидотою; і навіть бідолашний малий Шарль, умерши, забрав із собою одно з найтяжчих таврів їхнього роду. Лишилися самі палери, огидні папери, загроза тій тріюмфальній легенді про Ругонів, на створення якої вона поклала все своє життя, легенді, що була єдиною турботою її старости, ділу, для тріюмфу якого вона уперто присвячувала останні зусилля свого духу активності й хитрости. Вже багато років підстерігала вона їх, невтомна, і тим часом, як її вважали за переможену, знов починала боротьбу, з завзятою упертістю наставляючи сіті. Ах, якби вона могла нарешті захопити їх і знищити! Це було б знищення огидного минулого, збавлення слави роду, так тяжко здобутої, од усякої загрози, і ця слава пишно розцвіла б, нарешті, передаючи свою брехню історії. І їй увижалося, як вона йде по трьох кварталах Плассану, як усі вітають її, як королеву, що гідно носить жалобу по впалому режимові. Тому, коли Мартина сказала їй, що Клотильда там, вона, підходячи до Сулеяди, прискорила ходу, боячись, щоб не прийти запізно.

Проте, опинившись в домі, Фелісіте зараз заспокої-

лась. Можна було не спішитись, ще ціла ніч була перед нею. Все таки вона хотіла, не гаючись, з'єднати собі Мартину; вона добре знала, чим можна узяти це просте створіння, поринуле у вузькі релігійні вірування. То ж вона насамперед подбала удати вниз, серед безпорядку у кухні, куди зайшла подивитись, як печеться курча, ніби її дуже мучить думка, що її син умер, непримирений із церквою. Вона розпитувала служницю, жадала подробиць. Але ця сумно хитала головою: ні! ніякого священика не було, пан навіть не поклав на себе хреста. Вона сама навколюшках прочитала одходну,— чого, звичайно, ще не досить для спасіння душі. Але ж, як палко вона молилася богові, щоб пан пішов прямо у рай!

Фелісите, дивлячись на курча, що поверталось на рожні, заговорила тихше, з заклопотаною міною:

— Ах! бідна дівчино, що найбільше стає йому на перешкоді попасти у рай, це ті мерзотні папери, що їх нещасний лишив там, нагорі у шафі. Не знаю, як це й досі грім небесний не спопелив їх. Якщо випустити їх звідси, то це зараза, безчестя і вічне пекло.

Мартина слухала її пополотнівши.

— Значить, пані гадає, що було б добре діло знищити їх, діло, що забезпечило б спокій пановій душі?

— Боже мій, чи думаю я це!.. Та май ми їх, ці страшенні папери! дивіться! вам би не треба було підкладати більше виноградної лози, на самих отих рукописах, що нагорі, можна було б спекти трое таких курчат, як оце.

Служниця узяла довгу ложку полити курча. Здавалося, й вона тепер замислилась.

— Та тільки ж їх в нас немає... Я навіть чула з приводу цього одну розмову, що можу переказати пані... Це коли панна Клотильда зійшла у кімнату нагорі. Доктор Рамон спитав її, чи пам'ятає вона, які розпорядження вона дістала, певне, перед її від'їздом, вона сказала, що пам'ятає, що документи вона мусить зберегти, а решту паперів оддати йому.

Фелісите затремтіла і не вдержалась од стурбованого жесту. Вона побачила, що папери втікають її рук;

а вона хотіла мати не самі документи, а й усі писані сторінки, усю цю невідому, підозрілу й темну працю, з якої міг вийти лише скандал, як це уявлялось її тупому й пристрасному розумові старої чванливої буржуазки.

— Треба діяти!— скрикнула вона,— діяти цієї ж ночі! Завтра, може, буде вже за пізно.

— Я знаю, де ключ од шахви, сказала Мартина пів-голосно. Доктор казав про це панні.

Фелісите нашорошилась.

— Ключ? а де він?

— Під подушкою, під головою в пана.

Не вважаючи на те, що виноградна лоза палала жарко, війнуло холодом і обидві старі жінки замовкли. Чути було тільки, як шкварчала печеня.

Пообідавши нашвидку у самоті, стара пані Ругон знов зійшла нагору з Мартиною. Хоч вони більш про те не говорили, угода була вже готова, вони рішили за всяку ціну захопити папери до ранку. Найпростіше було узяти ключ з-під подушки. Клотильда, кінець кінцем, засне. Вона здається надто висиленою, втома її переможе. Зостається тільки вижидати. І вони стали чатувати, нікати з робочої залі в її кімнату, підстерігаючи, чи не заплющила, нарешті, молода жінка свої великі широко розкриті, нерухомі очі. Тим часом, як одна з них ходила дивитися, друга нетерпляче дожидалася в залі, де світилася лампа. Чверть години за чвертю тяглося так майже до півночі. Бездонні очі, повні суму й безмежної туги, все були широко розкриті. Незадовго до півночі Фелісите знов усілася в крісло, в-ногах постелі, рішивши не вставати, поки її онука не засне. Вона не зводила з неї очей, дратуючись, що та й не змигне, дивлячись невтішними безсонними очима. Потім вона почула, що її саму бере сон. Роздратована, вона не могла більше так зоставатися, і знов пішла до Мартини.

— Це безнадійно, вона не засне!— сказала вона приглушеним і тремтячим голосом.— Треба вигадати щось інше.

В неї вже була думка зламати шафу. Та старі дубові дверці такі, що не зламаєш, старі замки держаться

кріпко. Чим його зламати замок? не кажучи вже про те, що цим наробиш багато шуму, який, безперечно буде чути і в сусідній кімнаті.

Вона все таки пробувала міцні дверці, мацала їх, шукаючи слабих місць.

— Якби в мене був струмент!

Мартина, не така гаряча, перебила їй, скрикнувши:

— О! ні, ні, пані! нас піймають! Постривайте, може, панна спить.

Вона навшпиньки пройшла в кімнату і зараз же повернулася.

— Але ж правда, вона спить!.. Очі в неї заплющені, вона не ворухиться.

Тоді вони обидві пішли подивитися на неї, крадучись, затаївши духа, стараючись не скрикнути паркетом. Клотильда, дійсно, тільки но заснула і здавалася такою знесиленою, що обидві жінки осмілилися. Але все таки вони боялися збудити її, зачепивши, бо її стілець стояв коло самого ліжка. Це ж було страшне святокрадство полізти під подушку небіжчика й пограбувати його, і їх обнімав жах. Чи не потурбує це його спокою? чи не поворухнеться він од цього? На цю гадку вони пополотніли.

Фелісите вже наблизилася, простягнувши руку, але відступилася.

— Я надто мала,— пробелькотала вона.— Попробуйте но ви, Мартино.

Служниця підійшла до ліжка. Але вона так затрусилася, що теж мусіла відійти, щоб не впасти.

— Ні, ні, я не можу! Мені здається, що пан зараз одкриє очі.

І тремтячи, збентежені, вони ще з хвилину постояли в кімнаті, повній німої тиші і величності смерти перед навіки нерухомим Паскалем і Клотильдою, прибитою горем свого удівства. Може, вони побачили благородство високого життя, повного праці, побачили на цій мертвій голові, що всією своєю вагою берегла свій твір. Свічки світилися неясно. Пронісся якийсь священний жах, що прогнав їх.

Фелісите, така смілива, що колись, ні перед чим не

спинялася, навіть перед кров'ю, втекла, немов хто гнався за нею.

— Ходіть, ходіть, Мартино! ми знайдемо щось іншого, пошукаємо струменту.

В залі вони перевели дух. Тоді служниця згадала, що ключ від бюрка мусів бути на пановім нічному столикові, де вона його помітила вчора під час припадку. Вони пішли подивитись. Мати, не вагаючись, одперла бюрко. Але там вона знайшла лише п'ять тисяч франків, які залишила в шухляді, бо до грошей їй було байдуже. Даремне шукала вона там генеалогічного Дерева, що, вона знала, звичайно лежало там. Вона б так радо почала з нього своє руїницьке діло! Воно залишилося на докторовім бюркові в залі, і вона його навіть не побачила в своїй гарячковій пристрасі, що примушувала її копатися в позамиканих шухлядах, і не давала їй спокійно методично пошукати навколо.

Її жадання знов привело її до шафи, вона знов стала перед нею, оглядаючи її, міряючи жагучим поглядом перемоги. Не вважаючи на свій малий зріст, на свої більш як вісімдесят років, вона витяглася з усієї сили, щоб достати до замка.

— Ах! повторяла вона, коли б мені струмент!

І знов вона шукала в цій здоровенній шафі щілини, шпарки, куди б можна було застромити пальці, щоб розчинити її. Вона снувала плани нападу, мріяла про насильство, потім знов верталася до хитрощів, до якогось підступу, що одчинив би їй дверці шафи, скоро вона їх доторкнеться.

Раптом очі їй блиснули, вона щось зміркувала.

— Скажіть но, Мартино, є там гак, що заціпає першу половину дверець?

— Так, пані, він заціпається за залізне кільце зверху середньої полиці... Дивіться! от тут приблизно, де оцей виступ.

Фелісите зробила жест певности перемоги.

— У вас, мабуть, є свердло, велике свердло?...
Дайте мені!...

Мартина хутко збігла вниз, у кухню і принесла потрібний струмент.

— Отак, бачите, ми не наробимо шуму,— знов заговорила стара пані, починаючи свердлити.

З дивною енергією, якої не можна було підозрівати в цих малих руках, висхлих од літ, вона встромила свердло, повертіла першу дірку на високості, що показала служниця. Але це було дуже низько, вона почувала, що свердло увійшло в полицю. Друга дірка прийшлась якраз на залізний гак. На цей раз було надто прямо. І вона почала вертіти дірки направо й наліво, аж поки тим самим свердлом змогла підняти гак, вибити його з петлі. Замок розійшовся, дверці розчинилися навстяж.

— Ось! накінець!— вигукнула Фелісите, не тямлячи себе.

Потім завмерла стурбована, наставивши вуха до Клотильдиної кімнати, боячись, чи не збудила Клотильду. Та ввесь дім спав в німій тиші. З тої кімнати віяло величним спокоем смерти; вона почувала лише, як годинник продзвонив один раз,— першу годину ночі. А навстяж одчинена шафа стояла отвором, показуючи на своїх трьох полицях купи паперів, якими була завалена. Стара жінка кинулася до неї і під святобливим покровом безмежного спокою цієї жалібної ночі почалася руїнницька робота.

— Нарешті!— повторила вона зовсім тихо, по тридцятьох роках жадання й дождання!...— Швидше, швидше, Мартино, допоможіть мені!

Вона вже принесла високий стілець од пюпітра й зіскочила на нього, щоб узяти спочатку папери з верхньої полиці, бо пам'ятала, що документи були там. Вона здивувалася, не бачучи окладок грубого синього паперу; там була лише сила рукописів, закінчені, ще не надруковані, докторові праці, праці безцінні, всі його досліди, всі винаходи, пам'ятник його майбутньої слави, що він лишав у спадок Рамонові, щоб той подбав про них. Певно, за кілька день до своєї смерти, думаючи, що в небезпеці самі документи і що ніхто в світі не наважиться знищити інші його праці, він поперекладав їх, поперепорядкував, щоб вберегти їх од перших шуканів.

— А! тим гірше,— буркнула Фелісите,— їх тут так багато, почнемо все одно з якого кінця, коли хочемо

дійти до чогось... Раз я вже тут, нагорі, повибираймо це... Натє, ловіть, Мартино!

І вона пустошила полицю, складаючи рукописи в руки служниці; а та складала їх на стіл, яко мога тихше. Швидко вся купа була на столі і Фелісіте сплигнула із стільця.

— В огонь! в огонь!... Таки ж попадуться нам у руки й інші ті, що я шукаю... В огонь! в огонь! спочатку це! До останнього клаптика паперу, до нечитальних заміток,— в огонь! в огонь! Коли хочемо бути певні, що вбили заразу зла!

І вона сама, фанатична, в запеклій зненависті до правди, в своїй жадобі знищити свідоцтво науки, одірвала першу сторінку якогось рукопису, запалила його об лямпу і вкинула цей палаючий шматок паперу у великий камін, де не було вогню вже яких двадцять років; і вона піддержувала вогонь, підкладаючи шматками решту рукопису. Служниця, рішуча, як і вона, стала їй помагати, узяла другий товстий зошит і почала розривати його по картках. Тепер огонь у високому каміні не погасав, полум'я палало, як на пожарі, при меркаючи часом лише для того, щоб спалахнути ще дужче, діставши нову поживу. Огнище все більшало, зростала купа м'якого попелу, товстий шар чорних листків, де перебігали мільйони іскор. Але це було довге, безконечне діло; бо коли кидати багато карток разом, вони не горіли; треба було їх ворушити перегортати щипцями; найкраще було зібгати їх і дати їм добре зайнятись, а тоді аж підкладати ще. Вони добрали способу, діло пішло швидко.

Поспішаючи узяти новий оберемок паперів, Фелісіте наткнулася на крісло.

— Ой, пані! обережно! мовила Мартина. Як хто прийде сюди?

— Прийде, та хто ж? Клотильда? Вона спить кріпко, бідолашна! А потім, коли вона прийде, коли все буде скінчене, я посміюся з неї! Та я й не ховатимуся, я зоставлю шафу порожню і одчинену навстяж, я голосно скажу, що це я очистила дім... Коли не буде тут більш ні одного писаного рядка, та боже мій, тоді мені плювати на все!

Майже цілі дві години палало вогнище. Вони поверталися до шафи, спорожняли дві інші полиці, зоставався тільки низ, напханий, здавалось, без ладу усякими замітками. Оп'янілі од жару цього фоєрверку, задихані, спітнілі, вони піддалися дикому шалу нищення. Вони сідали карачки, почорнили собі руки, пхаючи в огонь недогарки, рушаючись так поривчо, що пасма сивого волосся, порозсипалися їм по плечах. Немов відьми гасали, роздмухуючи диявольське вогнище для чогось гидкого — мучити святого привселюдно, спалити написану думку, знищити цілий світ істини й надії. І од великого вогню, перед яким часом меркла лампа, було ясно в усій просторій кімнаті і на стелі танцювали велетенські тіні обох старих.

Коли Фелісите хотіла спорожнити низ шахви, попавши вже жмутки заміток, безладно скиданих там, в неї вирвався приглушений крик радості.

— А, ось де вони... В огонь! в огонь!

Вона, нарешті, знайшла документи. У самій глибині шафи, за купами заміток, заховав доктор пачки в обгортках з синього паперу. Фелісите охопила лють, божевільна жадоба нищення, вона оберемками хапала пачки, кидала в огонь і полум'я в каміні аж ревло, як на пожарі.

— Горять, горять!... Нарешті, таки горять!... Мартино, ще оцю й оцю... Ах! який огонь, який великий огонь! Але служниця злякалась.

— Пані, будьте обережні, ви запалите дім... Чуєте, як гуде?

— Байдуже! Хай усе згорить!... Вони горять, горять! ой як чудово!... Ще три, ще дві, остання горить!

Вона реготалась з радості, не темлячи себе, страшна, коли зайнялася сажа і стала падати огняними клубками. Полум'я у каміні, який ніколи не поправлялось, ревло все жахливіш. Це, здавалось, ще дужче збурювало її, тоді як служниця, стерявшись, стала кричати й бігати по кімнаті.

Клотильда спала коло мертвого Паскаля у повній спокою кімнаті. Не чути було там нічого, окрім тихого дзвону годинника, що продзвонив третю годину. Свічки

горіли довгими нерухомими язичками, повітря було нерухоме. І в тяжкому сні без снів вона все таки чула неначе якусь тривогу, якусь все дужчу кошмарну біганину. Розплющивши очі, вона зразу не зрозуміла, де вона? чого їй так безмірно важко на серці? Потім вона вернулася до страшної дійсності: побачила Паскаля, почула, як кричала в другій кімнаті Мартина, і кинулась уражена взнати, що сталося.

Ще з порогу Клотильда з страшенною ясністю усвідомила всю сцену: навсяж розчинена порожня шафа, Мартина, ошаліла од страху перед вогнем, баба Фелісіте сяюча пхає ногою в полум'я останні клапті пачок. Заля була повна диму, літала сажа, гудіння пожежу було подібне до хрипу конання,— гамір руїни, що вона допіру чула крізь сон.

І з її вуст вирвався той самий крик, що вирвався в Паскаля грозової ночі, коли він застав її за крадіжем паперів.

— Злодійки! душогубки!

Вона кинулась до каміна; і не вважаючи на ревуче полум'я на те, що сажа падала червоними клубками, ризикуючи запалити собі волосся й попекти руки, вона жменями хапала недогорілі картки й сміливо гасила їх, притискаючи до себе. Але мало що зосталось, нуждені недогарки, ні одної цілої сторінки, це були навіть не крихти колосальної роботи, терпеливої праці цілого життя, яку вогонь тільки но знищив за дві години. Її гнів, її обурення росли.

— Ви — злодійки, душогубки!... Це огидне вбивство, те, що ви оце вчинили! Ви зневажили смерть, ви убили мисль, убили дух!

Стара пані Ругон не змішалась. Противно, вона виступила наперед, не каючись у зробленому, високо піднявши голову, боронячи вирок знищення, що сама його вирекла, сама й виконала.

— Це ти мені кажеш, твоїй бабі?... Я зробила, що була повинна зробити, те, що колись ти хотіла зробити разом з нами.

— Колись ви були зробили мене божевільною. Але я жила, любила, я зрозуміла... Потім, це була свята

спадщина, лишена моїй мужності, остання думка умерлого, те, що зосталося од великого розуму, і що я мусила передати всім... Так, ти моя баба! і ти оце все одно, що спалила свого сина!

— Спалила Паскаля, бо спалила його папери!—скрикнула Фелісіте.— Ет! я б була місто спалила, щоб врятувати славу нашого роду!

Вона все підступалась, войовнича, переможна, а Клотильда, поклавши на стіл врятовані почорнілі недогарки, захищала їх своїм тілом, боячись, щоб баба не кинула їх знову в огонь. Та та не думала за них, вона не турбувалася навіть полум'ям у каміні, що, на щастя, погасло само, тим часом як Мартина гасила совком сажу й останні іскри в гарячому попелі.

— Проте, ти добре знаєш,— говорила далі стара пані, немов аж повищавши,— що єдиний мій гонор, єдине жадання було багатство й величність нашого роду. Я боролася за це, добивалася цього усе своє життя, я так довго жила лише для того, щоб розвіяти усі гидкі історії і залишити по нас славну легенду... Так, я ніколи не тратила надії, ніколи не здавала зброї, готова використати найменшу нагоду... І все, чого я хотіла, я зробила, бо я вміла ждати.

Широким рухом вона показала на порожню шафу, на камін, де гасли останні іскри.

— Тепер кінець, наша слава врятована, ці брудкі папери не будуть вже обвинувачувати нас, і жадної загрози не лишиться за мною. Ругони тріюмфують.

Клотильда, не тямлячи себе, підняла руки, мов хотіла вигнати її. Та вона вийшла сама, зійшла у кухню помити чорні руки й поправити волосся. Служниця хотіла йти за нею, коли обернувшись, побачила жест своєї молодой хазяйки. Вона вернулася.

— О! я, панно, поїду завтра, коли пана поховають. Настала мовчанка.

— Я ж не прогоню вас, Мартино, я добре знаю, що не ваша вина найбільша. Вже тридцять років живете ви в цім домі, зоставайтесь, зоставайтесь зо мною.

Стара дівчина похитала сивою головою, бліда, як стіна і пририта.

— Ні, я служила панові, і не служитиму нікому після пана.

— А мені!

Вона підвела очі, глянула в лице молодій жінці, цій коханій дівчинці, що вона вигляділа.

— Вам, ні!

Клотильда змішалася, хотіла була сказати їй про дитину, що вона носила, про цю дитину її хазяїна, якій вона, може, згодилася б служити. Мартина вгадала її, вона згадала розмову, що підслухала, глянула на її живіт плідної жінки, по якому ще не знати було вагітності. На хвилину вона, здавалося, задумалась. Тоді коротко сказала:

— Дитина, так?... Ні!

І тут же почала рахуватись, полагоджувати справу, як практична дівчина, що знає ціну грошам.

— В мене є, чим жити, і я спокійно собі житиму десь на свою ренту... Вас, панно, я можу покинути, бо ви не бідні. Пан Рамон розкаже вам завтра, як врятовано від нотаря чотири тисячі франків ренти. Ось поки що ключ од бюрка, де ви знайдете п'ять тисяч франків, що лишив там пан... О! я певна, що в нас не буде непорозуміння. Пан більш, як три місяці, не платив мені, в мене є його папери, що свідчать це. Між іншим, я останнім часом видала коло двохсот франків своїх власних так, що він не знав, відки ці гроші. Все це записано, я знаю, що панна поверне мені все до сантима... Після завтрього, коли пана вже не буде тут, я піду звідси.

І вона й собі пішла до кухні. Клотильді, не вважаючи на те, що ця дівчина у своїй сліпій побожності, приклала руки до злочину, стало невимовно сумно, що вона її покидає. Проте, збираючи, перш ніж повернутись до своєї кімнати, недогарки документів, вона зраділа, знайшовши нараз спокійно розстелене на столі генеалогічне дерево, якого обидві жінки не помітили. Це був єдиний цільний останок, свята реліквія. Клотильда взяла його і пішла замкнути в комоду в своїй кімнаті, разом із іншими, напів згорілими останками.

Опинившись знову в цій величній кімнаті, вона почувала себе дуже зворушеною. Який великий спокій,

який безконечний мир, поряд із диким нищенням, що сповнило сусідню залю димом і попілом! Святим спокоем віяв сутінок, дві свічі горіли не мигаючи чистим спокійним полум'ям. Тут вона побачила, що Паскалеве обличчя, облямоване буйним білим волоссям і білою бородою, стало біле-біле. Він спав у ясному ореолі, велично прекрасний. Вона нахилилась, ще раз поцілувала його і почувала холод цього мармурового обличчя з закритими очима, що бачили свій вічний сон. Туга її, що вона не могла врятувати його творів, які він до-ручив їй берегти,— була така велика, що вона, ридаючи, впала навколюшки. Геній зневажено, їй здавалося, що світ має запастися од цього дикого знищення цілого життя праці.

XIV.

В робочій залі Клотильда застібала свій корсаж, держачи ще на колінах дитину, яку тільки но годувала. Було по сніданні, коло третьої години жаркого дня в кінці серпня; у шпари старанно зачинених віконниць в сонну й теплу півтьму просторого покою пробивалися тільки вузенькі смужки сонячного світла. Знадвору з луною далеких дзвонів, що оддзвонили до вечірні, вливавсь, здавалосьь, святочний спокій неділі. Ні одного звуку не чути було з порожнього дому, де мати з дитям мусіла до обіду zostаватися сама, бо служниця одпросилася до сестри упервих в передмістя.

З хвилину Клотильда дивилася на свою дитину, здоровенького трьохмісячного хлопчика. Вона породила його в кінці травня. Вже скоро десять місяців, як вона носить жалобу по Паскалеві, просту, довгу чорну сукню, в якій вона божественно прекрасна, така тонка, струнка, з таким сумним молодим обличчям, неначе осяяна своїм чудовим білявим волоссям. Вона не могла всміхатися, але їй було так мило дивитись на гарну дитину, повненьку, рум'яну, з губками ще в мо-лоці, що вловила очима сонячний парус, де танцювали пилінки. Дитина, здавалосьь, була дуже здивована, не одривала очей од цього золотого блиску, од цього

ясного сліпучого дива. Потім вона заснула, схиливши на материну руку свою круглу, маленьку голівку, де вже пробивалося рідке світле волосся.

Клотильда тихенько встала й поклала дитину в колыску, що стояла коло столу. Хвилину постояла вона нахилившись над нею, щоб упевнитися, що вона спить, потім закрила муслиновий полог. Тихо, звинно рушаючись, ступаючи так легко, що ледве доторкалася паркету, вона стала поратися, прибрала білизну, що лежала на столі, двічі перейшла кімнату, шукаючи маленьку панчошу, що десь загубилась. Вона була дуже мовчазна, дуже тиха, дуже роботяща. А сьогодні в самотності дому, вона переживала в думці прожитий рік.

Зразу по похороні від'їхала Мартина, що, затявшись, не хотіла навіть пробути й тижня і привела на своє місце молоду сестру впервих сусідньої булочниці, здорову, смагляву дівчину, на щастя, досить охайну й віддану. Сама Мартина жила в св. Марті, в якійсь комірці так скупно, що ще економила з ренти свого маленького капіталу. Ніхто не знав, щоб в неї були які спадкоємці, ради кого ж була ця жахлива скупість? За десять місяців вона ні одного разу не заходила в Сулеяду: пана вже там не було і вона навіть не піддалася бажанню бачити панового сина.

Потім, в Клотильдиних спогадах устала постать Фелісите. Ця приходила коли-не-коли одвідувати її з поблажливістю сильної родички, що має досить широкі погляди, щоб простити всі проступки, коли вони тяжко спокутувані, цілувала дитину, читала мораль, давала поради; і молода мати поводитися з нею просто чемно, як завжди поводився Паскаль. Проте, Фелісите цілком віддалася своєму тріумфові. Вона збиралася, нарешті, здійснити свою довгу плекану, добре обмірковану думку,—увічнити нетлінним пам'ятником чисту славу свого роду. Ця думка була — вжити своє чимале багатство на збудування й утримання притулку для старих, що зватиметься Ругонівським притулком. Вона вже купила землю, частину колишнього плацику Грі Шарами за містом, коло станції; і якраз сьогодні, в неділю, коло п'ятої години, коли трохи спаде жар, мали бути

закладина притулку, справжнє свято, вшановане присутністю властей, де буде сила люду, і всіма визнаною царицею цього свята буде вона.

Клотильда, між іншим, почувала певну вдячність до своєї баби, що, коли оголошено Паскалеву духовну, показала себе цілком безкорисливою. Паскаль усе своє добро одписав молодій жінці; мати ж його, якій належало право на четверту частину, одмовилася від спадщини, заявивши, що шанує останню волю свого сина. Правда, вона хотіла позбавити спадщини всіх своїх, полишивши їм в спадок саму славу, повернувши усе своє велике багатство на цей притулок, що передав би шановане й славлене ймення Ругонів наступним часам; та після завзятої пів-столітньої гонитви за грішми, вона тепер гордувала ними, очищена вищою самолюбністю. І Клотильда, дякуючи цій щедрості, не турбувалася тепер за будучину: чотири тисячі франків ренти досить їй з її дитиною. Вона виховає її, зробить з неї людину. Вона навіть поклала на довічні проценти, на ім'я малого,—ті п'ять тисяч франків, що були у бюркові, і в неї була ще Сулеяда, яку всі радили продати. То правда, утримувати її коштувало недорого, але що за сумне й самотнє життя в цьому великому й порожньому домі, надто великому, де вона немов заблудилася! Але вона й досі не могла наважитись покинути її. Мабуть, вона на це ніколи не наважитись.

Ах! ця Сулеяда, тут було усе її кохання, все її життя, всі її спогади! Хвилинами їй здавалося, що Паскаль ще живе тут, бо вона лишила усе, як було. Меблі стояли на тих самих місцях, годинник дзвонив так само, як раніш. Вона тільки замкнула докторову кімнату, куди лише сама й уступала, як у святе місце, щоб поплакати там, коли їй ставало надто тяжко на серці. В тій кімнаті, де вони кохалися, на те ліжко, де він умер, вона лягала щоночі, як і тоді, коли була молодою дівчиною; і в цій кімнаті тільки й добавилося, що колиска коло цього ліжка, яку вона вносила увечері. Це була все та ж сама затишна кімната, із старими звичними меблями, із рожевими, полинялими од віку шпалерами, дуже стара кімната, яку дитина молодила.

Потім, унизу, хоч вона й почувала себе там самотною, закинутою, кожен раз, що їла у великій ясній їдальні, вона вчувала відгомін їхнього сміху, доброго апетиту молодости, коли вони удвох їли й пили так весело за життя. Так само й сад, увесь маєток, був ізв'язаний з її істотою найінтимнішими зв'язками; вона не могла ступити кроку, щоб перед нею не вставав образ їх обох укупі: на терасі, в холодку величезних столітніх кипарисів, вони так часто дивилися на долину Віорни, оточену скелястими пригорками і випаленими схилами св. Марти! по сходах з дикого каменю, попід чахлими оливами й мигдалевими деревами, вони стільки разів лазили наввипередки одно з одним, як школярі, що втекли з школи! Був ще й сосновий гайок, в теплім запашнім холодку якого під ногами хрустіла глиця, був величезний тік, вкритий, як килимом, травою, де було м'яко лежати, звідки у вечері, як сходили зорі, було видно все небо; були до того ще й велетенські платани, де вони влітку щодня тішилися чудовим спокоем, слухаючи пісню струмка, від якої віяло свіжістю, чистий звук кристалю, що бренів вже цілі століття! До старого каменю дому, до самого ґрунту, не було ні одного атому в Сулеяді, де б вона не чула частки їхньої крові, частки їхнього спільного життя, розлитого скрізь.

Та найрадше пробувала вона в робочій залі,— там вона переживала свої найкращі спогади. Там була теж лише одна нова річ—колиска. Докторів стіл був на своєму місці, під лівим вікном, доктор міг би увійти й сісти, бо стільця навіть не посунули. На довгому столі посеред кімнати, між давньої купи книг і брошур, новим був лише чітко написаний список дрібної дитячої білизни, що вона якраз роздивлялася. В бібліотечних шафах видно було ті самі ряди томів, велика дубова шафа, здавалося, ховала в собі той самий скарб, кріпко запертий. Під закоптілою стелею все ще вітав приймний дух роботи, серед наставляних стільців, серед безладдя цієї спільної майстерні, де так довго уживалися між собою примхи молодої дівчини й досліди ученого. Особливо зворушували її сьогодні старі пастелі,

що висіли по стінах,—старанно копійовані живі квіти і тут же—витвори буйної уяви, що залітала в химерні краї, квіти тих снів, що навівала їй часом божевільна фантазія.

Клотильда кінчала складати дитячу білизну на столі і коли звела очі, погляд її впав на постельний малюнок старого царя Давида, що поклав руку на голе плече молодій сунамітянці Авісаги. І на обличчі її, що вже ніколи не всміхалося, змалювалася радість, щаслива умиленність. Як вони кохалися, як мріяли про вічність в той день, як вона бавилась цим символом, гордим і ніжним! Старий цар у препошних шатах, в прямому, тяжкому од самоцвітів убранні, у царській пов'язці на сивому волоссі, а вона ще пишніша самим лілейним едабом своєї шкіри, своєю маненькою, тонкою постаттю, ніжною круглою шиєю, гнучкими руками, божественно-прекрасними. Тепер його немає, він спить під землею, а вона, уся в чорному, заховавши усю свою побідну наготу, має лише дитину, що свідчить про її спокійне, абсолютне дарування себе перед зібраним народом, серед білого дня.

Нарешті, Клотильда тихенько сіла коло колиски. Сонячне проміння простяглося з одного кінця кімнати до другого, духота жаркого дня стала тяжчою у сонній півтмі од зачинених віконниць; і тиша дому, здавалося, стала ще глибша. Вона одклала маненькі кохточки і пришивала повільно поворозки, по малу-малу поринаючи в задуму, поійнята великим спокоем серед спеки надворі. Спочатку її думки повернулися до постелей, до точних і химерних, і вона тепер говорила собі, що вся її двоїстість була в цій палкій любові до правди, що часом держала її цілі години перед квіткою, щоб змалювати її точно, і в її потребі тогосвітнього, що інколи кидала її поза реальне, заносила її в божевільних мріях у рай нестворених квітів. Вона завжди була така, вона чула, що в потокові нового життя, що без перестанку змінювало її, вона в суті зоставалася сьогодні така сама, як була учора. І тоді її думка перейшла до глибокої вдячності Паскалеві за те, що він зробив її тим, чим вона була. Колись, як він,

вирвавши її з поганого оточення, узяв її, зовсім малу, до себе, він послухавсь свого доброго серця, але, певне, він теж хотів зробити з нею спробу, подивитись, яка вона виросте в іншому оточенню, повному правди й любови. Це була його вічна турбота, стара теорія, яку він хотів широко випробувати: оточення виховує істоту, оздоровлює, поліпшує, рятує фізично й морально. Йому вона завдячувала, безумовно, все краще в своїй істоті, вона уявляла собі, якою вона могла б стати химерною й свавільною, тоді як він дав їй лише завзяття й мужність. Серед цієї буйної природи в сонячному світлі життя кинуло їх, нарешті, в обійми одно одного і чи не було це немов останнє зусилля доброти й радості, оця дитина, що прийшла на світ, якою вони були б тішилися обоє, як би смерть не розлучила їх.

Передумуючи отак минуле, вона живо відчула ту довгу роботу, що відбулася в ній. Паскаль виправляв її спадковість, вона перейшла довгу еволюцію; перебула боротьбу між своїми двома я — реальним і химерним. Це почалося з вибухів її дитячого гніву, з бунтівничого духу, з неурівноважености, що будила в ній найдужчу мрійливість. Потім на неї стала находити велика побожність, вона прагнула ілюзій, омани, негайного щастя, думала, що заплатою за невірність і несправедливість на цім нужденім світі має бути вічне блаженство майбутнього раю. Це був час її змагання з Паскалем, муки, якої вона завдавала йому, мріючи вбити його дух.

І тут вона повернула; на цьому повороті дороги вона знов найшла в ньому свого вчителя, що побідив її жахливою наукою життя, яку він подав їй грозової ночі. З того часу впливало оточення, еволюція пішла швидше: вона, нарешті, стала урівноважена, розсудлива, прийняла життя таким, як його треба було прожити, з надією на те, що сума людської праці звільнить колись світ од зла й од страждання. Вона кохала, була матір'ю і зрозуміла.

А ось вона згадала іншу ніч, ту, що вони провели на току. Вона немов чує ще свої нарікання під зорями; природа жорстока, людство гидке, наука — банкрут і

треба розійтися в бозі, в таємниці. Поза смиренням немає тривкого щастя. Далі вона почула його слова, він висловлював своє кредо: поступ розуму через науку, єдине можливе благо — поволі здобуті навіки істини, віра, що сума цих істин, яких усе більше, мусить, нарешті, дати людині безмірну власть і, коли не щастя, то спокій. Все це зливалося в палку віру в життя. Треба було, як він казав, йти із життям, що йшло невпинно. Годі було сподіватися якогось перепочинку, немає миру в закостенілій несвідомості, немає втіхи в повороті назад. Треба мати кріпкий дух, скромно сказати собі, що єдина нагорода життя це — прожити його чесно, виконуючи завдання, що воно на нас покладає. Тоді зло було не що інше, як випадкове, із нез'ясованих ще причин, лихо; людство з високої високости здавалося, ніби величезний механізм, що робить у вічному ставленні. Чому робітник, що, скінчивши свою денну роботу, йде геть, мав би клясти діло через те, що не може ані бачити його кінця, ані судити про нього? Коли б навіть не було кінця, то чому не тішитися з радості діяння, вільного повітря дороги, солодкого сну після довгої втоми? Діти робитимуть далі діло батьків, вони тільки на це й родяться, їх тільки за це й люблять, за це завдання життя, що їм передається, що вони? й собі, передадуть своїм нащадка. І з цього моменту була лише мужня покірність у великій спільній праці, без бунту свого я, що жадає свого власного абсолютного щастя.

Вона перевіряла себе, вона вже не чула тої туги, що мучила її колись на думку, що буде по смерті. Вона вже не турбувалась так болісно тогосвітнім. Колись вона хотіла силоміць вирвати в неба тайну призначення. Їй було без краю сумно жити, не знаючи, нащо вона живе. Що робити на землі? Який сенс в цьому огидному існуванні, без рівності, без справедливості, що здавалося їй якимсь тяжким кошмарним сном. Тепер її трепет стих, вона могла думати про ці речі мужньо. Може, це дитина, це продовження її самої, закриває від неї жах кінця? Але багато було такого, що давало їй рівновагу, і в тому, чим вона жила, та думка, що

треба жити ради життя і що єдиний можливий на цім світі мир, це — радість зробленого зусилля. Вона згадувала докторові слова, які він часто казав, бачучи селянина, що повертається з спокійним виглядом додому після денної роботи: „ось кому питання про тогосвітнє не відбере сну“. Він хотів цим сказати, що це питання, турбує й мучить лише розпалений розум гулящих. Якби всі робили своє діло, усі б спали спокійно. Сама вона почула цей всесильний благодійний вплив роботи, під час свого горя й жалоби. З того часу, як Паскаль навчив її, як використовувати кожную годину, надто з того часу, як вона була матір'ю, вічно зайнята своєю дитиною, вона вже не чула, щоб трепет перед невідомим віяв на неї холодним подихом. Вона без боротьби одстороняла бентежні мрії, і коли їй ще ставало чого страшно, або коли на серці в неї було тяжко од якоїсь щоденної турботи, вона знаходила піддержку, непереможну силу опертися у думці, що її дитина постаршала сьогодні на один день, завтра буде старша ще на один, що день за днем, сторінка за сторінкою довершується її живий твір. Це чудово втішало її в усякому її горі. В неї було діло, мета, і вона почувала себе добре в своїм щасливім спокої, вона впевнено робила те, для чого родилася.

Та саме в цій хвилі вона зрозуміла, що химерниця не зовсім умерла в ній. Тихий шум пронісся в глибокій тиші і вона підняла голову: який божественний посередник пройшов тут? може, дорогий покійник, якого вона оплакувала і якого вона, здавалось їй, почувала коло себе. Все таки вона, мабуть, до певної міри зосталася колишньою віруючою дитиною, цікавою таємниці, з інстинктивною потребою невідомого. Вона чистилася з цією потребою, навіть пояснювала її науково. Хоч і як розсуває наука межі людського знання, але є, безумовно, межа, якої вона не переступить; і саме в цьому нашому бажанні знати все більше й більше Паскаль бачив єдиний інтерес життя. Вона відтоді припускала невідомі сили, що обнімають світ, величезну, невідому царину, вдсятеро більшу од вже завойованої, недосліджену безмежність, через яку майбутнє людство

йтиме вгору без кінця. Звичайно, це було досить широке для того поле, щоб уява могла там заблукатися. В години задуми вона заспокоювала тут жагу тогосвітнього, що має, здається, всяка істота, конечну потребу вирватися з видимого світу, заспокоїти ілюзії абсолютної справедливості й майбутнього щастя. Це зосталося їй од її колишніх мук, це заспокоювало її останні пориви, бо стражденне людство не може жити без втіхи омани. Та в ній це все впорядковувалося щасливо. На цьому повороті епохи, переобтяженої наукою, збентеженої руїною, що вона заподіяла, охопленої страхом перед новим віком, шаленим бажанням не йти далі, кинутися назад,— вона була щасливою рівновагою, любов'ю до істини, поширеною клопотом за невідоме. Коли учені сектанти звужують обрій, щоб держатися самих явищ, то їй, звичайній людині, вільно числитися з тим, чого вона не знає й ніколи не знатиме. І коли Паскалеве кредо було логічним висновком усієї праці, то вічне питання про тогосвітнє, з яким вона все таки й досі зверталася до неба, знов одчиняло двері безконечности перед людством, що все просте увперед. Раз що треба вічно домагатись знати, примирившись із тим, що знати все ніколи не можна, то чи зберігати таємницю, вічний сумнів і вічну надію не значить бажати руху самого життя?

Знову шум, шелест крил, вона почула на своїм волоссі легкий поцілунок і на цей раз усміхнулась. Напевне, він був тут. Усю її обняла велика любов, що віяла звідусіль, поглинала усю її істоту. Який він був добрий і веселий, і яку любов до інших давала йому його любов до життя! Може, й сам він був лише мрійником, бо він творив найкращу з мрій, це остаточне вірування у вищий світ, коли наука дасть людині безмірну власть: приймати усе, всім користатись на благо, все знати і все передбачати, зробити природу лише служницею, жити у спокої задоволеного розуму! А поки що бажаної й правильної роботи досить для здоров'я всіх. Може, колись і страждання буде використане. І перед цією величезною працею, перед усіма живими людьми, злими й добрими, все таки гідними подиву

своєю мужністю й роботою, вона бачила тільки людей — братів, почувала лише безмежну поблажливість, безконечну жалість і гарячу любов. Любов, як сонце, осяває землю і добрість — велика ріка, з якої п'ють всі серця.

Вже години з дві Клотильда шила мірним, одноманітним рухом вколюючи й витягаючи голку, блукаючи в мріях. Все таки поворозки до маленьких кохточок були попришивані, помітила вона й нові пелюшки, куплені учора. І, скінчивши шити, вона устала, збираючись прибрати цю білизну. Сонце сідало, золоті смужки, що пробивалися скісно крізь щілини віконниць, були дуже тонкі. В хаті було ледве видно, то ж вона мусіла відчинити одну віконницю; одчинивши її, вона на хвилину забулась перед обширним обрієм. Жар спав, подихав легенький вітрець, небо було чудове, синє, без єдиної хмарки. Ліворуч видно було аж до найменших куп сосон, серед кривавих громад скель Ла-Сей; праворуч, за пригорками св.-Марти, простяглася безкрая долина Віорни, позолочена вечірнім сонцем. Клотильда з хвилину дивилася на дзвінницю св.-Сатурніна, що, теж уся облита золотим світлом, підносила над рожевим містом, і вже хотіла одійти, коли увагу її притягло одно видовисько і, спершися на лікті, вона ще довго дивилася у вікно.

По той бік колії, на колишній Грі Шарами, товпилася сила людей. Клотильда згадала про церемонію і зрозуміла, що це її баба Фелісите кладе перший камінь Ругонівського притулку, побідного пам'ятника, що має передати славу роду наступним часам. Цілий тиждень вже готувалися до закладин, люди говорили про срібні відерце й лопатку, якими мала користатися сама стара пані, що у вісімдесят два роки прагнула виступати прилюдно, тріумфувати. Що сповняло її гордості, так це що вона при цій нагоді утрете, остаточно вже, завойовувала Плассан, бо вона примусила усе місто, всі три квартали, зібратися круг неї, бути їй за почет і вітати її, як благодійницю. Дійсне, там мусіли бути присутні панії — патронеси, обрані з-поміж найвельможніших з кварталу св.-Марка, делегація од робітни-

чих товариств старого кварталу, нарешті, найвидатніші жителі нового міста, адвокати, нотарі, лікарі, не кажучи вже про дрібний люд, що, вбраний по-празниковому, цілими юрбами сунув туди, як у свято. І серед цього найвищого тріумфу, вона, може, ще дужче гордилася тим, що вона, одна з королев другої імперії, удова, що так гідно носила жалобу по впалому режиму, вона побідила молоду республіку, примусивши її, в особі супрефекта, прийти сюди вітати її й дякувати. Перше говорилося, що промовлятиме тільки мер; але вже від учора стало напевне відомо, що промовлятиме й супрефект. Здалека Клотильда бачила тільки осяяний сонцем натовп людей у чорних сурдутах і ясних убраннях. Потім стало чути далеку музику, міських-аматорів; часом вітер доносив до неї гострі звуки міді.

Одійшовши од вікна, вона одчинила велику дубову шафу, щоб скласти туди свою роботу, лишену на столі. В цю шафу, колись повну докторових рукописів, а тепер порожню, вона складала пелюшки й дитячу білизну. Шафа здавалася бездонною, величезною; і на її голих, широких полицях лежали лише тоненькі пелюшки, маненькі кохточки, маненькі чепчики, панчошки, купи пелюшок, уся ця ніжна білизна, цей пух ще неопереженого пташати. Де лежала така сила ідей, на протязі тридцятьох років зібрана в масі паперів уперта праця чоловіка, тепер лежали лише льняні тканини маненької істоти, що од сили можна назвати одежею, перша білизна, що вкриває її на яку годину, і яка скоро вже буде їй непотрібна. Величезна старовинна шафа, здавалося, повеселішала од неї, помолодшала.

Склавши на полиці пелюшки й кохточки, Клотильда помітила у великому конверті недогарки паперів, що вона поклала сюди, врятувавши їх з огню. Вона згадала прохання доктора Рамона, з яким він ще вчора приходив до неї, подивитися, чи не зосталося серед цих недогарків якого уривку, що мав би науковий інтерес. Він був у розпачі од того, що загинули цінні докторові рукописи, які учитель одписав йому. Що правда, зараз же по вчителевій смерті він старався пригадати свою останню розмову із ним, усе це зібрання широких

теорій, що з героїчним покоем виложив, умираючи, учитель; але він пригадував лише загальний зміст, йому треба було мати повні студії, щоденні спостереження, здобуті наслідки й формульовані закони. Втрата була непоправна, треба було усю роботу починати наново, і він нарікав, що в нього є лише вказівки, він казав, що це загальмує науку принаймні на двадцять літ, поки повернуться до ідей одинокого піонера, праці якого знищила дика, безглузда катастрофа, і поки ці ідеї використовують.

В конверті було й генеалогічне дерево, єдиний цілий документ і Клотильда усе клала на стіл коло коляски. Повитягавши один за одним шматки, вона переконалася в тому, в чому була вже майже певна, що не зосталося ні одної цілої сторінки рукописів, ні одної цілої замітки, що мала б значіння. Були самі уривки, клапти паперу напів-згорілого, без ніякого зв'язку, без кінця, розрізнені. Але в міру того, як вона розглядала їх, ці неповні фрази, ці напів-згорілі слова, де ніхто інший нічого не зрозумів би, набирали для неї значіння. Вона пригадувала ту ніч, коли була гроза, фрази доповнювалися, початок слова викликав постаті осіб, історії. Припадково їй попалося Максимове ім'я і вона неначе знов побачила життя цього брата, що зостався для неї чужим і смерть якого два місяці тому була їй майже байдужа. Далі, понівечена лінія з ім'ям її батька викликала в ній тяжке почуття; бо вона думала, що він поклав собі у кешеню братові гроші й забрав дім, завдяки племінниці свого парикмахера, цій такій невинній Розі, якій так щедро було заплачено. Потім їй попадалися ще й інші імена, ім'я її дядька Ежена, колишнього вице-імператора, нині покійного, ім'я її брата упервих, Сержа, священника в Сен-Евтропі, про якого вона вчора взнала, що він вмирає з сухот. І кожен клопоть оживав, і родина гидка й кривна повставала з цих крихот, з цього чорного попелу, де мигтіли лише розрізнені склади.

Клотильді стало цікаво розгорнути й розкласти на столі генеалогічне Дерево. Вона була схвильована, розчулена цією реліквією; а коли прочитала замітки, що

Паскаль приписав олівцем за кілька хвилин до смерти, сльози покотилися з її очей. Як сміливо він записав дату своєї смерти! І як почувалося у трепетних словах, що говорили про народження дитини, що він розпачливо жаліє за життям! Дерево росло, розгалужувалося, розпускало листя, і вона забулася, роздивляючись його, говорячі собі, що вся робота учителя була тут, весь цей клясифікований і документований зріст їхнього роду. Вона чула слова, якими він пояснював кожний випадок спадковості, вона пригадувала його лекції. Але надто діти цікавили його. Товариш, якому доктор написав в Нумеа, щоб одержати вісті про дитину, що народилася од Етьєнового шлюбу в тюрмі, нарешті, відповів; він тільки говорив, що народилася дівчина, і що вона здається здоровою. Дочка Октава Муре, дуже квола, мало не вмерла, тоді як хлопець його був чудовий. Проте, був куток, де було дуже добре здоров'я і надзвичайна плідність,—це було у Валькейра, в домі Жана, якого жінка за три роки мала двох дітей і була вагітна третім. Малеча весело зростала на вільному повітрі, на родючій землі, в той час, як управляв землю батько, а мати господарювала в господі і гляділа дітей. Тут було досить молоді сили й роботи, щоб переробити цілий світ. В цій хвилі Клотильді учулися Паскалеві слова: „Ех! що буде з нашим родом, до якої істоти він, нарешті, дійде?“ І сама вона знов почала мріяти, перед деревом, що простягало в будучину свої останні гілки. Хто знає, звідки народиться здорова гілка? Може, оце тут підростав мудрець або могутній?

Неголосний крик вивів Клотильду з її задуми. Полог на колисці, здавалося, заворушився од подиху,—це дитина, прокинувшись, ворушилася і гукала. Вона зараз же узяла її на руки, весело підняла угору, щоб вона окунула в золоте світло заходу. Але мале зовсім не відчувало цього чудового вечора, його непевні оченята одверталися од широкого неба, воно, широко роззявивши свій рожевий, завжди голодний ротик, так дуже заплакало, ганяючи ротиком, що вона рішила погодувати його. Та зараз був і час, бо він три години не їв.

Клотильда знов сіла коло столу, положила дитину на коліна; дитя не стихло, а ще дужче нетерпляче кричало; розстібаючи свою сукню, Клотильда дивилась на нього, усміхаючись. Мати розкрила перса, малі й круглі, ледве набряклі од молока, одтінені темно-коричневим кругом, ще помітнішим на ніжній білі цієї нагоди жінки, божественно гнучкої й молодой. Дитина вже чула, підводилася, ловила губенятами. Коли мати притулила її до грудей, вона задоволено замурчала, притислала уся до неї з здоровим апетитом людини, що хоче жити. Дитя ссало жадібно; спочатку воно вхопило груди ручкою, немов для того, щоб показати, що вони його, оборонити їх і вдержати. Потім, радіючи теплому струмку, що наповнював його горло, дитя стало піднімати ручку угору, як знамено. А Клотильда все несвідомо всміхалася, дивлячись, як воно, таке сильне, живиться од неї. Перші тижні їй було дуже боляче од того, що пипки в неї порепались; ще й досі був біль у грудях; але вона все таки всміхалася із спокійним видом матерів, щасливих, віддаючи своє молоко, як вони оддали б свою кров.

Коли вона розстібнула свій корсаж і показалися її груди, її нагота матері, показалася ще й друга її тайна, одна з її найбільш хованих і найпрекрасніших тайн; гарне кольє із сьома перлинами, з молочно-білими зорями, що учитель в своїй шаленій жадобі дарувати, надів їй на шию в один з днів нужди. З того часу, як воно було на ній, його ніхто більш не бачив. Воно було наче частиною її чистоти, воно було мов часткою її самої, таке просте, таке дитиняче. І ввесь час, поки дитина ссала, вона гляділа на нього з ніжністю, переживаючи спогади поцілунків, теплий дух яких, здавалося, зберігся на ньому.

Звуки музики, що донеслися здалека, здивували Клотильду. Вона повернула голову, глянула на поле; косе сонячне проміння золотило усю її біляву голову. Ах! так, ця церемонія, цей камінь, що закладали там! І вона перевела очі на дитину, знов поринула в радості бачити в неї такий добрий апетит. Вона присунула маленький ослончик, щоб поставити на нього ногу,

плечем обіперлася на стіл рядом із Деревом і з почорнілими недогарками паперів. В голові її снувалися думки, доходили до божественної утіхи, тим часом як вона чула, що найкраще з неї самої, чисте молоко, текло з легеньким шумом і все більше й більше насичувало дорогу істоту, що вийшла з її черева. Народилася дитина, може, вибавитель. Задзвонили дзвони, рушили царі-волхви, а з ними народ і вся радісна природа, всміхаючись сповитому немовляті. Вона, мати, вже мріяла про будучину в той час, коли він пив її життя. Що з нього буде, коли вона виростить його великим і дужим, оддаючи всю себе. Учений, що вчитиме світ великих істин, привідця, що дасть своїй батьківщині славу, чи, може, ще краще,— один з тих пастирів народу, що гамують пристрасті й дають панувати справедливості? Вона бачила його дуже гарним, дуже добрим, дуже могутнім. Це були мрії всіх матерів, певність, що вони породили жданого месію; і тут, в цій надії, в цій міцній вірі кожної матері в конечний тріумф своєї дитини, була сама надія, що творить життя, що дає людству силу, що безперестанно відроджується,— силу жити далі.

Що з нього буде, з дитяти? Вона дивилася на нього, стараючись пізнати, до кого воно подібне. Напевне, батьківські були в нього чоло й очі, щось благородне й сильне в його голові. Вона пізнавала в ньому й себе, в його делікатних устах і ніжному підборідді. Потім, тайно хвилюючись, вона шукала інших, жахливих предків, всіх тих, що були записані в Дереві, що розгортало своє спадкове листя. Чи до цього він був подібний, чи до того, чи, може, ще до іншого? І все таки вона заспокоїлася, вона не могла не надіятися, таке її серце було повне вічної надії. Віра в життя, яку вчитель укоренив у ній, держала її кріпко, непохитно. Що значили нещастя, страждання, погані вчинки! здоров'я було у всесвітній праці, в силі, що запліднює й родить. Діло було добре, коли була дитина в наслідок любови. Відтоді знов повставала надія, не вважаючи на розкриті рани, на сумну картину людських пороків. Це було увічене життя, що вабить до себе, яке всі вважають

за добре, бо живуть уперто, серед несправедливості й горя.

Клотильда мимоволі глянула на Дерево предків, розгорнене перед нею. Так! небезпека була, стільки злочинів, стільки бруду, серед стількох сліз і доброти! Таке надзвичайне злучення прекрасного й найгіршого! Все людство в ньому з усіма своїми вадами і з усією боротьбою! Уставало питання, чи не краще було б за одним замахом змести усе це зіпсоване й нуждене муравлисько? І після стількох жахливих Ругонів, після стількох бридких Макарів, народився ще один. Життя не боялося створити ще одного, сміливе, бо було вічне. Воно робило своє діло, йшло по своїх законах, байдуже до гіпотез, простуючи у своїй безконечній праці. Навіть ризикуючи створити потвору, воно все мусіло творити, бо, не вважаючи на хворих і божевільних, що воно творить, воно ніколи не втомлюється творити, безумовно надіючись, що колись народяться мудрі й здорові. Життя, життя, що тече потоком, що творить далі й починає знов, маючи невідому мету, життя, що оточує нас, життя з безконечними й протилежними течіями, завжди рухливе й величезне, як безкрає море!

Порив материнської розчуленості охопив серце Клотильди, щасливої тим, що вона чула, як малий жадібний ротик без кінця ссав її. Це була молитва, благання. До невідомої дитини, як до невідомого бога! До дитини, що з'явиться завтра, що, може, народиться, до месії, якого ждав наступний вік, що виведе людей з їхніх сумнівів і стражданнів! Треба перетворити націю, то чи не прийшов він для цього діла? Він знов почне досліди, знов відбудує мури, дасть певність людям, що йдуть напомацки, збудує царство справедливості, де єдиний закон праці забезпечуватиме щастя. В тяжкі часи треба ждати пророків. Якщо це не буде Антихрист, демон-руїнник, віщований звір, що очистить землю од нечисти, що надто поширилася. І життя йтиме далі, не вважаючи ні на що, треба тільки буде ждати ще тисячоліття, поки прийде друга невідома дитина, благодійник.

Але дитина виссала праву грудь; Клотильда перевернула її й дала їй ліву, бо вона сердилася. Потім

вона знов усміхнулася од ласки малих прожерливих ясен. Все таки вона була повна надії. Мати, що годує немовля, чи не є це образ світу, продовженого і врятованого? Вона нахилилася, заглянула в ясні очі немовляти, що дивилися захоплено, прагнучи світла. Що говорить вона, ця мала істота, для якої б'ється її серце, під груддю, яку вона ссе? Яку добру вість подає вона тихим ссанням своїх уст? За що віддасть вона свою кров ставши чоловіком, кріпким з цього молока, що п'є тепер? Може, вона нічого не каже, може, вона вже каже неправду, а вона все таки така щаслива, така повна абсолютного довір'я до неї!

Здалека знову долинула бучна музика. Це мусів бути апотеоз, хвилина, коли баба Фелісіте своєю срібною лопаткою заклала перший камінь пам'ятника слави Ругонів. Блакитне небо радісно променіло. А в теплій тиші, в спокої самотньої робочої залі Клотильда всміхалася дитині, що все ссала, витягши свою ручку прямо, як знамено, що кличе до життя.

